

ƏZİZXAN TANRIVERDİ

**TÜRK MƏNŞƏLİ AZƏRBAYCAN
ŞƏXS ADLARININ TARİXİ-
LİNGVİSTİK TƏDQIQI**

BAKİ – 2012

Elmi redaktoru:

Fikrət XALIQOV
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Elbrus ƏZİZOV
filologiya elmləri doktoru, professor

Aydın PAŞAYEV
filologiya elmləri doktoru

Məmmədخان SOLTANOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Monoqrafiyada türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri diaxronik və sinxronik müstəvidə təhlil edilmiş, bir sıra antroponimlərin etimologiyası öyrənilmiş, arxaikləşən, apelyativi arxaikləşən, apelyativi arxaizm səciyyəli dialektizm və dialektizm olan antroponimlər sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Kitabdan filoloq-mütəxəssislər, həmçinin hər bir Azərbaycan vətəndaşı faydalana bilər.

ÖN SÖZ

Azərbaycan dilçiliyində antroponimlərin tədqiqi ilə bağlı bir sıra məqalə və monoqrafiyaların çap edilməsi, bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyasının müdafiə olunması onomastikanın inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Lakin Azərbaycan antroponimiyasının həll edilməmiş problemləri də çoxdur. Belə problemlərdən biri bu vaxta qədər türk mənşəli və tərəflərindən biri türk mənşəli olan hibrid antroponimlərin diaxronik, xüsusən də sinxronik istiqamətdə kompleks və sistemli şəkildə lingvistik tədqiqata cəlb edilməməsidir. Təbii ki, belə bir mövzunun tədqiq edilməsi arxaik, apelyativi arxaikləşən, apelyativi eynilə müasir ədəbi dildə işlənən antroponimləri müəyyənləşdirə bilər, tarixi fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksislə bağlı zəngin materiallar verir, sözlərin ilkin semantikasını, fono-morfoloji tərkibini və s. aydınlaşdırma bilər, həmçinin adyaratmada apelyativin funksiyası, motivləşmə meyarları və s. müəyyənləşə bilər ki, bu da türk estetikası, etnoqrafiyası və psixologiyasını öyrənmək baxımından geniş imkanlar açar bilər.

Əsərdə 60-a qədər antroponim (Annax, Bəslər, Bulduq, Səgrək, Duman, Duxa Qoca, Ərol, Güzməli, Usandıq və s.) ilk dəfə olaraq etimoloji baxımdan təhlil edilmişdir. Arxaik antroponimlər, apelyativi arxaikləşən, apelyativi müasir ədəbi dildə işlənən əsl şəxs adları, apelyativi ilə birlikdə arxaikləşən əsl şəxs adlarının müasir ədəbi dilimizdəki antroponimlərlə sinonimliyi (Bulduq-Tapdıq, Sunqur-Şahin və s.), apelyativi arxaizm, arxaizm səciyyəli dialektizm və dialektizm olan ləqəblər, həmçinin tərəflərindən biri türk mənşəli olan hibrid antroponimik vahidlər Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq işıqlandırılır. Kitabda türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri türk xalqları antroponimikası müstəvisində öyrənilmiş, Azərbaycan

antroponimikasında ləqəb, qırğız antroponimikasında isə əsl şəxs adı funksiyasında işlənən vahidlərə ilk dəfə olaraq münasibət bildirilmişdir. Türk mənşəli kişi və qadın adlarının leksik-semantik qruplarına mövcud tədqiqatlar kontekstində münasibət bildirilmiş, motivləşmə meyarları öyrənilmiş və həmin əsasda konkret leksik-semantik qruplar müəyyənləşdirilmişdir. Məyusluqla bağlı yaranan qadın adlarında (Gülyetər, Bəslər və s.) mənfi motivlərlə yanaşı, müsbət motivlər də aşkarlanmışdır. Arxaik titulların qədim və müasir şəxs adlarında işləklilik dərəcəsi öyrənilmiş, titul və təxəllüslərin əsl şəxs adlarına çevrilmə səbəbi və etnonim əsasında qadın adlarının yarana bilməməsi izah olunmuşdur.

Əsərdə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik semantikasi donmuş antroponimik vahidlərə, onların apelyativinə dil tarixi prizmasından yanaşılmışdır. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahidlər də izah edilmişdir.

I FƏSİL

TÜRK MƏNŞƏLİ ANTROPONİMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

a) Türkologiyada şəxs adlarının tədqiqi tarixi

Türk mənşəli antroponimlərin tədqiqi tarixini sistemli şəkildə təqdim etməzdən əvvəl bir sıra Avropa türkoloqlarının, xüsusilə A.Qaben, L.Razoni, S.Kakuk kimi alimlərin araşdırmalarına münasibət bildirmək lazım gəlir.

A.Qaben türk dillərinin qrammatikasına dair bir neçə maraqlı əsər yazmışdır. Onun 1941-ci ildə çap olunan “Alttürkiche Grammatik” əsəri 1974-cü ildə üçüncü dəfə yenidən nəşr edilir. Həmin nəşri Mehmet Akalın Türkiyə türkcəsinə tərcümə edərək “Eski türkçenin-qrameri” (Ankara, 1988) adı ilə çap etdirmişdir. Kitabda türk-run, uyğur, soğut, mani, brahami yazılarının xarakterik xüsusiyyətləri, əski türk dilinin fonetikasındakı ünlülər (saitlər), ünsüzlər (samitlər), vurğu və diftonqlar, eyni zamanda türk dilləri baxımından səciyyəvi olan kök və şəkilçi morfemləri, söz birləşmələri, cümlə və s. məsələlər tarixi-lingvistik prizmadan araşdırılmışdır. Onomastik vahidlərin əsərin lüğət hissəsinə daxil edilməsi diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir. Burada hər bir onomastik vahid barədə məlumat verilmişdir. Məsələn, “Yoluğ” antroponimik vahidinin “Yolluğ” variantı təqdim edilməklə yanaşı, Yoluğun Bilge Kağan və Kül Teginin adına düzəldilmiş daş kitabələrin yaradıcısı olduğu da qeyd edilir. Əsərdə arqu, bayırku, karluq (qarluq), kirkiz (qırğız), moğol, tabğac, oğuz, çiqil, izqil və s. etnonimlər, Arğu, Bosu, Kadirkan, Ötüken, Töpüt və s. toponimlərlə yanaşı, Bumın Ka-

ğan, İltiriş, İlbilgə, Bilge Kağan, Kül Tegin, Yoluğ, Makaraç və s. kimi qədim türk antroponimləri barədə də izahlar verilmişdir.

A.Qaben bir sıra türk antroponimlərinin mənası, leksik-semantik xüsusiyyətləri, xüsusilə rəng anamlı apelyativlərin antroponim yaradıcılığında iştirakı ilə bağlı “Vom Sinn Symbolischer Farbenbezeichnung” (rəng bildirən sözlərin simvolik mənası) əsərində (105a) geniş məlumat vermişdir. N.A.Baskakov “Saraquri” türk etnoniminin yaranmasında rəng anamlı sarı (sarı) vahidinin əsas olduğunu göstərəndə A.Qabənə əsaslanır (34a-15). Çünki Qaben rəng anamlı vahidlərin etnonim yaradıcılığında iştirakından bəhs edərkən bu cür vahidlərin müxtəlif etnoslarda fərqli funksiya daşdığını da izah etmişdir. Məsələn, qədim türklərdə aq (ağ) və sarı – “cənub”, qara – “şimal”, qızıl (qırmızı) – “qərb”, kök (göy) – “şərq” mənasında işlənmişdir.

A.Qabənin əsərlərində türk mənşəli antroponimlərin motivləşmə meyarlarından bəhs edilməmiş, apelyativ və antroponimik vahidlərin ədəbi dildəki funksiyasına münasibət bildirilməmişdir.

Suzanna Kakuk türk dillərinin tarixi-lingvistik tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar aparan Qərb mütəxəssislərindəndir. Çin ərazisindəki salarlar və onların dili müəllifi daha çox maraqlandıırıb. Macar türkoloqu xanım Suzanna Kakuk 1960-cı ildə Çinə gedərək salarlarla bağlı mətnlər toplayıb. O, həmin mətnlərdəki türkköklü vahidləri fonetik və leksik istiqamətdə təhlil etməklə yanaşı, sözlərin mənasını əks etdirən lüğət də hazırlayıb. Salarların dilində Çin və Tibet mənşəli sözlərin çox işlənmə səbəbini türkologiyada ilk dəfə olaraq araşdıran da S.Kakukdur (182a-215-223). Müəllif türk xalqları antroponimlərinin təhlilinə “Quelques categories de noms de personne turcs” (“Türk şəxs adlarının bir neçə kateqoriyası”) əsərini həsr etmişdir.

L.Razoni türk antroponimlərinin təhlili ilə məşğul olan Qərb mütəxəssislərindəndir. O, türk antroponimlərinə dair “Der Frauenname bei Turkvolkern” (“Türk xalqlarında qadın adları”) (142a), “Les noms de nombre dans” (“anthroponymie turque”) (“Türk şəxs adlarında say məzmunlu vahidlər”) (142a), “Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques” (“Türk xalqlarında imperativ adlar”), “Sur quelques catégories de noms de personnes en turc” (“Türk antroponimləri bir neçə ad kateqoriyasında”) (142a) əsərlərinin müəllifidir. A.Nikonov L.Razoninin qeyd etdiyimiz əsərlərini təhlil edərkən yazır: “L.Razoninin əsas xidməti antroponimləri adlandırma motivləri üzrə təsnif etmək cəhdidir. Yalnız kitablardan götürülmüş antroponimlərin tədqiqata cəlb edilməsini müəllifə irad tutmaq olmur. Çünki minlərlə müasir adın bizə məlum olan lingvistik izahı ona bəlli deyildir. L.Razoni özünəqədərki tədqiqatçıların elmi nəticələrini ümumiləşdirməyə çalışarkən bir sıra hallarda onların səhvlərini də təkrar edir, yəni adların yox, onların əsasında duran sözlərin leksik-semantik bölgüsünü verir. Məsələn, müəllif “titul və rütbələrdən yaranan adlar” və digər bölmələrdə “niyə sualına” yox, “nədən törəyib” sualına cavab axtarır. O, iki tamamilə müxtəlif məzmunlu təsnifatı bir-birinə qarışdıraraq hər ikisini məhv edir” (135 - 95-96).

A.Nikonov “Имя и общество” kitabında L.Razoninin yuxarıda təqdim etdiyimiz əsərlərini təhlil etməklə yanaşı, onun əsas müddəalarını rus dilinə tərcümə etmişdir. Həmin tərcümələrə əsasən aşağıdakıları söyləmək olar:

L.Razoni türk antroponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmasında 4 istiqaməti əsas götürür: 1. Deskriptiv şəxs adları (təsviri adlar); 2. Deziderativ şəxs adları (arzu və istək ifadə edən şəxs adları); 3. Totemlərlə (heyvan, bəzən də bitkilərə sitayiş etmə) bağlı olan şəxs adları; 4. Memorativ şəxs adları (xatirə xarakterli şəxs adları).

Türk antroponimləri sistemindəki qadın və kişi adlarının sayından bəhs edən müəllif göstərir ki, geniş yayılan qadın adları məlumdur. Bu cür adlar kişi adlarından 20-30 dəfə azdır (Rasonyi – 1962, 224). A.Razoni qədim türklərdə qadının cəmiyyətdəki funksiyasına uyğun olaraq formalaşan adlar barədə yazır: “Qədim dövrlərdə qadın cəmiyyətin ikinci dərəcəli üzvü hesab edildiyindən onlara ayıq düşüncə ilə verilən müsbət mənalı adlar emosiyalar əsasında formalaşan müsbət adlarla müqayisədə daha az yayılmışdır. Bu da həmin motiv əsasında yaranan kişi adlarından daha çox idi” (Rasonyi – 1962, 239). Bu qeydlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, türk etnoqrafiyasındakı bir sıra qadın adları mənfi emosiya əsasında yaransa da, gözəlliyi ifadə edir. Məsələn, Gülbəs, Gülyetər.

L.Razoni türk ad sistemindəki dini adlar barədə göstərir: “İslam dini islamaqədərki şəxs adlarının işləkliyinə mənfi təsir etdi. Türk şəxs adları əvəzinə kütləvi şəkildə islam dini ilə bağlı olan antroponimlər işlənməyə başladı” (Rasonyi – 1962, 222).

“Anadolu türkləri qızlarına ona görə “Beşbine” adını veriblər ki, qız böyüyüb arə gedəndə başlıq pulu kimi 5 min türk lirəsi alsınlar” (Rasonyi – 1962, 230) fikri göstərir ki, müəllif qədim türk etnoqrafiyasına yaxından bələd olmayıb. Çünki bu cür antroponimik vahidlər türk ad sistemində təsadüfi xarakter daşıyır.

L.Razoni türk xalqları antroponimikası baxımından xarakterik olan, lakin qədim və müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində müşahidə edilməyən “Turbek” antroponiminin yaranmasında qədim türk dilindəki “düzgün”, “ədalətli” anlamlı turi (duru) apelyativinin əsas olduğunu göstərir (Rasonyi – 1962, 235).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.Nikonov deskriptiv (təsviri) adlardan danışarkən L.Razoninin təsadüflərlə bağlı formalaşan antroponimləri deskriptiv adlar sisteminə daxil etməsini qəbul etməsə də, Sevinc, Arzu, Ayım kimi qadın adlarından bəhs

edəndə məhz L.Razoniyə əsaslanır, bu cür adları türk dilinin gözəllik və zənginlik əlaməti hesab edir (135 - 95-96).

L.Razoni deziderativ antroponimlərin yaranmasında mistik (sufi, təsəvvüf) görüşlərin, ovsunlamanın əsas olduğunu göstərərək, bu tip adları “mistik adlar” fəslində qruplaşdırır (Rasonyi – 1962, 98).

Totemlər əsasında yaranan antroponimik vahidlər müəllifin tədqiqatında belə ifadə edilir: “Totemlər əsasında formalaşan antroponimlərin etimoloji təhlili inandırıcı görünmür. Yalnız qazax dilindəki Akkoyan (ağ dişi dovşan) və Ayubikə (dişi ayı) antroponimlərində adların totemik mənşəyi müşahidə edilir (Rasonyi – 1961, 231).

Türkologiyada türk mənşəli antroponimlərin tədqiqi tarixi M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” (1072-1074) əsəri ilə başlanır. Bu ensiklopedik əsərdə şəxs adlarının təhlil süzgülündən keçirilməsi də diqqətdən yayınmamışdır. Belə ki, müəllif təkcə şəxs adlarını yox, həm də apelyativləri atalar sözləri və şeir parçaları tərkibində təqdim edərkən onların həqiqi və məcazi mənada işlənməsini, apelyativlərin antroponimə çevrilmə səbəbləri və sosiallığını geniş müstəvidə şərh edir. Maraqlıdır ki, bu cür araşdırmalara müasir türk antroponimiyasında az təsadüf olunur. Burada M.Kaşğarının türk şəxs adları ilə bağlı bəzi izahlarını təqdim edirik: **Kılıç xan**. Bu atalar sözündə də işlənməmişdir: *koş kılıç kınka sığmas = qoşa qılınc qına sığmaz...* Bununla xaqaniyyə xanlarına ad verilərək “Kılıç xan” deyilir ki, düşündüyü, qurduğu işlərdə qılınc kimi kəsib atan xaqan deməkdir; **Köl Bilgə**. Uyğur xanına “Köl Bilgə xan” ləqəbi verilir, çünki “kamalı göl kimi, göl qədər deməkdir. Burada ağılın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir. **Tonqa** – bəbir. Qaplan cinsindən bir heyvandır. Fili öldürür... Uşaqlara buna bənzər adlar çox qoyulur. Türklərin böyük xaqanı Əfrasiyabın əsl türk adı “Tonqa Alp Ər”dir, “bəbir kimi qüvvətli, igid adam” deməkdir. **Bəktur**. Kişi adıdır. Əsli bək

tur=bərk dayan formasındadır (bax: Əzizxan Tanrıverdi. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı, 2009, s.327-361). Bu mənada M.Kaşğari türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısı kimi xüsusi olaraq dəyərləndirilməlidir.

Orijinal lüğətləri ilə məşhur olan V.V.Radlov türk mənşəli toponim və hidronimlərlə yanaşı, antroponimlərin də linqvistik baxımdan təhlilinə münasibət bildirmişdir. Belə ki, onun N.F.Katanovla birlikdə hazırladığı “Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в I-II томах «Образцов народной литературы тюркских племен» (102) və «Титулы и имена уйгурских ханов» (140-165-270) əsərlərində türk xalqlarının etnoqrafiya, psixologiya və təfəkkürünü əks etdirən türk mənşəli antroponimlər təhlil olunmuş, bir sıra antroponimik vahidlər geniş etimoloji araşdırmaya cəlb olunmuş, uyğur xanlarının adları və titulları, həmçinin şəcərələri verilmişdir. “Həmin şəcərəyə görə, uyğur xanlarının birincisi Peylo, sonuncusu (VII) Qutluq olmuşdur” (76-72).

Türk xalqları antroponimlərinin ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunması V.A.Qordlevskinin adı ilə bağlıdır. Müəllifin 1910-cu ildə “Этнографические обозрение» jurnalının III və IV nömrələrində nəşr etdirdiyi “Рождение ребенка и его воспитание» məqaləsində uşağın dünyaya gəlməsi, adlandırılması, tərbiyəsi və s. məsələlərlə bağlı türk xalqları arasında mövcud olan adət-ənənələrdən bəhs edilir (49).

V.A.Qordlevskinin 1913-cü ildə çap olunmuş “Личной ономастике у османцев» (47) əsəri də türk xalqları antroponimikasını öyrənmək baxımından dəyərlidir. Əsərdə şəxs adları və köməkçi ad kateqoriyasına daxil olan ləqəblərin motivləşmə səbəbləri, mənaları izah olunmuş, osmanlı (türk) dilində işlənən şəxs adlarının yaranma və inkişaf tarixinə münasibət bildirilmiş və o, iki tarixi dövrlə əlaqələndirilmişdir: 1. İslamiyyətə qədərki adlar; 2. İslamiyyətdən sonrakı adlar. Müəllif türk xalqları antroponimikasında xarakterik olan Ay, Qaraquş, Toğ-

rulbəy, Dursun və s. kimi türk mənşəli adların şərhini verməklə yanaşı, ərəb dilindən islam dini vasitəsilə türk ad sisteminə daxil olan və bu gün də ənənəviliklə bağlı olaraq işləkliyini itirməyən Əli, Məmməd, Məhərrəm, Həsən, Hüseyn və s. kimi antroponimlərin də işlənmə səbəbini izah etmişdir.

V.A.Qordlevski oğuzlarda iki ad məsələsindən bəhs edərkən göstərir ki, onlarda uzun müddət iki ad mövcud olmuşdur: Yeni müsəlman adı və qədim sıravı ad və ya ləqəb. Məsələn, Ziyəddin Qara Aslan, Fəxrəddin Arslan Doğmuş, Mübarizəddin Ertokuş və s. (48). Müəllif bu hadisəni türk tayfalarından olan oğuzların milli xüsusiyyəti, psixologiyası ilə bağlamışdır.

Türk Dil Qurumu yaradıcılarından biri, dilçi, ədəbiyyatşünas və ictimai xadim Bəsim Atalayın yaradıcılığında Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin ərəb dilindən tərcüməsi (s.1-3, 1939-41), “Türk dilində şəkilçilər və köklər” (1942), “Türk dilində sözdüzəltmə yolları” (1946) əsərləri xüsusi yer tutur. B.Atalay qədim türk antroponimik vahidlərini toplayıb nəşr etdirən ilk alimlərdəndir. Onu daha çox maraqlandıran türk xalqlarının tarixi şəxsiyyətlərinin adları olub. Müəllifin türk tarixi şəxsiyyətlərinə məhəbbəti 1921 və 1935-ci illərdə İstanbulda çap etdirdiyi “Türk Böyükleri ve ya türk adları” kitabında əks olunmuşdur. Kitabda 600-ə qədər şəxs adı haqqında məlumat verilmişdir. Əsər türk tarixinə dair faktlarla zəngindir. Çünki B.Atalay lüğətdə təqdim etdiyi antroponimik vahidləri M.Kaşğarının lüğətindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” داستانından, “Tuziki Teymuri”, “Tərcümeyi-şəcəreyi-türki” və s. tarixi mənbələrdən götürmüşdür. B.Atalayın lüğətindən “Məşhur türklər” əsərində geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Həmin əsərin foto surəti Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Bu mənbədə türkün böyük şəxsiyyətləri haqqında qısa və dəqiq məlumatlar verilmişdir. Məsələn, Dakak (1104) – Səlcuq hökmdarlarından Alp Arslanın nəvəsi, Tutuşun oğlu; Abaka xan (1234-1282) – Elxanilər dövlətini qurmuş

Hülakü xanın oğlu, həmin dövlətin 2-ci hökmdarıdır; Kutluk Nigar xanım (1505) – Hindistanda hökm sürən türk-moğol imperatorlarından məşhur Babur şahın anasıdır. Teymur soyundan Ömər Şeyx Mirzə ilə evlənmişdir; Şahzadə Mehmet Korkut (1512) – İkinci Bəyazidin oğlu, Yavuz Səlimin qardaşıdır; Dəmirtaş (1327) – Elxanilər əmirlərindən olub, Azərbaycanda hökm sürən Əmir Çobanın 2-ci oğludur; Qazan xan (1271-1304) – Çingiz xan nəslindən Arğun xanın oğludur, Elxanilərin yeddincisi və ən böyüyüdür. Qazan xanın adına buraxılmış pulun üstündə yazılıb: “Tanrı birdir və Məhəmməd peyğəmbərdir”; Səlcuq xatun (1408-1485) – Çələbi Sultan Məhəmmədin qızıdır.

Göründüyü kimi, qeyd olunan mənbələrdəki tarixi şəxsiyyət adları türk tarixini və bu kontekstdə Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün dəyərlidir. Fikrimizcə, mənbələrdəki Şahzadə Mehmet Korkut (1512) antroponimik vahidi ümumtürk ədəbiyyatşünaslığı baxımından maraqlıdır. “Korkut” adı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qorqud” adı ilə səsləşir ki, bu da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqın folklor yaddaşında yaşamamışdır”, - deyənlərə ən tutarlı cavabdır. 1052-ci ildə yazıya alınan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türkün qan yaddaşında olmasa idi, təbii ki, XVI əsrdə “Korkut” (Qorqud) adı işlənə bilməzdi.

Lüğətdə türk mənşəli antroponimlərin etimoloji izahı, apelyativlərin antroponim yaradıcılığında iştirak etmə səbəbləri, arxaik apelyativli antroponimlər, apelyativi arxaizm səciyyəli dialektizm olan antroponimik vahidlər və s. barədə heç bir informasiya verilməmişdir. Bu da əsərin xarakteri ilə bağlıdır.

Bəllidir ki, türk xalqları ilə rus xalqının çoxəsrlik əlaqələri nəticəsində türk dillərindən rus dilinə yüzlərcə ad keçmişdir. Bu, bir tərəfdən, Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk antroponimikasının zənginliyi, digər tərəfdən, rus antroponimik vahidləri sistemində rus mənşəli antroponimlərin az olması ilə bağlıdır. Buna səbəb isə vaxtilə kilsənin qədim rus adlarını işlətməyi

qadağan etməsi, qədim rus adlarının isə Vizantiya adları ilə əvəz olunmasıdır” (174-43).

Türk dillərindən rus dilinə keçən onomastik vahidlər sırasında türk mənşəli antroponimik vahidlər üstünlük təşkil edir. Bu, hər şeydən əvvəl, türk antroponimikasının zənginliyi ilə bağlıdır. Rus antroponimikasında işlənən türk mənşəli familiyaları ilk dəfə olaraq geniş və sistemli şəkildə lingvistik tədqiqata cəlb etmək kimi ağır bir işi öhdəsinə götürən N.A.Baskakov olmuşdur. O, türk mənşəli rus familiyalarının formalaşması, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı daha çox tədqiqat aparan alimlərdəndir. Müəllifin tədqiqatları onlarca məqalə və monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. N.A.Baskakov «Русские фамилии тюркского происхождения» kitabında türk mənşəli rus familiyalarının yaranma xüsusiyyətlərini şərh etməklə bərabər, onların leksik-semantik qruplarını da müəyyənləşdirmişdir: şəxsin anadan olduğu, yaxud yaşadığı yerlə bağlı, titulla bağlı, xüsusi şəxs adı ilə bağlı və ləqəblər əsasında yaranan familiyalar (34). Əsərdə türk mənşəli Балашов, Дашков, Карташев, Лачинов, Чарыков, Таптыков və s. familiyaların etimoloji izahı geniş şəkildə verilmişdir. Amma burada elə familiyalara da rast gəlinir ki, onlar türk mənşəli deyildir. Məsələn, Ахматов (ərəb dilindəki şanlı, şöhrətli anlamı “Əhməd”), Лашкарев (fars dilindəki ordu, qoşun anlamı “ləşkər”), Булатов (fars dilindəki bulat/polad) və s. Fikrimizcə, müəllif burada həmin tip adların rus antroponimikasına ərəb və fars dilləri vasitəsilə deyil, türk dilləri vasitəsilə daxil olmasını əsas götürmüşdür.

Əsərdə bəzi familiyaların izahı düzgün deyil. Məsələn, “Шерапов” фамилиясы şərab və şəraf sözləri ilə əlaqələndirilir və hansının əsas olması göstərilmir. Bizcə, “Шерапов” şəraf sözü ilə bağlıdır; «Кочубей» antroponimi “kiçik bəy” (малый князь), “qoyçu” (пастух, овец) + бей kimi izah edilir. Əslində isə hər iki izah qüsurludur və «Кочубей» antroponimindəki

koçu (qoçu) vahidi igidlik anlamaqlıdır. «Туманский» familiyasının izahında мрак, штаны, шаровары, темник, начальник sözləri ilə bağlılıq göstərilir, nəticədə isə peşə və peşə əsasında formalaşan ləqəblərlə əlaqələndirilir. Əslində isə «Туманский» familiyasının apelyativi (tuman-duman) təbiət hadisəsi ilə bağlıdır.

T.M.Qaripov «О древних кыпчакских именах в антропонимии Башкир» (40-52-58) adlı məqaləsində başqırd antroponimlərinin tarixi inkişaf prosesini göstərmiş, qıpçaq antroponimlərinin başqırd ad sistemindəki rolunu faktlarla əsaslandırılmışdır.

Müəllif göstərir ki, qədim qıpçaq antroponimləri türk xalqları antroponimikasında, xüsusilə qıpçaq dil qrupuna daxil olan başqırd, tatar, qazax, qırğız, karaim, noqay və s. dillərdə, əsasən, eyni fonetik variantda işlənməkdədir. Başqırd ad sistemindəki qıpçaq antroponimləri məhz başqırd tarixi üçün ən qiymətli mənbədir. Məqalədə qeyd edilir ki, Ayhılıu (ay kimi gözəl), Karasaç, Yoldaş, Boqatıy və s. kimi antroponimlərin mənası hər bir başqırd üçün aydındır.

Müəllif ikikomponentli (İlbikə, Yalanbikə, Akhılıu, Altınbay, İsbuldı və s.) və təkkomponentli (Yoldoz-ulduz, Səsək-çiçək, Timer-dəmir) qıpçaq antroponimlərinə münasibət bildirmiş, Aybikə, Artıkbikə, Karağali, Akyal, Biktimer, Buranbay, Köməşbay və s. kimi antroponimlərin başqırd folklorunda mühafizə olunduğunu göstərmişdir.

T.Qaripov başqırd antroponimlərini tədqiq edərkən Q.Yusupov, E.İştvan, R.İqnatev, R.Kuzeyev, A.Yoldaşev, V.Velyaminov kimi müəlliflərin lüğət və materiallarına müraciət etmiş, statistik hesablamalarını da məhz həmin mənbələr əsasında aparmışdır. Müəllif rus yazıçılarının əsərlərində işlənən başqırd antroponimlərindən bəhs edərkən T.Belyayevin «Кыз-Купряч» əsərindəki Ay-kara, İş-karı, Tulkubay, Yalanbay və s. kimi qıpçaq antroponimlərini fakt kimi təqdim etmişdir.

T.Qaripov müasir başqırd ad sistemindəki ərəb mənşəli Fatimə, Xədicə, Xəlimə, Kasım, Əhməd, Ədhəm və s., Avropa mənşəli Venera, Svetlana, Darvin, Ernest kimi antroponimlərin işlənmə tarixi barədə qısa məlumat vermişdir.

A.Qafurov ərəb, fars, tacik və türk mənşəli antroponimlərə kompleks şəkildə yanaşan müəlliflərdəndir. Onun «Лев и Кипарис» (1971), «Имя и история» (1987), «Имя – этнос – история» (1989) əsərlərində antroponimik vahidlərə tək-cə dilçilik deyil, həm də tarix və etnoqrafiya baxımından münasibət bildirilmişdir.

Müəllifin yaradıcılığında «Имя и история» kitabı xüsusi yer tutur. Giriş, 6 fəsil, ərəb, fars, tacik və türk adlarının lüğəti, ixtisar və ədəbiyyat siyahısından ibarət olan əsərdə ərəb, fars, tacik və türklərdə adqoyma ənənəsi xarakterik nümunələrlə əsaslandırılır, islam və xristian dini ilə bağlı olan antroponimik vahidlər müqayisəli şəkildə tədqiq edilir. Uşağı bəd nəzərdən qorumaq inanışının taciklərdə Paxol (keçən ilki ot), özbəklərdə Sarımsaq (sarımsaq) kimi antroponimlərdə mühafizə olunduğu göstərilir. Dini motivli, rəng anamlı, qəhrəmanlıq və igidlik məzmunlu, gözəllik çalarlı vahidlərin antroponim kimi işlənmə səbəbləri faktlarla təsdiqlənir. İmamali, Sultanalı, Muxammadali, Karim, Nabi və s. kimi ərəb mənşəli antroponimlər lingvistik baxımdan araşdırılır. Məhəmməd adı əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu antroponimlərin tacik ad sistemində geniş yayıldığı göstərilir. Məsələn, Muxammad Karim, Muxammad Latif, Muxammad Nasir, Muxammad Raxim və s. Xatun, ağa, bəy, xan və s. türk mənşəli titulların tacik dilində antroponim-yaratma imkanları açıqlanır. Kərbəlayı, Məşədi, Hacı və s. kimi antroponimik vahidlərin mənasına münasibət bildirilir, yayılma arealları müəyyənləşdirilir.

Nəsəb, nisbə kimi patronimik adlardan, onların şərq ölkələrində işlənməsindən bəhs edən müəllif nəsəbin göstəricisi kimi “ibn”, “abi” (Abu Ali İbn Sina), nisbənin göstəricisi kimi

–i elementinin (Xani, Xusayni, Rumi, İsfaxani və s.) antroponimik vahidlərdəki funksiyasını araşdırmışdır. Orta Asiyada geniş yayılan antroponimlər sistemində xodja (xoca), sayit (seyid) və tora (törə) komponentli adların işləklik dərəcəsi, mənası, işlənmə tarixi təhlil edilir. Həmin vahidlərin mənşəyinə münasibət bildirən müəllif “xodja”nın İran, “sayid”in ərəb, “tora”nın türk mənşəli olduğunu göstərir.

Kitabın ən müsbət cəhətlərindən biri də ərəb, fars, tacik və türk mənşəli antroponimlərə dair lüğətin verilməsidir. Lüğətdə antroponimlər kiril, latın və ərəb qrafikaları ilə verilmiş, hər bir antroponimin semantikasi və mənşəyi dəqiq göstərilmişdir.

A.Qafurovun yaradıcılığında türk mənşəli antroponimik vahidlərə ayrıca, həm də kompleks və sistemli şəkildə münasibət bildirilməmiş, daha çox ərəb, fars və tacik adlarından bəhs edilmişdir.

F.F.İlimbetov “Личных имена как источник при изучении древних верований Башкир” adlı məqaləsində (96a-89-95) başqırd antroponimləri sistemindəki heyvan anamlı apelyativlər əsasında formalaşan antroponimlərdən, xüsusilə büre (qurd, canavar), et (it), ayıu (ayı) sözləri əsasında yaranan antroponimik vahidlərin yayılma areallarından bəhs edir. Büre, it, ayı apelyativləri əsasında formalaşmış totemik funksiyalı antroponimlərin uşağı bəd nəzərdən qorumaq inancı ilə bağlı yarandığını göstərən müəllif həmin tip vahidlərdə dini-mifoloji məzmunun qabarıq olduğunu dəqiqləşdirir. Qurd (büre) kultunun türk, monqol və hind-Avropa dillərində antroponim kimi işlənmə səbəbi, eyni zamanda bu kultun daha çox Orta və Mərkəzi Asiya ilə bağlılığı, “kort”un qədim türk, “büre”nin qədim sak elementi olması müəllifin tədqiqatında xüsusi yer tutur.

F.İlimbetov “Büre” apelyativli Bürebay, Baybüre, Büriboy və s., it apelyativli İtbay, İtəlmə, İtbikə, kiçik apelyativli Kuçuk, Kuçukey, ayı apelyativli Ayıuxan, Ayıuğolak və s. Antroponimik vahidlərin daha çox qədim başqırd etnoqrafiyası ba-

xımından xarakterik olmasını müxtəlif prizmalardan izah etmişdir.

Müasir Azərbaycan antroponimik vahidləri sistemində “it” və “ay” apelyativləri əsasında düzələn əsl şəxs adları yox dərəcəsidir. Belə adlar, əsasən, ləqəblərdə müşahidə edilir. “Büre” apelyativli antroponimik vahid də müasir Azərbaycan antroponimikasında yox dərəcəsidir (“Beyrək”dəki büre istisna olunmaqla). Tarixən işlənmiş “Baybura” adı isə igidlik, cəsurluq mənasındadır.

V.Maxpirovun «Собственные имена в памятнике XI в. «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского» adlı namizədlik dissertasiyasında B.Atalay və S.Mütəllibovun çap etdirdiyi nəşrlər əsas mənbə kimi götürülmüşdür (114 a). V.Maxpirov M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki 105 antroponim, 72 etnonim və 115 toponimi lingvistik tədqiqata cəlb etmişdir. Müəllifə qədər V.V.Bartold, B.Atalay, S.Mütəllibov və başqaları M.Kaşğarının “Divanı”ndakı bəzi onomastik vahidlərə münasibət bildirmişlər. Lakin V.Maxpirov “Divan”dakı onomastik vahidləri ilk dəfə olaraq kompleks və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir. Giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarət olan dissertasiyada antroponim, etnonim və toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

V.Maxpirov göstərir ki, “Divan”da müşahidə edilən antroponimik vahidlərin 70%-i türk, qalanları isə ərəb və fars mənşəlidir. “Divan”da İbrahim, İsa, Nuh, Yafəs və s. antroponimlərin yəhudi mənşəli olduğu da diqqətdən yayınmamış, onların işlənmə tarixinə ayrıca münasibət bildirilmişdir. Müəllif islam dini ilə bağlı olan adların türk adları ilə yanaşı, bəzən isə hər ikisinin bir antroponimik model daxilində işlənməsinə xüsusi diqqət yetirir və fikrini “Nizaməddin İsrəfil Toğan Təgin”, “Muhammed Çakur Tonqa Xan” kimi antroponimik modellərlə təsdiqləyir.

Əsərdə Afrasiyab (Əfrasiyab), Bəhram Çubin, Siyavuş, Tahmures (Təhmurəs) və s. kimi fars mənşəli adlar, əsasən, tarixi istiqamətdə araşdırılmışdır.

Müəllif “Divan”dakı Tonqa xan, Boğra xan, Arslan xan, Kapan, Alp Aya, Bilge beq və s. türk mənşəli kişi adlarının leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. V.Maxpirov “Bektur” antroponimindəki “bek” sözünü bərk, möhkəm, “Beklen” antroponimindəki “bek” vahidini isə titul anamlı “bəy” sözü ilə əlaqələndirir.

Əsərdə türk, kızıq (qırğız), başqurt (başqırd), oğuz və s. kimi etnonimlər, Mannışlak, Mankent, Etil, Tünket və s. toponimik vahidlər linqvistik təhlilə cəlb edilmişdir. “Divan”da müşahidə olunan onomastik vahidlərin apelyativinə tarixi-linqvistik prizmadan münasibət bildirilməmiş, apelyativlərin türk dillərində işləklilik dərəcəsi dəqiqləşdirilməmişdir. Qədim türk mənbələrindəki antroponimik vahidlərə daha çox diqqət yetirən V.Maxpirov “Manas”, M.Kaşğarının “Divan”ı və Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” əsərlərindəki antroponimik vahidlərin mənşəyi barədə statistik hesablamalar aparmışdır. Müəllif göstərir ki, “Kutadqu bilik”dəki 32 antroponimdən 21-i ərəb və fars mənşəlidirsə, M.Kaşğarının “Divanı”ndakı antroponimlərin çoxu türk mənşəlidir. Müəllif hər üç mənbədəki antroponimik vahidləri leksik-semantik və qrammatik baxımdan tədqiq etmişdir¹.

Z.Muxammedova “Несколько слов об антропонимах в «Огуз-наме» из сочинения Салар Баба» məqaləsini (129a-169-171). Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları fondundan götürdüyü materiallar (N5263) əsasında yazmışdır.

¹ В.Махпиров. «Манастын» биринчи китебиндә кезиккен адам аттары. «Манастын» екинчи китебиндә кезиккен адам аттары. «Манастын» учунчу китебиндә кезиккен адам аттары. Манас, Фрунзе, 1981; Антропонимы в «Дивану дугат-ит-тюрк и Кутадгу билиг». “Советская тюркология”, № 1, 1979, с.22-28.

Müəllif göstərir ki, həmin materiallar ilk dəfə XVI əsrin 50-ci illərində Salar Baba tərəfindən türk dilində yazılmışdır. Salar Babanın hazırladığı mətnlərdən biri belə adlanır: «История Огуза, его детей и прочих тюрок». Z.Muxammedova bu mənbədəki, eləcə də F.Rəşidəddinin hazırladığı “Oğuznamə” mətnlərindəki antroponimik vahidləri müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. “Oğuznamə”də müşahidə edilən Dib Yav Kuy xan, İnal Sayru Yav Kuy xan, Tuman xan, Erki xan, Karaman xan, Buqra xan, Bayrı xatun və s. kimi antroponimik vahidlər təhlilə cəlb edilmişdir. Qeyd olunan antroponimlərə tarixi-lingvistik prizmadan yanaşan Z.Muxammedova “Dib Yav Kuy xan” antroponimindəki dib/dip apelyativinin qədim özbək dilində “uğur”, “səadət”, “xoşbəxtlik”, “Bayrı xatun” antroponimindəki “bayrı” apelyativinin isə “böyük”, “qoca” mənasında olduğunu göstərir. Müəllif qeyd edir ki, “Oğuznamə”dəki antroponimik vahidlərin əsas hissəsi türk, bir qismi isə monqol mənşəlidir. Z.Muxammedovanın məqaləsi təkcə dilçilik deyil, həm də tarixşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir.

Başqırd dilçisi A.Şayxulov onomastik vahidlər, xüsusilə antroponimlərlə bağlı bir sıra əsərlər yazmışdır¹. Bu əsərlər içərisində “Антропонимии Башкирский АССР /К постановке проблемы хронологизации идентичных антропо и

¹ 1. А.Г.Шайхулов. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Автореф.канд.дис. М., 1978; 2. К проблема выявления типология антропонимов тюркского и фино-угорского происхождения. – В кн. –Лингвистическая география и проблемы истории языка. Нальчик, 1981; 3. Татар һәм бошкорт халыгларынын системасы.Уфа, 1981; 4. Лексико-семантический общность башкирский и казахский антропонимии. В кн. Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., 1970, с.81-86; 5. Антропонимии Башкирский АССР /К постановке проблемы хронологизации идентичных антропо и топооснов в языках тюркских народов Волго-Камского-Уральского региона/. В кн. Топонимия Урала и Северо Европейский части СССР. Свердловск, 1985, с.149-160.

топооснов в языках тюркских народов Волго-Камского-Уральского региона/” əsəri xüsusi yer tutur. Müəllif tatar, başqırd və çuvaş antroponimlərinin formalaşma tarixində islamaqədərki antroponimləri xüsusi bir dövr kimi götürür. Maraqlıdır ki, A.Qordlevski türk antroponimlərini 1913-cü ildə məhz “İslamiyyətə qədərki və islamiyyətdən sonrakı adlar” başlığı altında təsnif etmişdir (47). A.Şayxulov N.A.Baskakovun türk dillərinin inkişaf tarixinə dair bölgüsünə nəzər salır: 1) Altay; 2) Hun (b.əranın V əsrinə qədər); 3) Qədim türk (V-X əsrlər); 4) Orta türk (X-XIV); 5) Yeni türk (XV-XX əsr); 6) Ən yeni – Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonrakı dövr. Müəllif bu bölgünü tatar, başqırd və çuvaş antroponimlərinə tətbiq edərək, həmin tarixi dövrlərin hər biri üçün xarakterik olan antroponimləri müəyyənləşdirmişdir. Altay və ya islamaqədərki antroponimlər sistemində Kuçem//Kuçim, Kuçemboy//Kuçimbay, Kudem//Kudim, Kudembay//Kudemboy, Hun dövründə Buqa, Buka adlarının xarakterikliyi və bu tip vahidlərin ümumtürk səciyyəli olduğunu göstərən müəllif həmin dövrlərdə tatar, başqırd, çuvaş və s. kimi etnik adların mövcud olmadığını göstərir. A.Şayxulov müasir tatar, başqırd və çuvaş antroponimləri sistemindəki Kalmas, Kalmaç, Kalmaş, Koney, Seney kimi adları qədim türk dövrü ilə əlaqələndirərkən dialekt faktlarına əsaslanır.

Türk xalqları antroponimlərinin linqvistik təhlili ilə bağlı nəşr olunan məqalə və monoqrafiyaların çoxluğunu nəzərə alaraq, onların bəzisinin yalnız adını çəkmək və ümumi nəzəri münasibət bildirməklə kifayətlənirik. Türk xalqları antroponimlərinin öyrənilməsində rus türkoloqları A.N.Samoyloviç¹,

¹ А.Н.Самойлович. К вопросу о наречии имени у турецких племен. «Живая старина», СПб., № 2, Запретные слова в языке казах-киргизской замужней женщины. . «Живая старина», СПб; 1915.

V.A.Nikonov², qumıq dilçisi A.A.Satıbalov³, qazax dilçisi T.Canuzakov⁴, tatar dilçisi Q.F.Sattarov⁵, başqırd dilçisi T.X.Kasimova⁶, özbək dilçisi E.Beqmatov⁷ və başqalarının xüsusi rolu olmuşdur. Adları çəkilən müəlliflərin əsərləri türk xalqlarının dili, tarixi, etnogenezi, etnoqrafiya və psixologiyası barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Burada antroponimik vahidlərin fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri, əsasən, müasir dil prizmasından işıqlandırılmışdır.

Türk xalqları antroponimlərinin tədqiqi məsələlərindən bəhs edərkən «Ономастика Узбекистана» (Ташкент, 1989) konfrans materiallarındakı “Antroponimika” bölməsinə də münasibət bildirmək lazımdır. Bu bölmədə 32 məqalə verilmişdir. Məqalələrdə qədim türk antroponimləri, alınma antroponimlər, dastanlarda antroponimlər, antroponimlərdə motivləşmə məsələsi, antroponimlərin yaranma yolları, bəzi türk mənşəli antroponimlərin etimologiyası, antroponimlərin üslubi-lingvistik

² В.А.Никонов. «Имя и общество». Москва, 1974, Среднеазиатские материалы для словаря личных имен: В кн: Ономастика Средней Азии: Москва, 1978.

³ А.А.Сатыбалов. К вопросу о личной ономастике у кумыков: «Советской языкознания», т. II, Ленинград, 1936.

⁴ Т.Жанузаков. Казак тілі onomastikasının кейбір мәселері. Алма-Ата, 1960. Обычаи и традиции в казахской антропонимии. В кн. Этнография имен Москва, 1971, Esiminiz kim? Alma-Ata, 1989.

⁵ Г.Ф.Саттаров. Сословные титулы и древнетатарские личные имена. В. Кн. Ономастика Поволжья – I, Удьяновск, 1969; Татарская антропонимия в этнолингвистические связи. Баку, «Советская тюркология», 1978, № 3, с.22-23.

⁶ Т.Х.Касимова. Антропонимы в Башкирских шежере. В кн. Ономастика Поволжья, Уфа, 1973, с.66-71, Древнебашкирские антропонимы: АҚД, Уфа, 1975, Некоторые обычаи наречения имен у Башкир. Кн. Ономастика Поволжья – 2; Гормкий, 1971, с.52-54.

⁷ Э.Бегматов. Исмингизнинг магноси нима? Ташкент, 1968, Антропонимика узбекского языка, АҚД, 1965.

xüsusiyyətləri və s. məsələlər elmi təhlilə cəlb edilmiş və uyğun dil faktları ilə əsaslandırılmışdır.

Türk xalqları antroponimiyasında antroponimik vahidlərin tarixi-etimoloji istiqamətdə araşdırılması, antroponimlərin fonetik, leksik və qrammatik baxımdan müqayisəli tədqiqi, əksər türk xalqları üçün xarakterik olan adlar, türk mənşəli şəxs adlarının sistemli tədqiqi, antroponimlərin transkripsiyası, apel-yativi arxaikləşən antroponimlərin müəyyənləşdirilməsi, arxaik antroponimlərin dəqiqləşdirilməsi və s. kimi məsələlər, demək olar ki, öyrənilməmişdir.

b) Azərbaycan dilçiliyində şəxs adlarının tədqiqi tarixi

Azərbaycan antroponimlərinin təhlili ilə bağlı ilk qeydlərə A.Bakıxanovun əsərlərində təsadüf olunur. Müəllifin yaradıcılığında toponim, hidronim və etnonimlərin təhlili ilə yanaşı, antroponimlərin araşdırılması da müşahidə edilir. Bu baxımdan onun 1843-cü ildə yazdığı “Adlar və titullar” adlı əsəri antroponimiyamız üçün qiymətli mənbədir. Əsərdə xan, sultan, məlik, bəy, ağa, minbaşı, yüzbaşı, naib, qalabəyi, usmi, qazı, mülkədar, vəkil, sərkar, darğa, mirab, mizandar, kovğa, kəndxuda, nöker, qul, bəyzadə, eşikağası, tərhan və s. titulların leksik mənası, mənşəyi və işlənmə dairəsi izah edilir (27-136-141). Bundan əlavə, A.Bakıxanov “Gülüstanı-İrəm” (1841) əsərində Şirvanşahların ləqəbləri, nəsəbləri və tarixi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları, onların təxəllüsləri haqqında məlumatlar da vermişdir (28).

Azərbaycan antroponimlərinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi son 40 illə bağlıdır. Aşağıda haqqında bəhs edəcəyimiz əsərlər bunu daha aydın şəkildə göstərir:

Ş.Sədiyev Azərbaycan antroponimlərinin təhlilinə bir sıra məqalələr həsr etmiş və fikirlərini 1969-cu ildə çap etdirdiyi “Adlar necə yaranmışdır? kitabında ümumiləşdirmişdir. Əsərdə antroponimik vahidlərin funksiyası, antroponimlərin əmələ gəlməsi, inkişafı və təkmilləşməsi, antroponimlərin quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olması, bəzi antroponimlərin leksik mənasının izahı, antroponimlərin cəmiyyətdə rolu və onun fərqləndirici xüsusiyyəti, həmçinin familiya, ləqəb, titul, təxəllüs, ata adları və s. kimi məsələlər yığcam şəkildə öz elmi həllini tapmışdır¹.

Ş.Sədiyev “Основные правила выбора имен для новорожденных” (по азербайджанской антропонимии) adlı məqaləsində antroponimik vahidlərin milli etiket funksiyası daşdığını əsas götürərək advermənin prinsiplərini müəyyənləşdirmiş, yeni doğulan uşağın adlandırılmasında adın mənasına diqqət yetirməyin vacibliyini xüsusi vurğulamış, tarixi və milli adlardan istifadəyə üstünlük vermiş, adlarda çoxkomponentliliyi deyil, təkkomponentliliyi məqbul hesab etmişdir. Uşağı bəd nəzərdən qorumaq inanişi və ya tabularla bağlı olan adlar qədim türk antroponimləri sistemində müəyyən yer tutsa da, müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində, demək olar ki, təsadüf edilmir. Bu məsələyə münasibət bildirən Ş.Sədiyev qeyd edir ki, tabularla bağlı olan şəxs adlarının Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməməsi valideynlərin daha çox istək və arzu ifadə edən təsviri adlara üstünlük verməsi ilə bağlıdır. Müəllif antroponimlər sistemindəki Şirin, Şövkət, Gözəl və s. kimi müştərək antroponimlərin ünsiyyət prosesində çətinlik yaratdığını, nöqsan və narahatlıq doğurduğunu faktlarla

¹ Ş.Sədiyev. İnsan adları necə əmələ gəlmişdir? “Sosialist Sumqayıtı”, 12 mart, 1959; İnsan adları. “Dil haqqında hekayələr”, Bakı, 1959; Uşaqlara ad seçmək haqqında. “Azərbaycan məktəbi”, 1964, N 14; Основные правила выбора имен для новорожденных. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, с.185-188; Adlar necə yaranmışdır? Bakı, 1969.

əsaslandırılmış və belə adlardan istifadəni normal hesab etməmişdir. Ş.Sədiyev Azərbaycan antroponimləri sistemində Allah-verdi, Xudaqulu və s. kimi dini adlardan istifadənin azaldığını və hətta məktəb şagirdləri arasında həmin tip antroponimlərin olmadığını da göstərir.

A.Qurbanovun çoxsahəli elmi yaradıcılığında onomastika, o cümlədən antroponimika məsələləri xüsusi yer tutur. Müəllifin antroponimika ilə bağlı olan məqalə və monoqrafiyaları¹ Azərbaycan dilçiliyində xüsusi yer tutan “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (Bakı, “Maarif”, 1988) kitabında ümumiləşdirilmişdir. Əsərin I fəslı “Onomalogiyanın ümumi-nəzəri məsələləri” adlanır. Burada onomastika anlayışı, onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyi və sistemi, onomalogiya və onun yarımşöbələri, onomalogiyanın növləri geniş şəkildə şərh edilmişdir. Onomalogiyanın dilçilik şöbələri ilə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, astronomiya, epiqrafika, estetika elmləri ilə əlaqəsi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, konkret desək, bu elm sahələrinin onomastik vahidlərin tədqiqində, onların daha

¹ A.Qurbanov. Ad nədir və uşağa necə ad qoymalı? “Sovet Gürcüstanı”, N 24, 1961; Uşağa gözəl ad vermək hər bir valideynin borcudur. “Sovet Ermənistanı”, N 83, 1961; Gözəl və yaxşı ad insanın bəxəyidir. “Mingəçevir işçisi”, N 23, 1961; Onomalogiya şöbəsi. “Ümumi dilçilik” kitabında. Bakı, 1977; Poetik onomastika. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 18 sentyabr 1985; Onomalogiya. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında. Bakı, “Maarif”, 1985; Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986; Xüsusi adların ümumi əhəmiyyəti. “Kommunist” qəzeti, 28 noyabr 1986; Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986; Dilçi-onomoloqların vəzifələri. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 14 yanvar 1987; Azərbaycan dili onomastikasının tədqiqi problemləri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, N 4, 1987; Poetik onomastika. Bakı, 1988; Azərbaycan onomastikasının zəruri məsələləri. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 16 mart 1988; Azərbaycan onomastikasının müasir vəzifələri. “Azərbaycan onomastikası problemləri”, Bakı, 1988, s.3.

dərindən araşdırılmasında rolu və əhəmiyyəti faktlarla arqumentləşdirilmişdir.

A.Qurbanov onomastik mənbə, onların növləri (qədim abidələr, yazılı ədəbiyyat, şifahi ədəbiyyat, elmi ədəbiyyat, qədim və müasir lüğətlər, qədim və müasir xəritələr, dialekt və şivələr, qohum dillər, arxiv materialları və s.) və prinsipləri ilə yanaşı, onomastik materialın toplanmasının forma və üsulları, onomastik lüğətlərin tərtibi və əhəmiyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, həmin mənbə və materialların onomastika elmi üçün zəruri olduğunu, həm də bir açar rolu oynadığını əsaslandırırmışdır.

Onomastik leksikanın dil mənsubiyyətinə görə tədqiqi ilə daha çox məşğul olan müəllif belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan antroponimlərinin 70, etnonim və hidronimlərinin isə 100 faizi milli dil (Azərbaycan dili) vahidləri əsasında formalaşmışdır. Bununla bərabər, Azərbaycan onomastik vahidlər sistemindəki monqol, ərəb, fars, gürcü, erməni və rus dillərinə məxsus onomastik vahidlərin mövqeyi və işlənmə tarixi də diqqətdən kənarda qalmamışdır.

Kitabda adi, qeyri-adi, real və bədii antroponimlər, şəxs adı, ata adı, фамиliya, ləqəb, təxəllüs və titulların leksik-semantik xüsusiyyətləri, yaranma yolları zəngin faktlarla təsdiqlənmiş, həmçinin Azərbaycan onomastikasında ilk dəfə olaraq antroponimlərin formalaşma və inkişaf dövrləri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif antroponimlərin formalaşmasını 4 əsas dövrə bölür: 1. Qədim dövrlərdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər); 2. XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri; 3. XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri; 4. XX əsrdə Azərbaycan antroponimləri. Hər bir dövrün xarakterik xüsusiyyəti, eyni zamanda ictimai-siyasi şəraitin antroponimlərin işləklik mövqeyinə təsiri məsələləri məhz dövrlər üzrə təhlil edilir.

Kitabın “Antroponimlər” hissəsində müxtəlif fonetik variantlarda erməni (Beqlar, Kumuş, Temur, Aydamir, Elçibek) və gürcü (Nodar, Temuri, Mirza, Nariman) dillərində işlənən Azərbaycan antroponimləri də linqvistik baxımdan təhlil edilmişdir.

“Onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətləri” adlanan fəsildə bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, onomastik vahidlərin obrazlılığı, bədii əsərlərdə xüsusi ad yaradıcılığı işıqlandırılır. Folklor nümunələrində antroponimlərin süjetin məzmunu ilə əlaqələndirilməsi, qadın adlarının əksəriyyətinə hörmət ifadə edən “xanım” sözünün qoşulması, şəxs adlarının həmqafiyə əsasında formalaşması kimi məsələlər kitabda sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Həmin fəsildə yazılı ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri də izah olunmuşdur. A.Qurbanov yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlərdən iki istiqamətdə istifadə edildiyini göstərmişdir: xalq tərəfindən yaranan və rəsmi dövlət sənədlərində əks olunan real onomastik vahidlər; ancaq yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan onomastik vahidlər.

Poetik onomastikanın xüsusiyyətlərindən bəhs edən müəllif yazıçıların onomastik vahidlərdən əsərin süjetinə, quruluşuna, ideya və məzmununa uyğun şəkildə istifadə etmələrini, bəzən isə real adlardan satirik və yumoristik ifadə vasitəsi kimi obrazlılıq, təsirlilik, yüksək bədii keyfiyyət yaratmaq üçün istifadə etmələrini uyğun nümunələrlə əsaslandırır.

A.Qurbanov ilk dəfə olaraq yazıçı onomastikasının təhlili məsələsinə toxunmuş və fikirlərini Ə.Haqqverdiyevin əsərlərindəki onomastik vahidlər, xüsusilə antroponimik vahidlərlə izah etmişdir.

Azərbaycan onomastikasında orijinal fikirləri ilə fərqlənən M.Adilov antroponimlərimizin təhlilinə onlarca məqalə və monoqrafiya həsr etmişdir. Həmin əsərlərdən bəzisində münasibət bildirmək yerinə düşərdi. Müəllif A.Paşayevlə birlikdə

çap etdirdiyi “Azərbaycan onomastikası” (Bakı, 1987) kitabının I bölməsində “Antroponimika” məsələlərindən bəhs etmişdir. Burada Azərbaycan antroponimləri funksiyasına və antroponimik sistemdə tutduqları yerə görə 2 qrupa bölünür: 1. Əsas ad kateqoriyaları; 2. Köməkçi ad kateqoriyaları.

Əsas ad kateqoriyalarına əsl şəxs adı, ata adı və fəmilələri, köməkçi ad kateqoriyalarına isə təxəllüs, ləqəb, titul və fəxri adlar daxil edilmişdir.

Əsərdə antroponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, quruluşu, ləqəblə təxəllüsün, titulla fəxri adların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri elmi-nəzəri cəhətdən təhlil edilmişdir.

Müəllif adqoyma zamanı 3 prinsipə (millilik, tarixilik və müasirlik) əməl etmənin zəruriliyindən bəhs edir və hər bir prinsipi konkret faktlarla təsdiqləyir. M.Ədilov antroponimikamızda Kimya, Makina, Tarix, Mükafat, Traktor, Samovar, Kombayn, Kolxoz və s. kimi adların əsl şəxs adı kimi sabitləşə bilməməsini onların yuxarıda qeyd olunan prinsiplər əsasında yaranmadığında görür.

Əsərdə kiçiltmə və əzizləmə adlarının motivləşmə səbəbləri ilk dəfə olaraq öyrənilmiş və onlar iki qrupa ayrılmışdır: 1. Kiçiltmə adlar; 2. Qısaltma adlar.

M.Ədilov “Antroponimlərin tarixi-müqayisəli tədqiqinə dair (ay formantı)” (11-46-48) adlı məqaləsində -ay formantlı antroponimlərin etimologiyasından bəhs edir, -ay formantının insan, şəxs anlamında Xasay, Qaçay, Tokay, Alay, Azay və s. kimi antroponimlərdə mühafizə olunduğunu göstərir. Bu formantın geniş semantik çalara malik olması və əksər türk dilləri üçün xarakterikliyi kimi məsələlər də məqalədə elmi həllini tapmışdır.

M.Çobanov Azərbaycan antroponimikasının müxtəlif cəhətləri ilə bağlı bir sıra tezis, məqalə və monoqrafiya çap etdirmişdir. Onun 1983-cü ildə çap olunan “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” kitabında antroponimlərin leksik-

semantik qrupları, quruluşu, adqoyma ənənələrindən bəhs edilir, köməkçi ad kateqoriyalarından təxəllüs və ləqəbin leksik-semantik xüsusiyyətləri və s. məsələlər zəngin dil faktları ilə təsdiqlənir. Burada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də müş-tərək adlar, polinim və polindromik adlar, adların abbreviasiyası kimi məsələlərin geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməsidir.

Müəllifin “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” kitabında antroponimik vahidlərə sinxronik istiqamətdən yanaşıldığından istər dildaxili, istərsə də dilxarici faktorlar əsasında yaranan antroponimlər geniş elmi həllini tapa bilməmiş və bə-zən də qüsurlu nəticələrin alınmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, motivləşməsində müdriklik mənası əsas olan “Qoca” antroponiminin yaranmasında yaş mənasını ifadə edən “qoca” sözü əsas götürülür (s.39); Qara, Qaraşir və s. kimi böyüklük, qüdrətlik, igidlik rəmzli adların rəng bildirən sözlər əsasında yarandığı göstərilir (s.38); Antroponimikamıza yunan dilindən fars dili vasitəsilə daxil olan “Nərgiz” adı əsl Azərbaycan adı kimi təqdim edilir (s.55); Bəsirət, Xəyalət, Səbahət və s. kimi antroponimik vahidlər izah olunarkən -ət şəkilçisi əsl Azərbaycan şəkilçisi kimi göstərilir (s.76); sadə cümlənin inkişafı əsasında mürəkkəb quruluşlu antroponimə çevrilən İmamverdi, Tanrıverdi kimi antroponimik vahidlər sözlərin birləşməsi nəticəsində düzələn antroponimlər kimi izah edilir (s.82).

M.Çobanovun 1987-ci ildə çap etdirdiyi “Familiya. Tə-xəllüs” kitabında ilk dəfə olaraq familiya və təxəllüslər geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllif ad və ad sistemi, ata adı məsələlərini türkoloji istiqamətdə şərh etdikdən sonra familiyaların motivləşməsi məsələlərindən bəhs edir və Azərbaycan familiyalarının formalaşmasında üç prinsipin əsas olduğunu müəyyənləşdirir: kişi adı əsasında düzələn familiyalar, qadın adı əsasında düzələn familiyalar, kökü şəxs adı kimi işlənməyən sözlər əsasında düzələn familiyalar.

Əsərdə təxəllüslərin mənşəyi, yaranma tarixi, işlənmə məqamları, mənaları, areal təxəllüslər, təxəllüs və onun avtonimlə üzlənmə sistemi və s. kimi məsələlər izah olunmuş, 600-ə qədər təxəllüsü əhatə edən Azərbaycan təxəllüs lüğəti tərtib edilmişdir. Lüğətin tərtibində müsbət cəhətlərlə yanaşı, bəzi qüsurlar da müşahidə edilir. Məsələn, lüğətdə təxəllüslə ləqəb qarışdırılır. Dəqiq desək, Dəli, Dədə və s. kimi ləqəblər təxəllüs kimi verilmişdir.

M.Çobanov ləqəblərin strukturu, leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, fərdi-şəxsi ləqəb, ailəvi-nəsli ləqəb, məhəllə-kollektiv ləqəb məsələlərinə də münasibət bildirmişdir. M.Çobanov Azərbaycan antroponimləri ilə bağlı tədqiqatlarını davam etdirərək 1992-ci ildə “Azərbaycan antroponimikasının əsasları” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

H.Həsənovun “Söz və ad” kitabında söz və əşya, söz və məfhum, əşya və ad və s. məsələlər ümumi dilçilik baxımından şərh edilmişdir. Burada antroponimika ilə bağlı bir sıra məsələlər, o cümlədən adların tədqiqi tarixi, ad sistemi, adların yaranması, advermə, adların taleyi, adseçmə, adların təsnifi, adların mənşəyi və mənası, ad və fəmiliaların dəyişdirilməsi, adların yazılışı, adların bədii əsərlərdə işlədilməsi və s. izah edilmişdir. Müəllif qeyd olunan məsələlərin izahında fikri təsdiq üçün təkcə Azərbaycan yox, həm də digər xalqların antroponimlərindən istifadə etmişdir (174).

H.Həsənov Azərbaycan antroponimlərinin təhlili ilə bağlı bir sıra məqalələr çap etdirmişdir. Bu məqalələrdə təxəllüs və ləqəblərin xarakterik xüsusiyyəti (175), türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin Qafqaz xalqları ad sistemində mövqeyi və işləkliyi (176), fəmilianın sosial-ictimai hadisə olması (177) və s. məsələlər elmi həllini tapmışdır.

Z.Sadıqovun 1975-ci ildə “Azərbaycan dilində şəxs adları” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası Azərbaycan antroponimikasının tədqiqində xüsusi mövqe tutur.

Burada adların əmələ gəlməsi, ictimai həyatda mövqeyi, onların fonetik, leksik-semantik və qramantik xüsusiyyətləri geniş şəkildə izah olunur.

Dissertasiya üç fəsildən ibarətdir: 1. Şəxs adlarının tarixi inkişafı; 2. Köməkçi ad kateqoriyaları (ləqəblər, ata adları, fəmilialar, təxəllüslər); 3. Azərbaycan antroponimiyasının fonetik-qrammatik xüsusiyyətləri.

Əsərdə milli antroponimlərlə yanaşı, alınma antroponimlər və alınma sözlər (ərəb və fars sözləri) əsasında formalaşan antroponimlər də linqvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur (152).

Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində ən az öyrənilən sahələrdəndir. Bu mənada Q.Mustafayevanın “Adların üslubi imkanları” adlı kitabı təqdirəlayiqdir (Bakı, API-nin nəşri, 1990). Əsərin girişində antroponimik vahidlərin – əsl şəxs adları, ləqəb, fəmiliya və təxəllüslərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri yığcam şəkildə ümumiləşdirilmiş, həyatda şəxs adlarının, o cümlədən rəsmi adların mənası ilə onun daşıyıcısı arasında əlaqənin olmaması, bədii ədəbiyyatdakı şəxs adlarının isə pesonajların təbiəti ilə bağlılığı uyğun nümunələrlə təsdiqlənmişdir.

Bədii ədəbiyyatda janr müxtəlifliyini nəzərə alan müəllif hər bir janra aid antroponimik vahidləri ayrıca təhlilə cəlb etmişdir. Belə ki, burada roman janrında şəxs adları, dram əsərində şəxs adları və satirik əsərlərdə şəxs adları ayrılıqda öyrənilmiş, roman janrında şəxs adlarının üslubi funksional imkanları araşdırılarkən S.Rəhimov, M.İbrahimov, Ə.Vəliyev, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, Ə.Əbülhəsən kimi yazıçıların əsərləri əsas götürülmüş, hər bir obrazın daxili keyfiyyəti, onun əsərin ümumi ruhuna uyğunolma, həmçinin obrazlılıq, ekspressivlik yaratma keyfiyyətləri, komik təbiəti təkcə bir dilçi qələmi ilə yox, həm də ədəbiyyatşünas, tənqidçi qələmi ilə işıqlandırılmışdır.

Əsərin II fəslı “Dram əsərlərində şəxs adlarının üslubı xüsusiyyətləri” adlanır. C.Cabbarlının pyeslərindəki antroponimlərin lingvistik xüsusiyyətlərini şərh edən Q.Mustafayeva ədibin yaradıcılığının I dövrünə daxil olan əsərlərdə daha çox ərəb mənşəli (Əbdül, Həmzə və s.), yaradıcılığının II dövrünə aid olan əsərlərdə isə türk mənşəli adların (Atakişi, Babakişi, Sevil, Yaşar və s.) üstünlük təşkil etdiyini faktlarla arqumentləşdirmişdir. Müəllif müsbət surətlərin, əsasən, milli adlar, mənfi surətlərin isə ərəb mənşəli adlarla verilməsini aşkarlamış və milli adyaratmada C.Cabbarlının rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

Satirik əsərlərdəki adların üslubı xüsusiyyətlərindən bəhs olunarkən burada fonetik cəhətdən təhrif olunmuş formalardan istifadətmə (Məmdəli – M.Ə.Sabir, Sıfır – Səfər – S.Rəhman), tabu, yaxud tabu əsasında yaranmış evfemizmlərdən üslubi vasitə kimi geniş istifadə olunma məsələlərindən də bəhs edilmişdir.

H.Əliyevin “Ümumi antroponimika məsələləri” (Bakı, 1985) kitabı təkcə Azərbaycan dilçiliyi deyil, həm də türkologiya baxımından əhəmiyyətli dir. Əsərdə onomastika dilçiliyin bir sahəsi kimi təqdim edilmiş, antroponimikanın elmi-nəzəri xüsusiyyətləri ümumi dilçilik istiqamətində şərh edilmişdir.

Müəllif ümumi dilçilikdə, həmçinin rus dilçiliyində şəxs adlarının tədqiqi tarixini işıqlandırmaqla yanaşı, ilk dəfə olaraq türkologiyada şəxs adlarının tədqiqi tarixinə münasibət bildirmişdir.

H.Əliyevin türkologiyada şəxs adlarının tədqiqindən bəhs edərkən yalnız antroponimlərin tədqiqi tarixini təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də antroponimlərin mənşəyi, leksik-semantik xüsusiyyətləri, quruluşu kimi məsələləri türkoloji istiqamətdə izah etməyə çalışır və məqsədinə nail olur.

Müəllif əsərin sonunda bəzi qədim türk mənşəli antroponimlərin siyahısını vermişdir. Həmin siyahıda qədim və orta əsr

türk dilində işlənən türk mənşəli antroponimlərin müasir Azərbaycan dilindəki fonetik variantlarının verilməsi tarixi antroponimika baxımından əhəmiyyətlidir.

H.Əliyev məqalələrində antroponimlərin çoxvariantlılığından, milli amillərlə bağlı olmasından (77), antroponimik variantlardan (78), ümumtürk xarakterli antroponimlərin quruluşca sadə (Altay, Bars və s.), düzəltmə (Aydınlıq, Qanlı, Qutluq, Yağıcı və s.) və mürəkkəb (Ataxan, Aydoğan, Aydoğmuş, Tanrıverdi və s.) olmasından bəhs etmişdir (79).

Azərbaycan antroponimlərinin müəyyən hissəsi, xüsusilə türk mənşəlilər Qafqazda yaşayan bütün xalqların antroponimik sistemində aparıcı mövqedədir. Məsələn, gürcü dilində (Aslan, Buğa, Durmuşxani, Timuri, Buğadze və s.), erməni dilində (Aydamir, Beqlar, Dursun, Babayan, Sınıxçıyan və s.), udin dilində (Aqa, Baylar, Dursun, Almaxanım və s.). Bu, Qafqazda türk dilinin geniş yayıldığını və aparıcı olduğunu təsdiqləyən faktlardandır. Qafqaz xalqları antroponimikasındakı Azərbaycan antroponimlərinin öyrənilməsi dilimizin tarixini öyrənmək baxımından ən zəngin mənbədir. Bu mənada A.A.Kuranyanın 1984-cü ildə müdafiə etdiyi “Udin antroponimik sistemindəki türk şəxs adları” (Bakı, 1984) adlı namizədlik dissertasiyası yeniliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə udin dilindəki antroponimik vahidlərin fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri diaxronik və sinxronik istiqamətdə öyrənilmiş, türk antroponimlərinin udin ad sistemindəki aparıcı mövqeyi konkret faktlarla (Aslan, Baba, Dursun, Tarxan, Qızlar, Çiçay və s.) təsdiqlənmişdir. Əsərdə müəyyən nöqsanlar da nəzərə çarpır. Belə ki, ərəb apelyativli Reyhan, Tamam, fars apelyativli Təzəgül və s. kimi antroponimik vahidlər türk köklü adlar kimi təqdim edilir (s.8-9).

A.Paşayevin “Azərbaycan dilində ləqəblər” adlı namizədlik dissertasiyası (Bakı, 1987) konkret bir sahəyə - ləqəblərin tədqiqinə həsr edilmişdir. Əsərin məzmunundan aydın olur ki,

ləqəblər qədim dövrlərdə müxtəlif funksiyaları ifadə etmişdir. Məsələn, bu gün şəxsin köməkçi adı hesab olunan ləqəblər qədim dövrlərdə əsl ad funksiyasında işlənməmişdir.

Xüsusi araşdırma obyektinə çevrilən ləqəblər ta qədim zamanlardan başlayaraq digər köməkçi ad kateqoriyaları ilə o qədər qaynayıb-qarışmışdır ki, həm orta əsr alim və şairləri, həm də müasir yazıçılar, tarixçilər və ədəbiyyat tarixçiləri, hətta bəzi dilçilər də çox vaxt ləqəb, titul, təxəllüs və s. terminləri bir-biri ilə qarışdırmışlar. Elə buna görə də A.Paşayev “Ləqəblərin ad sistemində yeri” adlanan birinci fəsildə bu terminlərin sərhədini, eyni zamanda onların hər birinin ad sistemində funksiyasını müəyyənləşdirmişdir.

Müəllif birinci fəsildə qədim türk, ərəb və müasir ad sistemləri haqqında da inandırıcı fikirlər söyləmiş, ərəb ad sisteminin qədim türk ad sistemi əsasında formalaşdığını konkret dil faktları ilə sübut etməyə çalışmışdır. Onu da əlavə edək ki, Azərbaycan onomastikasında və ümumiyyətlə, türkologiyada ərəb ad sisteminin qədim türk ad sistemi əsasında formalaşması fikrini ilk dəfə olaraq A.Paşayev irəli sürmüşdür. Bu problem onun bir sıra məqalələrində öz ümumi həllini tapsa da, əsərdə bu haqda daha geniş fikirlər söylənmişdir.

Bütün antroponimik vahidlər kimi ləqəblər də sözlərdən ibarətdir. Odur ki, digər sözlər kimi onlar da dilimizin leksik və qrammatik normalarına tabe olur. Elə buna görə də A.Paşayev “Ləqəblərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri”ndən bəhs edərkən ləqəblərin leksik-semantik, morfoloji və sintaktik qanunauyğunluqlarını ayrılıqda izah etmişdir. Daha dəqiqi, müəllif bu problemi geniş şərh etmiş və nümunələrlə təsdiq etmişdir ki, söz birləşmələrindən fərqli olaraq antroponimik birləşmələrdə təbəedici tərəf həmişə əsl adlar olur.

A.Paşayevin məqalə və monoqrafiyalarında Azərbaycan antroponimikasının bu və ya digər problemləri, xüsusilə folk-lorda ləqəblərin lingvistik xüsusiyyətləri, əsl ad kateqoriyaları

ilə köməkçi ad kateqoriyalarının fərqli xüsusiyyətləri, kiçiltmə, əzizləmə mənalı adlar (144), ikinci ad, təxəllüs və ləqəblərin Azərbaycan antroponimik sistemində yeri və funksiyası (145) kimi məsələlər öz elmi həllini tapmışdır.

R.İsrafilova “Azərbaycan dilinin onomastikası” (Bakı, “Elm”, 1987) kitabının müəlliflərindən biridir. Kitabdakı “Azərbaycan dilinin antroponimikası” adlı bölmə R.İsrafilovaya məxsusdur. Müəllif burada antroponimlərin tədqiqi tarixi, antroponimlərin kiçiltmə və əzizləmə formaları, ata adları və familiyalar kimi məsələləri təkcə Azərbaycan dilçiliyi baxımından deyil, həm də ümumi dilçilik baxımından tədqiq etmişdir. Əsərdə müsbət cəhətlərlə yanaşı, müəyyən dolaşıqlığa da yol verilmişdir. Məsələn, türk mənşəli, Gəray və Uyğur antroponimləri ərəb və fars dillərindən Azərbaycan antroponimikasına daxil olub, məzmun və mənalara görə azərbaycancalaşan adlar sistemində izah edilir (s.35). Bircə, Bircəxanım, Böyükxanım, Kiçikxanım, Böyükkəşi kimi antroponimlərin say, miqdar və həcm anlayışları ilə əlaqədar yarandığı göstərilə də, motivləşmə meyarları müəyyənləşdirilməmişdir (s.37); Ata, Baba, Qardaş, Dadaş və s. antroponimlərin apelyativi kişi cinsini bildirən qohumluq termini kimi təqdim edilir (s.41) və s.

Ç.Hüseynzadə “Orta əsr ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimlər” adlı namizədlik dissertasiyasında (1988) ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimlərin lingvistik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Müəllif nəinki Azərbaycan dilçiliyində, həm də türkologiyada ilk dəfə olaraq başqa mənbələrdə, o cümlədən ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimləri tədqiq etmişdir. Əsərdə türk mənşəli antroponimlərin strukturu, ərəbdilli mənbələrdə müxtəlif fonetik variantlarda verilən türk mənşəli antroponimlərin leksik-semantik, morfoloji və morfonoloji xüsusiyyətləri türkoloji istiqamətdə şərh edilmişdir. Müəllif türk mənşəli titulların funksiyası və onların

əsl şəxs adlarının formalaşmasındakı mövqeyini daha geniş şəkildə öyrənmişdir (189).

Ç.Hüseynzadə ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimlərin təhlilinə və eləcə də Azərbaycan antroponimiyasının nəzəri məsələlərinə bir neçə məqalə həsr etmişdir (63-73-74).

R.Xalıqova məqalələrində, xüsusilə 1992-ci ildə müdafiə etdiyi “Müasir Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf yolları” adlı namizədlik dissertasiyasında tarixi mənbələrə, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına, M.Kaşğarının lüğətinə, A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinə, həmçinin VVAQ orqanlarındakı rəsmi sənədlərə əsaslanaraq Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf yollarını sosioloji istiqamətdə araşdıran ilk müəllifdir. R.Xalıqova antroponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə bərabər, Azərbaycan antroponimik vahidlər sisteminə əsaslanaraq Azərbaycan (türk) xalqının etnogenezini də müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

“Azərbaycan şəxs adları” lüğətinin hazırlanması və nəşri 80-ci illərə qədər bir problem olaraq qalırdı. Bu problem B.Abdullayevin “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” (Bakı, 1985), O.Mirzəyevin “Adlarımız” (Bakı, 1986), M.Şirəliyev, B.Abdullayev və Ş.Sədiyevin birlikdə hazırladıqları “Azərbaycan şəxs adları” lüğətlərində qismən həll edilmişdir. Lakin Azərbaycan şəxs adlarının (əsl şəxs adları nəzərdə tutulur) geniş izahlı lüğətinin hazırlanması bir problem olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqi tarixindən bəhs edərkən “Azərbaycan onomastikası problemləri”nə dair çap olunmuş konfrans materiallarına da diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, “Azərbaycan onomastikası problemləri”nə dair məcmuənin (Bakı, 1986) “Antroponimika” bölməsində 30 məqalə verilmişdir. Məqalələrdə antroponimlərlə bağlı adət-ənənələr, antroponimlərin çoxvariantlılığı, antroponimlərin tipoloji xüs-

siyyətləri, antoponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması, bədii əsərlərdə antoponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri, bəzi antroponimlərin etimoloji təhlili (Beyrək, Buğac, Tural) və s. məsələlərdən bəhs edilir.

Məcmuənin “Poetik onomastika” bölməsindəki məqalələrdə bədii ədəbiyyatda işlənən antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlərinə münasibət bildirilmişdir.

1988-ci ildə nəşr edilən “II Azərbaycan onomastikası problemləri” adlı konfrans materiallarının “Antroponimika” bölməsi 66 məqalə və tezisə əhatə edir. Burada mürəkkəb adlar, Azərbaycan antoponimikasında cins kateqoriyasının əlamətləri, müştərək adlar, publisistikada antroponimik cərgə, antroponimlər və söz yaradıcılığı kimi məsələlər izah olunmuşdur.

“Azərbaycan onomastikası problemləri, III” (Bakı, 1990) məcmuəsinin “Antroponimika” bölməsindəki məqalə və tezislər (46 tezis və məqalə verilmişdir) göstərir ki, 1990-cı ilə qədərki konfranslardan sonra Azərbaycan onomastikası orijinal araşdırmalar əsasında daha da dərinləşmiş və zənginləşmişdir. Belə ki, I və II konfransın materiallarındakı məqalələrdən fərqli olaraq, burada bəzi antroponimlərin etimoloji təhlili, antroponimlərin tarixi-müqayisəli tədqiqi, köməkçi ad kateqoriyalarının sərhədinin dəqiqləşdirilməsi, antroponimlərin fonetik və fonomorfoloji xüsusiyyətləri kimi məsələlər daha geniş planda təhlil edilmişdir.

1993-cü ildə çap olunan “Azərbaycan onomastikası problemləri, V” adlı konfrans materiallarının “Antroponimika” bölməsində verilən məqalələrin təxminən üçdə bir hissəsindən çoxu antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Belə ki, “Antroponimika” bölməsindəki 54 məqalədən 21-i yalnız antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Həmin məqalələrdən bəziləri istisna olunarsa (M.Adilov, M.Məmmədov, Q.Mustafayeva və A.Paşayevin məqalələri), qalanları, demək olar ki, faktsadalamadan ibarətdir.

Məcmuədəki məqalələrdə türk antroponimləri sistemində sinonim şəxs adları, etnoqrafik leksika və antroponimlər, erməni dilində türk mənşəli antroponimlər və s. məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

Əlavə edək ki, T.İ.Hacıyev, Y.Yusifov, F.Cəlilov, V.Aslanov, Q.Kazımov, N.Xudiyev, Ə.Cavadov, M.Həkimov, Y.Seyidov, F.Ağayeva, Z.Verdiyeva, Ş.Yusifli, A.Bəşirova, T.M.Hacıyev, F.Şahbazlı, A.Hacıyev, L.Quliyeva və başqaları Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqinə xüsusi məqalələr həsr etmişlər.

Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqi tarixi ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, türk mənşəli və tərəflərindən biri türk mənşəli olan hibrid antroponimlər geniş və sistemli şəkildə tədqiq olunmayıb, arxaik antroponimlər, apelyativi arxaikləşən, apelyativi arxaizm səciyyəli dialektizm olan, apelyativi eynilə müasir ədəbi dildə işlənən antroponimlər müəyyənləşdirilməyib, türk mənşəli antroponimlərin yaranmasında apelyativin funksiyası və adyaratmada motivləşmə meyarları dəqiqləşdirilməyib, əsl şəxs adlarının geniş izahlı lüğəti hazırlanmayıb və s.

II FƏSİL

TÜRK MƏNŞƏLİ AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Antroponimlər xalqın dili, tarixi, etnoqrafiya və psixologiyasını yaşadan, milli etiket funksiyasını yerinə yetirən onomastik vahidlərdəndir. Türk mənşəli antroponimlərin linqvistik baxımdan araşdırılması dil tariximiz (tarixi fonetika, tarixi leksikologiya və tarixi qrammatika), etnogenezimiz (soykökümüz), tariximiz, etnoqrafiyamız və s. barədə dəyərli faktlar verə bilər. Bu mənada bir sıra türk mənşəli antroponimləri geniş şəkildə təhlilə cəlb etməyi vacib hesab edirik.

“Ağ” və “qara” sözlü antroponimlər

Azərbaycan onomastikasında “ağ” və “qara” sözləri əsasında formalaşan vahidlərin xüsusi ad kimi motivləşmə səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün həmin sözlər əsasında yaranan onomastik vahidlərin cərgəsini nəzərdən keçirmək lazımdır:

a) “Ağ” sözü əsasında formalaşan onomastik vahidlər:

Azərbaycan antroponimləri sistemində (Ağgün, Ağgül, Ağbəniz, Ağca, Ağcaqız, Ağcabəyim, Ağcabəniz, Ağcaxanı, Ağcagül, Ağcazər və s.), qırğız antroponimləri sistemində (Akqül, Akmaral, Aknabat, Akpara və s.) (104), qazax antroponimləri sistemində (Akbala, Akaişa, Akbota, Akqız, Akmaral və s.) (91).

Azərbaycan toponimləri sistemində: oykonimlərdə (Ağdam, Ağdaş və s.); oronimlərdə (Ağdağ, Ağtəpə, Ağyal, Ağqaya və s.); hidronimlərdə (Ağsu, Ağnohur, Ağbulaq, Ağçay, Ağdəniz və s.), özbək toponimləri sistemində (Oktepa, Okdara,

Okkurğun – oronim; Oksuv – hidronim və s.) (103), Altay toponimləri sistemində (Ak-Taş – oykonim, Ak-Baraan-Suu, Ak-Cart, Ak-Sarıskan – hidronim, Ak-Booqı, Ak-Taştar, Ak-Tır-laqan, Ak-Kaya, Ak-Manday – oronim) (127).

b) “Qara” sözü əsasında formalaşan onomastik vahidlər:

Azərbaycan antroponimləri sistemində (Qara, Qaraxan, Qarabəy, Qaraoğlu, Qaramurad, Qarabala, Qaraca, Qaragöz, Qarasaç, Qaranaz, Qaratel, Qaraqız, Qarabırçək, Qaragilə, Qaracaqız və s.), qırğız antroponimləri sistemində (Kara, Karabay, Karabala, Karabaş, Karaş, Karakaş, Karagöz, Karakız, Karaçaç və s.); qazax antroponimləri sistemində (Karaman, Karasay, Karatay, Karaqöz);

Azərbaycan toponimləri sistemində (Qaraçay, Qarasu və s. – hidronimlər; Qara dağ, Qara yazı, Qara dərə, Qara təpə və s. – oronim); özbək toponimləri sistemində (Korakuduk, Karacukur, Karatikan və s. – oronim); Korabulak – hidronim), Altay toponimləri sistemində (Kora-Yul, Kora-Kobır və s. – oronim; Kora-Bulak, Korasu və s. – hidronim);.

Göründüyü kimi, Azərbaycan və digər türk dillərindəki onomastik vahidlərdə “ağ” və “qara” leksemlərinin işlənmə dairəsi genişdir. Buna səbəb həmin vahidlərdəki məna müxtəlifliyi, məna genişliyidir. Bu keyfiyyət türkololoqların diqqətindən yayınmamış və ona müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmışdır. Məsələn, V.V.Radlov “ağ” sözünün üç əsas mənasını göstərir: rəng, təmiz, xeyirxah, yaxşı ürəkli (141-88-95). A.N.Kononova görə, “qara” sözü böyük, güclü, nəhəng və s. məna çalarlarına malikdir (109-161-162). Bu fikri Musa Adilov da təsdiqləyir. Müəllif yazır: “Dilimizin tarixi inkişafı ərzində “qara” sözü “güclü”, “iri”, “yekə”, “nəhəng”, “böyük” mənaları da kəsb etmişdir; qara-mal (mal-qara), ağzı qara (canavar), Qarayazı (böyük çöl deməkdir), qaraquş (böyük quş (38-150-151). T.Əhmədov “ağ” və “qara” leksemləli hidronimik vahidləri təhlil edərkən onları üç istiqamətdə qruplaşdırır: 1. Ağ və qara sözü

suyun rəngini deyil, içməyə, istifadəyə yararlılıq dərəcəsini bildirir; 2. Ağ və qara sözləri çayın uzun və ya qısalığını göstərməyə xidmət edir. Məsələn, Ağ çay uzunluğu 68 km. – Qaraçay uzunluğu 93 km., Ağsu uzunluğu 7 km. – Qarasu uzunluğu 14 km.; 3. Ağ və qara sifətləri bəzən obyekt suyunun şəffaf və qeyri-şəffaflığını bildirir. Məsələn, Ağçay, Qaraçay (89-30-32). A.Qurbanov Qara dağ, Qara daş, Qara yazı, Qara Tuğay toponimlərinin tərkibindəki “qara” sözünün çoxluq mənasında işləndiyini göstərir (57-51).

Qeydlərə əsasən deyə bilərik ki, “ağ” leksik vahidi oykonim və oronimlərdə rəng, hidronimlərdə şəffaflıq, içməyə yararlı olmaq, qısalıq və s. məna çalarlarını bildirir. “Qara” leksik vahidi isə hidronimlərdə böyüklük, qeyri-şəffaflıq, içməyə yararlı olmayan və s., oronimlərdə rəng və böyüklük bildirir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Ağgün, Ağgül, Ağbəniz, Ağca, Ağcaqız, Ağcabəyim, Ağcabəniz, Ağcaxanım, Ağcagül, Ağcazər və s. antroponimlərin ilk hissəsini “ağ” və “ağca” vahidləri təşkil edir. Bu cür qadın adlarımızın formalaşmasında “ağ” və “ağca” vahidlərinin semantikasındakı gözəllik, saflıq, təmizlik, xeyirxahlıq və s. kimi keyfiyyətlər əsas olmuşdur. Deməli, Ağqız, Ağcaqız elə qəşəng qız, gözəl qız deməkdir. Təsadüfi deyildir ki, “ağ” və “ağca” vahidləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da gözəl mənasında işlənmişdir:

Ağca yüzlü anar qarşu gəlüb oğul desə,
Ağ boynında qıl orğan taqılı, deyəyinmi? (103-76)

“Ağ” leksemi bir sıra ləqəblərimizin formalaşmasında da iştirak etmişdir. Məsələn, Ağbaş Kərim, Ağbığ Qurban və s. Belə ləqəblərin formalaşmasında iştirak edən “ağ” leksemi rəng anlamlıdır. Yəni qadın adlarındakı gözəllik motivi burada müşahidə olunmur.

Qara, Qaraxan, Qarabəy, Qarakişi və başqa antroponimlərin yaranmasında iştirak edən “qara” sözünün semantikasındakı böyüklük, güclülük, məğrurluq və s. keyfiyyətlər vardır. “Qara” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da böyük mənasında işlənmişdir. Məsələn:

Bəri gəl gil, arslanım oğul!

Qara dənjiz kimi yayqınıb gələn kafərin ləşkəridür.

(103-70)

M.Çobanov “qara” leksemli antroponimlərdə rəng bildirmə xüsusiyyətini əsas götürür (180-38). H.Həsənov da həmin tip antroponimlərin zahiri əlamətlə əlaqədar yarandığını göstərir (174-56). Əlbəttə, “qara” sözündə rəng bildirmə xüsusiyyəti vardır. Lakin haqqında bəhs etdiyimiz antroponimik vahidlərin yaranmasında “qara” sözünün böyüklük, qüdrətlik, güclülük kimi mənə çalarları əsas olmuşdur. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki dünyaya gələn oğlan uşağını güclü, qüvvətli, yenilməz, məğrur görmək türk psixologiyası, türk mənəviyyəti üçün həmişə xarakterik olmuşdur. Qara antroponiminin rəng anamlı “qara” vahidi ilə bağlı olmadığı M.Adilov tərəfindən də əsaslandırılmışdır: “Səlcuq hökmdarı Qara Arslana verilən “qara” ləqəbi də “böyük”, “qüdrətli” mənasındadır. “Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən Qara xan, Qaraca çoban, Qara Budaq adlarında da bu mənə vardır (38-151). Buradan bir daha aydın olur ki, “qara” leksemli kişi adlarımız rəng, yaxud zahiri əlamət əsasında yaranmamışdır.

“Qara” leksemi Qaratel, Qaragöz, Qaraqız, Qaracaqız, Qarabirçək, Qaranaz, Qaragilə və s. kimi qadın adlarının motivləşməsində də iştirak etmişdir. Bu cür qadın adlarının motivləşmə səbəbini izah etməzdən öncə, “ağ” və “qara” vahidlərinin bir-biri ilə əkslik, ziddiyyət yaratma xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu barədə M.Adilov yazır: “Qədim

zərdüştlük – dualist fəlsəfəsinə görə ağ rəng müsbət qüvvələri, qara isə mənfi qüvvələri təmsil edirdi (qara basma, qara qüvvə, günü qara olmaq və s.). Odur ki, “ağ” Hörmüzdün-gündüzün, qara isə Əhrimənin-gecənin rəmzi hesab olunurdu” (8-10). Həmin müəllifin başqa bir fikrinə müraciət edək: “...qara sözü mənfi çalarlıqda güclü, şiddətli, təsirli mənalarını ifadə edir: qara yel, qara qış, qara azar, qara qırğın” (38-150). Göründüyü kimi, müəllif “ağ” və “ara” vahidlərinin bir-birinə zidd xüsusiyyətlərini konkret dil faktları ilə izah etmişdir.

“Ağ” rəngin müsbət, “qara” rəngin isə mənfi emosiyaları ifadə etmə xüsusiyyətləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında daha qabarıq müşahidə olunur. Məsələn, “Kimün ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşəy qara qoyun yəxnisindən öginə gətirürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün - demişdi. “Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurın” (103-34). Rəng anamlı “qara” ləksəminin mənfi emosiyalar ifadə etməsini də inkar etmək olmaz.

Dilimizdə rəng anamlı “qara” vahidi gözəllik mənası ifadə edən bir sıra ləksik vahidlərin yaranmasında iştirak etmişdir. Məsələn, qaratel, qaratelli, qarasaç, qarasaçlı, qarasaqqal, qarasaqqallı, qaragöz, qaragözlü, qarabuğdayı, qaraşın və s. Tərkibində “ağ” sözü iştirak edən ağbirçək, ağsaqqal kimi vahidlər müdriklik rəmzini ifadə etdiyi kimi, tərkibində “qara” sözü iştirak edən qarabirçək, qarasaqqal kimi vahidlər də cavanlıq, sağlamlıq, gözəllik mənalarını ifadə edir. Bu, tərkibində “ağ” və “qara” sözləri iştirak edən vahidlərin müsbət emosiya ifadə etmə xəttində birləşdiyini göstərir. Qarasaç, qaraqaş, qaragöz kimi vahidlər poeziyamızda da gözəl mənasında işlənmişdir. Məsələn:

Qaraqaş, qaragöz bir qız da asta,
Yolunu gözləram həsrətlə dedi.

(Məmməd Rahim)

Təbii ki, Qaratel, Qaragöz, Qaraqız, Qarabirçək kimi qadın adlarımızın yaranmasında mənfi keyfiyyətli “qara” sözlü vahidlər deyil, müsbət keyfiyyətli, yaxud gözəllik çalarlı “qara” sözü əsas olmuşdur.

Azərbaycan antroponimlərinin etimologiyasına dair

Adıgözəl, Adışirin. Antroponimikamızda I komponenti “adı”, II komponenti isə “gözəl” və “şirin” vahidlərindən ibarət olan Adıgözəl, Adışirin kimi mürəkkəb quruluşlu kişi adları intensivliyi ilə fərqlənir. Adıgözəl antroponiminin hər iki komponenti türk mənşəlidir. Adışirin antroponiminin isə 2-ci komponenti fars mənşəlidir (hibrid-qovuşuq antroponimdir).

Bu adların motivləşmə meyarlarını müəyyənləşdirməzdən əvvəl, onların orfoqrafiyasına diqqət yetirmək lazımdır. Qeyd edək ki, rəsmi sənədlərdə bu adlara iki variantda (Adıgözəl-Adgözəl, Adışirin-Adşirin) rast gəlmək mümkündür. Bu vəziyyət Əliməmməd-Əlməmməd, Əliheydər-Əlheydər kimi antroponimlərdə də müşahidə edilir. Orfoqrafiya qaydalarına görə, mürəkkəb quruluşlu sözlərdə 1-ci sözün sonu saitlə bitərsə və 2-ci söz saitlə başlayarsa, 1-ci sözün sonundakı sait düşür. Məsələn, Əli-İsa – Əlisa, Əli-Əkbər-Ələkbər. Deməli, orfoqrafiya qaydalarına görə, “Adıgözəl” və “Adışirin” kimi yazılma məqbuldur.

Etnoqrafiyamızda adın gözəl olması, gözəl səslənməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, antroponimikamızda semantikasında gözəllik, incəlik, saflıq, igidlik, mübarizlik və s. keyfiyyətləri ifadə edən yüzlərlə kişi və qadın adları formalaşmışdır. Adıgözəl, Adışirin antroponimlərində də “adı gözəl olma”, “adı şirin olma”, yaxud “gözəl adlı”, “şirin adlı” kimi cəhətlər motivləşmə üçün əsas götürülmüşdür.

Buradakı “adı” vahidi birbaşa dəqiqləşdirmə, qüvvətləndirmə funksiyasını ifadə edir. Əlavə edək ki, “adı” sözü ilə başlayan antroponimlər “Koroğlu” dastanında əsl şəxs adı funksiyasını yerinə yetirən ləqəb kimi işlənmişdir. Məsələn, Adıbəlli (yəni adı məlum. Burada qəhrəmanın igidliyinə işarə olunur).

Antroponimikamızda Adıgözəl, Adışirin antroponimləri ilə yanaşı, lüğətlərə düşməyən Adıgül (hibrididir), Adıbala kimi antroponimlər də işlənir.

Adıgözəl antroponiminin əsası olan “adı gözəl” ifadəsinin folklorumuzda işlənmə tarixi qədimdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boyları belə bir cümlə ilə bitir:

“Adı görklü Məhəmməd Mustafa yüzi suyına
Bağışlasuñ xanım, hey!...” (103-34).

Bu, dastan poetikası baxımından nə qədər qiymətlidirsə, antroponimiyamız üçün də bir o qədər əhəmiyyətlidir. Çünki burada “adı görklü” ifadəsinin qədimliyi aşkarlanmaqla bərabər, onun (adı gözəl - adı müqəddəs) antroponimdən əvvəl gələrək təyinetmə funksiyasında işləndiyi də təsdiqlənir.

“Bənövşə” uşaq oyununda müşahidə olunan “...adı gözəl, özü gözəl filankəs gəlsin” – cümləsində şəxsin adı məlum olmasa da, şəxs adı yerində qeyri-müəyyən əvəzlik olan filankəs sözü işlənmişdir. Göründüyü kimi, “adı gözəl” ifadəsi burada da təyinetmə funksiyasını yerinə yetirir.

Bu forma Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında da qabarıq şəkilə müşahidə olunur:

Adı Tərən, özü tərən balası,
Cilvələnib tərən tavarı kimi (26-39).

Yaxud:

Adı Kövsər, ləbi kövsər,
Dürr düzülüb zənəxdana (26-144).

Folklorumuzda müşahidə olunan “adı görklü”, “adı gözəl”, “adı şirin” və s. kimi birləşmələrin sonradan (XVI əsrdən sonra) antroponimə çevrilməsində həmin vahidlərin semantik tutumundakı gözəllik çalarları əsas olmuşdur.

Adıgözəl, Adışirin, Adıbəlli kimi mürəkkəb quruluşlu antroponimlər təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə modelindədir. Birləşmələrin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili “adı” vahididir. Birinci tərəfin, əsasən, əlamətini ifadə edən ikinci tərəf isə sifətlərlə ifadə olunmuşdur. Həmin birləşmələr daxili semantik əlaqənin möhkəmliyi nəticəsində bir mürəkkəb vahidə çevrilmişdir.

Annax. Müasir Azərbaycan antroponimikasında müşahidə edilmir. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında bir neçə yerdə üslubla bağlı deyil, məhz əsl şəxs adı kimi işlənmişdir (Annax bəy) (26-201).

“Annax” antroponiminin “anlaq” sözü əsasında yarandığı aydın şəkildə görünür. “Anla” sözünün kökü tarixən “an” şəklində olmuşdur (178-137). “Anla” sözü Orxon-Yenisey abidələrində də “anla” kimi işlənmişdir (200-174). Həmin söz kökdən şəkilçiyə assimilyasiya nəticəsində “anna” şəklinə düşmüşdür.

“Annax” antroponiminin sonundakı “x” feldən sifət düzəldən şəkilçi olub, xasiyyət, əlamət və keyfiyyət bildirməyə xidmət edən -aq, -ək şəkilçisinin danışq dili və ədəbi tələffüz variantıdır (“anla” sözü saitle qurtardığından və ona saitle başlanan şəkilçi artırıldığından birinci sözün sonundakı “a” səsi düşmüşdür). Əlavə edək ki, q>x əvəzlənməsi müasir dialekt və şivələrimizin bir qrupu üçün xarakterik hadisə olma ilə yanaşı, ədəbi tələffüz normaları baxımından da məqbuldur. M.Şirəliyev yazır: “...qərb, şimal və cənub qrupu dialekt və şivələrində çoxhecalı sözlərin axırında “x” səsinə üstünlük verilir. Məsələn, yarpax, torpax, balıx, palçıx və s. (199-96). Müəllifin verdiyi

nümunələr müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiyası deyil, orfoepiyası baxımından normal hesab edilir.

“Annax” sözü müasir dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Şəmkir şivəsində “qanacaq”, “mərifət” mənasında işlənir (16-377). Müasir ədəbi dilimizdə “anlaq” sifətinin əsası olan “anlamaq” sözü başa düşmək, qanmaq, düşünmək, dərk etmək; duymaq, sezmək, hiss etmək; bir şeyin haqqında müəyyən fikri, baxışı olmaq mənalarda işlənərkəndədir (14-109). Həmin sözün ziddini təşkil edən anlamaz sözü qanmaz, mərifətsiz, şüursuz, qanacaqsız, kobud mənalərini ifadə edir (16-109). Buradan da belə məlum olur ki, “anlamaz” sözü “qanacaqsız”, “mərifətsiz”, “qanmaz”, “şüursuz” mənalərini, “anlayan” sözü isə “başa düşən”, “qanacaq” mənalərini bildirir. Deməli, “Annax” antroponiminin semantikasındakı yüksək mənəvi keyfiyyətlər – anlayan, alicənab, başa düşən, mərifətli kimi mənalər vardır. Təbii ki, bu keyfiyyətlər onun antroponim kimi işlənməsinə səbəb olmuşdur.

Aslan. Güclülük, qorxmazlıq, qüvvətlilik, çeviklik keyfiyyətlərinə malik olan, metaforik səciyyəli bu antroponimin tarixi qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrində Arslan Külük Tiriq (72-140), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qağan Aslan (103-103) kimi işlənmişdir. XII əsr Eldəgiz hökmdarı da bu adı daşımışdır (Qızıl Arslan) (19-109). Bu antroponim türk xalqları antroponimikasında müxtəlif fonetik variantlarda işlənir. Məsələn, qazax dilində Arıstan, Arısbek (90), qırğız dilində Arstan, Arıstan, Arslan (104), özbək dilində Arslan, Arslonbek (35), tatar dilində Arıslan (194) və s. Əlavə edək ki, türk xalqları antroponimikasında geniş yayılan “Aslan” antroponimi rus tarixi mənbələrində və folklorunda Ruslan, Eruslan, Aslan, Oslam kimi işlənmişdir (31-200).

“Aslan” zooleksemi folklorumuzda həmişə məğrurluq rəmzi ifadə etmişdir. Məsələn, “Kitab”da:

Güni gəldi, kafər başın kəsdürəyin səni çün

Aslan adım saqlardım səniñ içün (103-70).

Göründüyü kimi, “aslan” sözü igidlik mənasını ifadə edir. Bu da onun antroponim yaradıcılığında iştirakına səbəb olmuşdur.

Antroponimikamızda Aslan//Arslan adı ilə bərabər, onunla sinonimlik təşkil edən Əsəd, Heydər (ərəb mənşəli) adları da işlənməkdədir. Bu sistemə fars mənşəli “şir” sözü əsasında formalaşan antroponimləri də aid etmək olar. Məsələn, Şirzad (fars), şirəli - şir (fars) + əli (ərəb), Şirxan – şir (fars) + xan (türk) və s.

Bağdad. Azərbaycan antroponimləri sistemində “Bağdad” qadın adı kimi, az da olsa, işlənməkdədir. Bu adın Bağdad (İraqın paytaxtı) toponimi əsasında yaranmasına şübhə yoxdur. Əvvəla, hər iki vahid eyni səs sisteminə malikdir. Digər tərəfdən, toponim əsasında yaranmış antroponimlər türk antroponimləri sistemində xüsusi yer tutur. “Bağdad” adını kişilərin yox, məhz qadınların daşması isə gözəlliyin arzu olunması ilə bağlıdır. Bizcə, buna səbəb “Bağdad gözəli” ifadəsinin, yaxud Bağdad toponiminin folklorumuzda “Gözəllər diyarı” mənasında işlənməsidir.

Zülfünü bağda dara,
Bağda yu, bağda dara.
Bir yaxşı həmdəm üçün
Ərzrum gəz, Bağdad ara.

Azərbaycan dilçiliyində “Bağdad” toponiminin etimologiyasına az diqqət yetirildiyini nəzərə alaraq, aşağıdakı izahın verilməsini vacib hesab edirik.

Assuriya hökmdarı II Sarqonun (e.ə.721-105) “təntənəli yazı”larından məlum olur ki, o, Mannanın bir sıra şəhərlərini dağıdır, hökmdarları məhv edir, uşdışlı Baqdattinin dərisini soyur (21-11).

Bağdad şəhərinin əsasının 762-ci ildə Abbasilər dövründə qoyulduğunu (137-13), uşdişli Baqdattinin isə Assuriya hökmdarı II Sarqonun dövründə (e.ə.721-705) Uşdişli ərazisində yaşadığını, Cənubi Azərbaycanın Marağa bölgəsinə daxil olan həmin ərazi ilə İraqın paytaxtı Bağdad şəhəri arasındakı coğrafi yaxınlığı, antroponimlərin toponim yaradıcılığında fəal iştirakını, Baqdatti adının ilk daşıyıcısı olan şəxsin məşhurluğunu, Baqdatti antroponimi ilə Bağdad toponiminin səs kompleksi baxımından yaxınlığını nəzərə alsaq Bağdad toponimi Baqdatti antroponimi əsasında yaranmışdır – fikrini söyləmək mümkündür.

Y.Yusifov Manna hökmdarı Baqdatti adını izah edərkən həmin antroponimin “baqda” “boqda” sözü əsasında yarandığını, -tti şəkilçisinin isə -l⁴ ilə sinonimlik təşkil etdiyini göstərir (99-146). Bu da arxaik türk antroponimləri sistemindəki teonim əsasında formalaşan “Baqlu” (164-69) antroponimi ilə bir xətdə birləşir. N.Nəbiyev araşdırmalarda “Bağdad” adının “Allah verdi” mənasında izah olunduğunu qeyd edir (137 - 13).

Göründüyü kimi, Baqdatti, Baqlu və Bağdad antroponimi “baq” teonimi əsasında formalaşmışdır və semantik tutum baxımından bunların arasında ciddi məna fərqi nəzərə çarpmır. Həmin teonimin mənşəyi ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə münasibət bildirən F.Cəlilov “Baq” teoniminin slavyan, yaxud İran mənşəli deyil, türk mənşəli olduğunu qədim türk dili faktları ilə əsaslandıraraq göstərir ki, qədim Ön Asiya izoqlosu olan “Baq” teonimi sonralar tanrı anlamında “Baq” (Mannada), “Baqa” (Midiyada), “Bağa”, “Bayat” (türk dillərində), “Bağa” (İran dillərində), “Boq” (slavyan dillərində), “Bhaqa” (qədim hind dilində) şəklində işlənmişdir (187-94).

Becan. Müasir antroponimikamızda o qədər də işlək olmayan “Becan” antroponimi dastanlarımızda, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” (Baybican) və “Abbas və Gülgəz” dastanlarında (Becan) müşahidə edilir. Ə.Dəmirçizadə bir sıra

türk tayfalarının IX əsrdəki vəziyyətini izah edərkən “becənək” tayfasının da adını çəkir: “...xəzərlərin Xəzər dənizinin şimalında Volqaboyunda və şimal-qərbində məğlub edilmələri nəticəsində, Orta Asiyanın şimal hissəsindən bir çox türkdilli tayfalar, xüsusən, “quman”, “becənək”, “suvar”, “qıpçaq” və s. köçüb gələrək, əvvəllər Volqaboyundan ta Dərbənd səddinə qədər uzanan torpaqlarda, sonralar isə bunlardan bəziləri daha aşağılarda, yəni Arranda, Azərbaycanda məskən salmışlar” (69-51). A.Abdulla Ağsu rayonundakı Bico (Bicoy) kəndi barədə yazır: “Bu ad qədim hunlardan olan peçoyların (b – p əvəzlənməsi dilimizdə mümkündür) adından qalıb və bu qədim adı yaşatmaqdır” (5). Deməli, “Becan” antroponimi “becənək” etnonimi ilə bağlıdır - fikrini irəli sürmək mümkündür. Bu etnonim barədə A.Qurbanov yazır: “...peçeneq etnoniminin fonetik, leksik tərkibi haqqında qəti fikir demək hələ mümkün deyildir” (60 – 368). “Oğuznamə”də “Беджене” adının xeyirxah, işgüzar, qeyrətli mənaları göstərilir (164 - 62). Həmin kitabın qeydlər hissəsində “Беджене” adının müxtəlif mənbələrdə biçinə, biçinə, beçene kimi fonetik variantlarda, həm də işgüzar, qeyrətli mənalarında verildiyi qeyd edilir (164 -102).

Yuxarıdakı qeydlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Becan” antroponimi türk mənşəlidir, apelyativi arxaikləşmişdir və bu antroponim semantikasında xeyirxah, işgüzar, qeyrətli mənalarını yaşadır.

Budaq. Müasir antroponimlərimiz sistemində işlək adlar cərgəsində olan “Budaq” antroponimi “Kitabi-Dədə Qorqud” (Qaragünə oğlu Budaq) və “İbrahim” dastanlarında işlənmişdir. Bu antroponim barədə B.Abdullayevin fikri belədir: “Budaq-k. Azərb., budaq – ağac, kol şəxəsi” (4 – 17). N.A.Baskakov rus familiyaları sistemində işlənən “Butakov” familiyasının türk mənşəli ağac budağı, şaxə anamlı budaq sözü əsasında əvvəlcə ləqəb kimi yarandığını, sonra familiyaya keçdiyini göstərir (32 – 17). Budaq antroponimi barədə olan bu izahlarda “qollu-

budaqlı olma”, “kökə bağlı olma” və s. kimi xüsusiyyətlər motivləşmə üçün əsas götürülmüşdür. “Budaq” antroponiminin ağac və kol şaxəsi ilə bağlılığı ən azı ona görə inandırıcı deyildir ki, həmin dövr kişi adlarımızın əksəriyyəti igidlik motivlidir. “Budaq” antroponimi barədə Ş.Sədiyev yazır: “Budaq” adı, bəlkə, adi budaq sözü ilə ifadə olunmuş sadə ad kimi görünə bilər. Əslində “budaq” düzəltmə sözdür. O, kök sayılan “buda” hissəsinə “-q” şəkilçisinin qoşulmasından alınmışdır. Bu kökə “budamaq” felində rast gəlirik (160 – 19). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə göstərilir ki, budaq (budamaq) məcazi mənada, döymək, vurmaq, əzişdirmək mənalarını ifadə edir (14 – 319). Təbii ki, “budaq” apelyativinin “Budaq” antroponiminə çevrilməsinə səbəb igidlik çalarıdır. Əlavə edək ki, “Budaq” başqırd antroponimləri sistemində “Буудагау” fonetik variantında olub, vurmaq, döymək mənalarını ifadə edir (195 – 155).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən Dəli Qarcar, Baybican, Buğac, Qaraca Çoban, Dəli Domrul və s. antroponimlər kimi dastanda iki variantda işlənmiş Qaragünə oğlu Budaq və Qaragünə oğlu Qara Budaq antroponimi də semantikasında mərdlik, mübarizlik, igidlik keyfiyyətlərini əks etdirir.

“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də antroponimlər

1723-28-ci illərdə Osmanlı imperiyasının məmurları tərəfindən tərtib olunmuş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”in Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək, “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” (Bakı, “Pedaqogika”, 2001. Giriş, tərcümə və qeydlər tarix elmləri namizədi Şahin Mustafayevə məxsusdur) başlığı altında çap olunması təqdirəlayiqdir. Borçalı və Qazax bölgəsi ilə bağlı olan həmin mənbəyə istinad etməklə Azərbaycan ta-

rixi, etnoqrafiyası, onomalogiyası və iqtisadiyyatına dair yeni fikirlər söyləmək mümkündür.

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə vergi ödəyənlərin siyahısı yaşayış məntəqələri üzrə verilmişdir. Həmin siyahı XVII-XVIII əsr Azərbaycan antroponimlər sistemindəki kişi adlarının ümumi mənzərəsini tam əks etdirir. “Dəftər”də qadın adlarına rast gəlinmir. Bu, verginin kişilər tərəfindən ödənilməsi ilə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimləri sisteminə daxil olan Qorqud, Qazan, Qaraca, Bamsı, Buğac, Qaragünə, Uruz, Dondar kimi antroponimlər “Dəftər”də, əsasən, eynilə işlədilib. Məsələn, Qorqud Mirzə oğlu, Bədirxan Qazan oğlu, Bamsı Çayam oğlu, Pirməhəmməd Qaragünə oğlu, Nəbi Dondar oğlu, Yaqub Qaraca oğlu, Əli Uruz oğlu, Məhəmməd Buğa oğlu və s.

“Dəftər”də müşahidə olunan Aydoğdu, Ərdoğdu, Gündoğdu, Qaraöküz, Dağdoğan, Yaraqlı kimi qədim türk adları müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmir. Bu adlardan Gündoğdu və Aydoğdu vahidləri Yusif Xas Hacibin “Kutadqu bilik” (1069) əsərindəki Gündoğdu və Aytoldu obrazları ilə, “Dağ” isə “Oğuz Qağan” dastanındakı “Dağ” adı ilə səsləşir. Bu tip antroponimlərin bir hissəsinin apelyativi də müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizmdir. Məsələn, Ayıtmaz-ayıtmaq, Doğan-doğan, Dondar-dondar, Xızır-xızır. “Dəftər”dəki arxaik antroponimlərin əksəriyyətinin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir. Məsələn, Buyurmuş-buyurmaq, Batdı-batmaq, Yekəsgər-yekə və əsgər, Sayılmış-sayılmaq, Guryol-gur və yol, Çubuqçu-çubuqçu, Öküz-öküz və s.

“Dəftər”də işlədilmiş antroponimik vahidlərin əksəriyyəti müasir antroponimlərimiz sistemində eynilə işlənir. Məsələn, Baba, Polad, Teymur, Əziz, Qorxmaz, Şahin və s. Müasir antroponimlərimiz sistemində fonetik deformasiyalarla işlənən adlara da təsadüf olunur. Məsələn, Arslan-Aslan, Məqsud-Maq-

sud, Veysi-Veyis, Himmət-Hümmət, Timirxan-Teymur, Talib-Talib və s.

“Dəftər”dəki kişi adlarının bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində yalnız qadın adı kimi işlənir. Məsələn, Gülüş (Gülüş Durmuş oğlu), Sürəyya (Kürdhəsən Sürəyya oğlu), Ceyran (Süleyman Ceyran oğlu), Telli (Telli Pirəhməd oğlu) və s.

“Dəftər”də əsl şəxs adı kimi işlədilmiş vahidlərin bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində yalnız ləqəb funksiyasındadır. Məsələn, Uzun, Qoçu, Sınıqçı və s.

“Dəftər”dəki şəxs adlarının bir hissəsinin I komponenti ləqəblərdən ibarətdir. Məsələn, Korməhəmməd, Kəlməhəmməd, Nökərməhəmməd, Kürdhəsən, Yekəsgər və s. Fikrimizcə, qeyd olunan antroponimlərin I komponenti kimi işlənmiş kor, kəl, nöker, kürd və yekə apelyativləri əsl şəxs adlarının I komponenti kimi yox, ləqəb kimi başa düşülməlidir. Çünki həmin apelyativlər əsl şəxs adlarının yaranma əsaslarına uyğun deyildir.

“Dəftər”də əsl şəxs adı kimi işlədilmiş vahidlərin bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində daha çox familiya kimi işlənərkəndir. Məsələn, Uluxan-Uluxanov, Qaragöz-Qaragözov, Sofi-Sofiye, Ərəb-Ərəbov, Yüzbaşı-Yüzbaşov//Yüzbaşev, Xangəldi-Xangəldiyev və s.

“Dəftər”dəki şəxs adlarını mənşəyinə görə 3 istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: Türk mənşəli antroponimlər (Adıgözel, Teymur, Yolçu, Qoca, Dəmir...), ərəb mənşəli antroponimlər (Məhəmməd, Əhməd, Nəbi, Cənnət, Həsən, Hüseyn, Beyt, Beytulla...), fars mənşəli antroponimlər (Arzuman, Divan, Cavanşir, Seyran, Novruz...). Hesablamalar göstərir ki, XVII-XVIII əsr Azərbaycan antroponimləri sistemində fars mənşəli antroponimlər türk və ərəb mənşəli antroponimlərə nisbətən az işlənmişdir.

Mənbədə hibrid (qovuşuq) antroponimlərə də təsadüf olunur: Gülmahmud, Gülbudaq, Pərbudaq, Şahbudaq, Xanvəli, Şıxgəldi, Pirziya, Hacıtarı ...

“Dəftər”də işlədilən ərəb mənşəli antroponimlərin bir qismi müasir antroponimiyamız baxımından arxaizm hesab olunur. Məsələn, Kafi, Həllac, Mömin, Heydəreddin, Ənbiya, Qiyam...

“Dəftər”dəki antroponimlərin leksik-semantik qrupları aşağıdakı kimidir:

Etnonimlər əsasında yaranan antroponimlər: Qaramanlı (Həsən Qaramanlı oğlu), Qacar (Qacar Kömür oğlu), Dondar (Nəbi Dondar oğlu), Quşçu (Budaq Quşçu oğlu), ... Bu tip adlar müasir antroponimlərimiz sistemində arxaikləşsə də, toponimlərimiz sistemində mühafizə olunmaqdadır.

Toponimik vahidlər əsasında formalaşan antroponimlər Göyçə (İbrahim Göyçə oğlu), Dilcan (Molla Dilcan oğlu)...

Silah və sursat adları əsasında yaranan antroponimlər: Qılıc (Camal Qılıc oğlu), Topçu (Topçu Soltan oğlu), Yaraqlı (Təhmasib Yaraqlı oğlu)...

Peşə və sənətlə bağlı olan antroponimlər: Dərzi, Zərgər, Bərbər, Dəllək, Çoban, Sınıqçı və s. Bu tip antroponimik vahidlər Azərbaycan türklərinin, xüsusən də Qazax-Borçalı türklərinin məşğuliyyətini əks etdirir.

Titullar əsasında yaranan antroponimlər: Kətxuda, Çavuş, Əhəmdçavuş, Xaqan, Gizir, Qalabəyi, Xan, Yüzbaşı və s. “Dəftər”də “xan” titulu əsasında yaranmış antroponimlər üstünlük təşkil edir. Konkret desək, “xan” titulu 40-a qədər antroponimik vahidin ya birinci, ya da ki ikinci komponenti kimi iştirak etmişdir. Məsələn, Xanyusif, Xanəhməd, Xanməhəmməd, Xanqulu, Xangəldi, Xanverdi, Xanəli, Xanməqam...; Məhəmmədxan, Qədimxan, Nurxan, Törəxan, Vəlixan, Mirxan, İsmixan, Xocaxan, Camoxan, Doluxan, Uluxan, Babaxan, Turxan, Muradxan...

İslam dini ilə bağlı antroponimlər: Aşur, Əli, Məhəmməd, Mehdi, Cənnət, İsmayıl, Əhməd, Nəbi və s.

Təbiətlə bağlı olan antroponimlər: Ayaz, Qarlı, Qarayaz, Qaryağdı, Boran, Qargəldi, Duman, Şahboran və s. Bu tip antroponimik vahidlərin əksəriyyətinin apelyativi türk mənşəlidir.

Heyvan adları əsasında formalaşan metaforik antroponimlər: Arslan//Aslan, Buğa, Öküz, Quzu, Qaraöküz, Ceyran, Doğan (qartal), Şahin, Laçın, ...

Müsbət emosiyalarla bağlı olan antroponimlər: Xanverdi, Xangəldi, Adıgözəl, Sevindik, Sevdin, Uğur, Gözüm, Gözəl, Dilək.

Qiymətli daş-qaş adları əsasında yaranan antroponimlər: Gümüş, Almas...

Təxəllüs əsasında yaranan əsl şəxs adları: Füzuli (Füzuli Süleyman oğlu). “Dəftər”də bu cür adlar yox dərəcəsidir. XVIII əsr Azərbaycan şəxs adları sistemində Məhəmməd Füzulinin təxəllüsü əsasında şəxs adının yaranması tarixi antroponimikamız baxımından maraq doğurur.

“Dəftər”dəki antroponimik vahidlərin bir qismi həm də toponim funksiyasındadır. Məsələn, Yolqulu-Yolqulu kəndi, Baydar-Baydar nəhiyyəsi, Qaraöküz-Qaraöküz qışlağı, Yüzbaşı-Yüzbaşı oğlu Vəli ağa qışlağı və s.

Aydın, Elxan, Qorxmaz, Gülüş kimi adların məişətimizə C.Cabbarlının pyeslərindən daxil olması, Samur adının “Samur-Dəvəçi” kanalının çəkilişi ilə bağlılığı, Babək adının əsl şəxs adı kimi yalnız Sovet hakimiyyəti illərində işlənməyə başlanması Azərbaycan onomalogiyasında xüsusi olaraq vurğulanıb. Nümunə olaraq Osman Mirzəyevin fikirlərini təqdim edirik: “Aydın adı Türkiyədə çoxdan məşhurdur. Lakin Azərbaycan məişətinə onu ilk dəfə C.Cabbarlı gətirib” (122-19), “Elxanilər Azərbaycanda güclü dövlət yaratmışdılar. Lakin bununla belə daşdıqları titul ada çevrilmədi, öz şan-şöhrəti ilə heç kəsi ilhamlandırmadı. C.Cabbarlının yaratdığı xilafət və xurafat düş-

məni el əsgəri və sərkərdəsi Elxan isə sevildi. Onun adı tezliklə Azərbaycanda ən çox yayılmış, bu gün də ən çox qoyulan adlardan birinə çevrildi” (122-72-73), “...tanıdığımız Samurlar otuzuncu illərin sonunda, Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində dünyaya gəlib. Bu isə o zaman idi ki, Samur çayından Samur-Dəvəçi kanalı çəkildi... Böyük ictimai hadisə şəxs adlarına təsir etməyə bilməzdi” (122-195), “Nə qəhrəman Babəkdən əvvəl, nə də ondan min il sonra bu ada azərbaycanlılar arasında rast gəlmirik. İgid Babəkimizin adını məscidlər, müctəhidlər əsrlər boyu xalqdan gizlətməmişlər. Yalnız Sovet hakimiyyəti illərində alimlərimiz, ədiblərimiz, incəsənət ustalarımız qəhrəmanı öz elinə tanıtdırıb, sevdirmişlər” (122-38) və s. Müəllifin izahları qeyd olunan antroponimlərin XX əsrin 20-ci illərindən sonra yarandığını göstərir. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” isə Osman Mirzəyevin fikirlərinin qeyri-dəqiq olduğunu təsdiqləyir. Belə ki, həmin mənbənin 67-ci səhifəsində Aydın (Əli Aydın oğlu), 29-cu səhifəsində Elxan (Nəbi Elxan oğlu), 55-ci səhifəsində Qorxmaz (Səid Qorxmaz oğlu), 100-cü səhifəsində Gülüş (Gülüş Dürmüş oğlu), 155-ci səhifəsində Samur (Samur Dilənçi oğlu), 35-ci səhifəsində Babək (Əli Babək oğlu) antroponimi işlədilmişdir. Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, haqqında bəhs etdiyimiz şəxs adlarının Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmə tarixi ən azı XVII yüzilliklə bağlıdır.

“Dəftər”dəki antroponimləri quruluşuna görə 3 istiqamətdə sistemləşdirmək olar: sadə quruluşlu antroponimlər (Aydın, Bayram, Ceyran, Öküz...), düzəltmə antroponimlər (Sabunçu, Topçu, Dəmirçi, Köçəri, Çıraqlı, Mehmanlı, Ələmdar, Başiri, Şikari...), mürəkkəb quruluşlu antroponimlər (Atlıxan, Tanrıverdi, Babaqoca, Gündoğdu, Yeldəmir, Qaraöküz, Qaraayaz, Ocaqqulu...). “Dəftər”də düzəltmə quruluşlu antroponimlər sadə və mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə nisbətən az müşahidə edilir. Əlavə edək ki, mürəkkəb quruluşlu antroponimlər

sistemində tanrı, qulu və pir komponentli vahidlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, tanrı (Tanrıverən, Tanrıverdi, Tanrıvermiş, Tanrıqulu...), qulu (Allahqulu, Ocaqqulu, Əliqulu, Bayramqulu ...), pir (Piri, Pirverdi, Pırbudaq, Pırağa, Pırəli ...).

Təqdim etdiyimiz tezislər “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlədilmiş antroponimlərin kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilməsinin vacibliyini bir daha təsdiqləyir.

**“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”dəki
antroponimlərin XIX əsrə qədərki Azərbaycan
ədəbiyyatında işlənən antroponimlərlə bağlılığı**

“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də işlənən antroponimlərin tarixi-linqvistik prizmadan tədqiqi təkcə dilçilik deyil, həm də ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya və s. baxımından əhəmiyyətliyədir. “Dəftər”dəki antroponimlərin motivləşmə meyarları, leksik-semantik qrupları, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri barədə müəyyən fikirlər söylənilsə də (Bax: Ə.Tanrıverdi. “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də antroponimlər. Onomastika, I. Bakı, 2004, s.5-10), onların XIX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən antroponimlərlə bağlılığı, demək olar ki, öyrənilməyib. Heç şübhəsiz ki, belə bir istiqamətdə araşdırmanın aparılması tarixi antroponimiya və ədəbiyyatşünaslıq baxımından bir sıra maraqlı cəhətləri aşkarlaya bilər.

“Dəftər”dəki antroponimləri XIX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən antroponimlərlə müqayisəli şəkildə tədqiq etməzdən əvvəl, XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Füzulinin təxəllüsünün “Dəftər”də əsl şəxs adı kimi işlənməsindən bəhs etmək lazım gəlir. Çünki tədqiqatçılar “Füzuli” təxəllüsünün şəxs adına çevrilməsini daha çox XX yüzilliklə bağlayırlar. Məsələn,

O.Mirzəyev yazır: "...Onun təxəllüsünün geniş yayılmış oğlan adına çevrilməsi isə, əsasən, son onilliklərin hadisəsidir, birinci növbədə, şairin 400 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədardır". "Dəftər"də rast gəlinən "Füzuli Süleyman oğlu" antroponimik modelindəki "Füzuli" adı isə təsdiq edir ki, Füzuli təxəllüsü ən azı XVIII yüzillikdə əsl şəxs adına çevrilib. Bu da Füzuli təxəllüsü əsasında əsl şəxs adının yaranmasını XX yüzilliklə, dəqiq desək, onun 400 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlayan tədqiqatçıların qənaətlərinin düzgün olmadığını təsdiqləyir. Burada O.Mirzəyevin başqa bir fikrini də xatırlatmaq yerinə düşür: "Mehman. Farsca "qonaq" deməkdir. İkihecalı olduğundan və samitlə bitdiyindən oğlanlara verilir. Nisbətən cavandır. Əsasən, Süleyman Rəhimovun eyniadlı povestindən sonra yaranmışdır" (122-139). "Dəftər"də Əli Mehman oğlu, Vəli Mehman oğlu və s. kimi antroponimik modellərə rast gəlinir. Bu fakt, bir tərəfdən, O.Mirzəyevin fikirlərinin qeyri-dəqiq olduğunu göstərsə, digər tərəfdən, "Mehman" antroponimik vahidinin ən azı XVII-XVIII əsrlərdə yarandığını təsdiq edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı antroponimik modellərə daxil olan bir sıra adlar "Dəftər"də eynilə işlənib: Dədə Qorqud - Qorqud Mirzə oğlu, Ulaş oğlu Salur Qazan - Bədirxan Qazan oğlu, Baybörə oğlu Bamsı Beyrək - Bamsı Çayam oğlu, Qaragünə oğlu Qarabudaq - Pirməhəmməd Qaragünə oğlu, Bayındır xan - Durmuş Bayındır oğlu və s. "Kitab"dakı şəxs adlarının bir qisminin "Dəftər"də eynilə işlənməsi ənənəvilik, tarixilik, xüsusən də soykökə dərinlən bağlılığın göstəricisi kimi çıxış edir.

Nizami Gəncəvinin poemalarında işlənən İskəndər, Bəhram, Fərhad, Məcnun, Şəkər və s. "Dəftər"də daha çox müşahidə olunan adlar sırasındadır. Məsələn, Əli İskəndər oğlu, Bəhram Əli oğlu, Əli Fərhad oğlu, Balaxan Məcnun oğlu, Əhməd Şəkər oğlu... Hətta "Dəftər"də elə antroponimik modellərə rast

gəlinir ki, onların tərkibində işlənən vahidlər Nizaminin ayrı-ayrı obrazları ilə səsleşir. Məsələn, “Fərhad Məcnun oğlu” antroponimik modelindəki Fərhad və Məcnun adları Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” poemaları ilə bağlıdır. Bu da böyük şairə hörmət və məhəbbətin ifadəsi kimi onun əsərlərindəki bəzi antroponimlərin eyni antroponimik modeldə təzahürü, etnoqrafiyamıza transformasiyasıdır.

Məsihinin “Vərqa və Gülşə” (1628-1629) poeməsindəki “Vərqa” antroponimi “Dəftər”də fonetik tərkibcə dəyişilmiş şəkildədir. Konkret desək, Vərğa formasındadır: Məhəmməd Vərğa oğlu. Ərəb mənşəli çölgöyərçini anlamalı “Vərqa” müasir antroponimikamızda müşahidə olunmur.

“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”dəki antroponimik vahidlərin bir qisminin XIX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən antroponimlərlə səsleşməsi tarixiliklə müasirliyin sintezi, Azərbaycan (türk) mədəniyyətinin zənginliyidir.

“Buğa” leksemli antroponimlər

Türk xalqlarının dili, tarixi, etnoqrafiya və psixologiyasını yaşadan antroponimik və toponimik vahidlər sistemində heyvan anlamalı “buğa” vahidi əsasında motivləşən adlar xüsusi yer tutur. Məsələn, antroponimik vahidlər sistemində Bukambay (qırğız dilində), Altınboğa (qazax dilində); toponimlər sistemində Buqabaşevo, Buqanan, Buqarla (başqırd dilində), Bukaklu Tuu, Bukaku köl (Altay dilində), Buğaölən qaya, Buğa dərəsi, Buğadaş, Qarabuğa dağı (Azərbaycan dilində). Bu sistemə IX əsrə aid tarixi mənbələrdəki “Buğa”, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Buğac” adlarını da əlavə etmək olar.

A.Şayxulov “buğa” apelyativi və onun əsasında motivləşən onomastik vahidləri Altay dilləri üçün ümumi vahid hesab edir (195 - 155).

“Buğa” leksik vahidinin antroponim kimi motivləşməsi, bir tərəfdən, türk etnoqrafiyası ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, semantikasında igidlik, güclülük kimi keyfiyyətlər ifadə etməsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “buğa” sözünün “Buqac” antroponiminə çevrilməsi Dədə Qorqudun dili ilə belə ifadə edilir: “...Bayandır xanın, ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdür. Bir buğa öldürmüş səni oğlın, adı Buqac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün, - dedi” (103 – 36). Göründüyü kimi, “buğac” leksik vahidinin igidlik rəmzi kimi “Buğac” antroponiminə çevrilməsini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Rus antroponimikasında yüzlərlə türk mənşəli antroponimik vahidin olması məlumdur. Puqaçov (tarixi denotatı Rusiyada III kəndli müharibəsinin (1773-1775) başçısı kazak Yemelyan Puqaçov) antroponiminin də türk mənşəli, “Buğac” antroponimik vahidinin formaca – fonetik tərkibcə (b-p, ğ-q, c-ç) dəyişmiş variantı olduğunu ehtimal etmək olar.

Yazılı mənbələrdəki türk mənşəli antroponimlərə dair

Duman. Məlum olduğu kimi, “duman” leksik vahidi dilimizdə “tutqun hava kütləsi”, “tüstü”, “toz” və s.-in havaya qalxmasından hasil olan tutqunluq həqiqi mənalari ilə yanaşı, bir şeyi örtən pərdə, örtü; üzdə, gözdə kədər, qəmginlik, hüzn əlaməti; aydın olmayan vəziyyət, qeyri-müəyyənlik, anlaşılmazlıq, qaranlıq kimi məcazi mənalarda da işlənir (14 – 161). Bu leksik vahidin şəxs adı kimi motivləşməsi barədə müxtəlif fikirlər vardır. N.A.Baskakov yazır: “Фамилия Туманских, - как значит их родословной, - происходит из польского шляхтства. По своему составу фамилия Туманский, складывается из основы туман+суффикс, образующий, фамилии, -ск, -ий» (32 – 199). Sonra isə müəllif L.Budaqovun

lüğətində “tuman” sözünün «мрак», «штаны», «шаровары», «темник», «начальник» mənalarda işləndiyini göstərir və «Туманский» antroponiminin qeyd olunan məna variantlarından geyim anamlı “tuman” sözü ilə bağlı olduğunu əsaslandırmağa çalışır: «Фамилия Туманский могла произойти из последнего значения: сначала название профессии, затем прозвище и наконец, с присоединением суффикса –ск, -ий – фамилия Туманский» (32 – 199).

O.Mirzəyev isə “Duman” antroponiminin yaranmasını təsadüflə bağlayır: “İlk adlar, əlbəttə, son dərəcə sadə, bəsit olmuşdur. Uşaq dünyaya gələndə ata-ananın nəzərini nə cəlb edib, elə onu da övladına ad seçib; Duman, Bulud, Tufan, Budaq, Dəmir, Qaya, Qaryağdı...” (122 – 277).

N.A.Baskakovun “Duman” antroponimini peşə və peşə əsasında formalaşan ləqəblə əlaqələndirməsinin məntiqi əsası yoxdur. Çünki həmin antroponim rus antroponimikasına apelyativ kimi yox, məhz antroponim kimi türk dilləri vasitəsi ilə daxil olmuşdur, digər tərəfdən, türk xalqlarında geyim anamlı “tuman” sözünün kişi adı kimi motivləşməsi, türk xarakteri, türk psixologiyası və türk mədəniyyəti ilə daban-dabana ziddir.

O.Mirzəyevin “uşaq dünyaya gələndə ata-ananın nəzərini nə cəlb edib, elə onu da övladına ad seçib”... fikri də inandırıcı deyildir. Ona görə ki, müəllifin qeyd etdiyi adların əksəriyyəti təsadüf nəticəsində yox, arzu və istəklə bağlı olaraq yaranmışdır.

“Oğuznamə”də Tuman (Duman) adının verilmə səbəbi Dədə Qorqudun dili ilə belə izah edilir: “Duman qaranlıq olsa da, otlar üçün çox faydalı olan nəmlik zamanı yaranır. Bu uşağın atasının ölümüylə xalqın könlü qəmlə dolmuş, ətrafı duman almış və qaranlıq bürümüşdü. Ancaq ümid edə bilərik ki, bunlar keçəcək, günəş doğub dünyaya bir yenilik gətirəcək, otlar

çoxalacaq və hamının işi düzələcəkdir. Bu səbəbdən ona bu adı qoyduq” (165 – 43).

Folklorumuzda dumanın yenilik, təzəlik, xeyir-bərəkət rəmzi kimi işlənməsinə aid nümunələr çoxdur. Məsələn:

Duman, gəl-get bu dağlardan,
Dağlar təzə bar eyləsin...

(Abbas Tufarqanlı)

Yaxud:

Dağlar duman arzular,
Çaylar çimən arzular,
Mənim bu sınıq könlüm
Sənu yaman arzular.

(Azərbaycan bayatıları)

B.Abdullayev göstərir ki, ilk əməkçi insanlar təbiətin obyekti qanunauyğunluqlarını düzgün qavramaqda çətinlik çəkdiklərindən yalnız müşahidələrə sığınmalı olmuşlar. Müəllif belə müşahidələr əsasında yaranmış folklor nümunələri sırasında “Qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar” ifadəsini də verir.

F.Rəşidəddindən və folklardan gətirdiyimiz nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, “duman” leksik vahidinin antroponim kimi motivləşməsində yenilik, təzəlik, xeyir-bərəkət kimi keyfiyyətlər əsas olmuşdur.

Çələbi. Bu antroponim əsl şəxs adı kimi az işlənir, familiyalarımızda mühafizə olunmuşdur. XVI əsrdə antroponim kimi işlənməsi məlumdur. Məsələn, Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi. “XIV-XV əsrlərdə Türkiyədə bir çox alimlərin və şahzadələrin də çələbi titulu daşdığı məlumdur. Azərbaycan şairi Qasım Ənvərin dediyinə görə, “çələbi” sözü sufi təriqətində “sevilmiş”, yəni “allah” demək imiş. Lakin “Xülaseyi-Abbasi”də bu söz

“yazıçı”, “şair”, “bilici” və s., “Ləhcəyi- osmaniyədə” oxumağı bilən adam mənasında izah edilmişdir (118 – 75).

V.Radlovun lüğətində “çələbi” osmanlı və cığatay dillərinə aid edilir və beş əsas mənası göstərilir: 1. божественный, принц, крови; 2. господин (титул, даваемый, европейцам); 3. хозяин дома; 4. писатель, стихотворец, ученный; 5. хорошо воспитанный, образованный, любезный, элегантный (141 – 12).

Yuxarıdakı qeydlərə əsasən deyə bilərik ki, ilk dəfə titul kimi işlənən “çələbi” sözünün sonralar antroponim kimi işlənməsinə səbəb onun yazıçı, şair, bilici, xeyirxah, lütfkar və s. mənalara ifadə etməsidir.

Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul. “Duxa” “Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimikasına daxil olan, lakin müasir antroponimikamızda işlənməyən adlardandır. Bu antroponimik vahiddən bəhs edən Ş.Cəməlidov və E.Əlibəyzadə onun formalaşmasında zahiri səslənmə - alliterasiya, yaxud poetiklik yaratma keyfiyyətlərini əsas götürmüşlər (189 – 260), (80 – 264). “Domrul” antroponimi Mirəli Seyidov, Tofiq Hacıyev, Arif Acalov, Osman Mirzəyev və başqa müəlliflərin diqqətini cəlb etmişdir. Onun leksik-semantik xüsusiyyətləri, antroponimik vahid kimi formalaşmasında “nəsil verən”, “həyat başlanğıcı” kimi keyfiyyətin əsas olması həmin müəlliflər tərəfindən təsdiqlənmişdir (122 – 69). “Duxa Qoca” antroponimik vahidi isə araşdırmalardan kənarda qalmışdır. Mövcud tədqiqatlarda “Duxa” antroponiminin yalnız yunanlarda olan “Duka” şəxs adından olduğu iddia edilir (75 – 110).

Göründüyü kimi, “Duxa” antroponiminin leksik-semantik xüsusiyyətləri, tarixi-lingvistik baxımdan araşdırılmamış, həmçinin həmin sözün adyaratma üçün seçilmə, yaxud motivləşmə səbəbləri müəyyənəlməmişdir.

S.Əliyarov göstərir ki, Duxa Qoca ilkin şəkildə “Dukak” və ya “Tokak” variantında işlənmişdir (82 – 262). “Tokak”

variantı daha qədimdir. Çünki cingiltiləşmə, konkret desək, “d”ləşmə, yaxud “t”nin “d” ilə əvəzlənməsi türk dillərinin nisbətən sonrakı inkişafı ilə bağlıdır. Zahirən elə görünə bilər ki, “tokak” vahidi “toxtaq” sözündən törəmədir və semantik cəhətdən “Qoca” antroponimini təyin edir. Lakin türk dillərində bu cür quruluşlu vahidlərdə “t”nin düşməsi müşahidə olunmur. Deməli, Tokak-Dukak, Toxa-Duxa antroponiminin formalaşması üçün əsas olan vahidin ilk hissəsi müəyyənləşdirilərkən “tok-tox” fonetik variantlı söz əsas götürülməlidir.

M.Kaşğarının lüğətində “tok” sözü “tokı” (vur, döy) mənalarında işlənmişdir (70 – 268). Y.Məmmədov “tok” sözünü Azərbaycan dilində də asemantikləşmiş, ancaq qədim türk yazılı abidələrində ayrıca lüğət vahidi kimi işlənən sözlər sırasında qeyd etməklə bərabər, onun “toqquş”, “toqquşma” vahidlərində izinin qaldığını da göstərir (416 – 33). “Tok” sözünün mənə çalarları barədə S.Cəfərov yazır: “Toxmaq, toxu(maq), toqquş(maq), toxun(maq), toxa sözlərinin kökü vurmaq mənasında işlənmiş olan tox(maq) sözü olmuşdur ki, həmin mənada çuvaş dilində indi də işlənməkdədir” (191 – 152). O.Mirzəyev qəhrəmanlıq dastanlarımızın dilində “tox” sözünün vur, vurmaq mənalarında işləndiyini göstərir və fikrini “...nərə çəkib özünü düşmən ləşkərinə toxudu” nümunəsi ilə təsdiqləyir (122 – 220).

Qeydlərdən belə məlum olur ki, “tok-tox” sözünün semantikasındakı igidlik çalarları vardır. Bizcə, Tokak – Dukak, Toxa – Duxa antroponiminin ilk hissəsi vurmaq, döymək anlamı “tok” felidir və onun şəxs adı kimi motivləşməsində igidlik keyfiyyəti əsas olmuşdur. Əlavə edək ki, M.Adilov və O.Mirzəyev də “Tokay”, “Tokər” antroponiminin yaranmasında vurmaq, döymək anlamı “tok” vahidini əsas götürürlər (11-46), (122-220). “Tok” əsaslı antroponim Orxon-Yenisey abidələrində də müşahidə olunur. Məsələn, Tok bögüt (51-44).

Qeyd etdik ki, “Kitab”da “Duka” şəklində olan antroponimin ilkin forması “Tokak”dır və onun ilk hissəsi “vur”, “döy”

anlamlı asemantik “tok” felidir. Bu şərhrlərlə yanaşı, “Tokak” antroponiminin son hissəsi olan –ak sözdüzəldici şəkilçisinə də diqqət yetirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, –aq, –ək şəkilçisini fel köklərinə artırmaqla xasiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: qorxaq (adam), ürkək (at) (178–84). Həmin şəkilçi barədə S.Cəfərov yazır: –aq, –ək, –q, –k şəkilçisi öz mənşəyi etibarlı ilə ən qədim şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi vəsitəsilə substantiv və ya atributiv isimlər əmələ gətirilir. Məsələn, yataq, çataq, qaçaq, ürkək və s. (191–178). Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, “Tokak” antroponiminin sonundakı –ak şəkilçisi semantik cəhətdən xasiyyət, keyfiyyət funksiyasını yerinə yetirir.

Tokak – Dukak antroponiminin sonundakı “k” səsi düşmüş, örtülü – qapalı hecadan örtülü – açıq hecaya keçid olmuş və beləliklə, Toka – Toxa, Duka – Duxa variantı formalaşmışdır. Bu da dilimiz, o cümlədən digər türk dillərinin tarixi inkişafı baxımından xarakterik haldır. Müqayisə üçün bir neçə nümunəyə diqqət yetirək: qoruq//qoraq – qora, ayırıq – ayırı, ayıq – ayı və s.

“Tokak” antroponiminin “Duxa” şəklinə düşməsində, yəni fonetik tərkibcə dəyişməsində bir neçə fonetik hadisənin baş verdiyi müşahidə olunur. Bunu belə ümumiləşdirmək olar: $t \rightarrow d$, $o \rightarrow u$, $k \rightarrow x$ səs əvəzlənmələri və söz sonunda “k” səsinin düşməsi.

Yuxarıda qeyd etdik ki, bir sıra müəlliflər Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul antroponiminin formalaşmasında zahiri səslənməni – alliterasiyanı əsas götürmüşlər. Lakin burada ata adı ilə oğul adı arasında zahiri səslənmə oxşarlığı ilə yanaşı, ata adının semantik tutumu ilə oğul adının semantik tutumu arasında da yaxınlıq vardır. Belə ki, hər iki adın, yəni “Qoca” və “Domrul” antroponimlərinin əvvəlində işlənən ləqəblər (“Duxa” və “Dəli”) igidlik, məğrurluq, qorxmazlıq rəmzlərini daşıyır. Deməli, “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” antroponimik

modelində ata adı ilə oğul adı həm zahiri səslənmə, ahəngdarlıq, həm də semantik tutum baxımından bir-birini tamamlayır. Bu, “Kitab”dakı “Baybörə oğlu Bamsı Beyrək” antroponimik modelində də müşahidə olunur. Burada ata adı ilə oğul adı arasında zahiri səslənmə oxşarlığını yaradan “b” cingiltili samitdirsə, onların arasında semantik tutum yaxınlığını yaradan “börü” (qurd, canavar) leksik vahididir. “Baybörə” antroponiminin “bay” və “börə” (börü) leksik vahidi əsasında formalaşmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. “Beyrək” antroponiminin isə “börü” leksik vahidindən yaranması S.Əlizadə tərəfindən əsaslandırılmışdır (81–29).

Dirsə xan. Müasir antroponimikamızda müşahidə edilmir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının antroponimikasına daxildir. Bu antroponim V.V.Bartold, K.Rifət, O.Şaiq, M.Ergin və H.Arashlı tərəfindən “Dirsə xan” kimi oxunmuşdur. Ş.Cəmşidov isə həmin yazılış formalarını “Dursa xan” kimi oxumuşdur (188–47). Türkologiyada sübut olunmuşdur ki, “Kirab”da “sad” türk mənşəli sözlərdə qalın saitdən əvvəl, “sin” hərfi isə incə saitdən əvvəl işlədilmişdir (92–29). Drezden və Vatikan əlyazmalarında haqqında söhbət gedən antroponimin yazılışında “sad” hərfindən deyil, “sin” hərfindən istifadə edilmişdir. Deməli, həmin yazılış formasının “Dursa xan” kimi yox, “Dirsə xan” kimi oxunması düzgündür.

“Dirsə” antroponimi “dir” və “sə” hissələrindən ibarətdir. F.Cəlilovun araşdırmalarına görə, “tur”, “tir”, “tür”, “tör” və s. fonetik variantlarda işlənmiş “tar” teonimi allah anlamlıdır, “ölüb-dirilmə” anlayışı ilə bağlıdır (187-93-101). “Dirsə” antroponiminin “dir” hissəsi “tar” teoniminin fonetik tərkibcə dəyişmiş variantıdır - ehtimalını söyləmək olar (t—d səs dəyişməsi dilimiz üçün qanunauyğun haldır). Etruskların əfsanəvi ulu əcdadının “tirsən” adı ilə tanındığını nəzərə alsaq (41-10), “Dirsə” antroponiminin ilk hissəsi “dir”-in “tir” teoniminin fonetik tərkibcə dəyişmiş variantı olduğu bir daha təsdiqlənər.

Türkologiyaya bəllidir ki, müxtəlif fonetik variantlarda işlənən sun, sın, zun, sin, si, sə hissəciyi “adam” anlamalı vahid funksiyasında işlənmiş və müasir türk dillərində arxaikləşmişdir. “Dirse” antroponiminin “sə” hissəsini də həmin sistemə aid etmək olar. Yəni “Dirse” antroponiminin sonundakı “sə” adam anlamalı vahiddir – fikrini irəli sürmək mümkündür. Deməli, “Dirse” antroponimi “allah adam”, “diri adam” mənasını bildirir və onun apelyativi arxaikləşmişdir qənaətinə gəlmək mümkündür.

Türk antroponimikasında işlək adlardan olan Baxşı adının “baq” teonimi və adam anlamalı sı, şı hissəciyindən ibarət olma faktını da əsas götürsək (187-95), deyə bilərik ki, sın, sun, sin, se, sə, sı, şı və s. variantlı “adam” anlamalı morfemin teonim sonunda işlənməsi türk dillərində sistem şəklindədir.

Gögəş. Müasir antroponimlərimiz sistemində “Göyüş” kimi işlənir. Q.Zakirin yaradıcılığında isə “Gögəş” (g-y, ə-ü səs keçidi mümkündür) variantında müşahidə edilir (42-269). “Gög/göy” sözü Orxon-Yenisey abidələrində “gök” kimi işlənmişdir (200-185). Qax və Zaqatala şivələrində “gök” şəklindədir (179-19). Altaylarda hidronimik vahid kimi “Koqoş” şəklində müşahidə olunur (126-36). E.Sevortyan “göy” sözünün “göquş” variantını da rəng anlamalı “göy”, “göy kimi” izah edir (156-171).

N.A.Baskakov Ş (-aŞ ~ - Şa) - Şe şəkilçisinin türk xalqlarında əzizləmə mənasında işləndiyini göstərir (bala + Ş (30-96). Tofiq Hacıyev – ş şəkilçisindən bəhs edərkən göstərir ki, -ş şəkilçisinin etnik-sosioloji damğası Anaş, Ataş, Dadaş, Babaş kimi antroponimlərdə qalmışdır (172-135). Deməli, “Gögəş” antroponiminin gög hissəsi (müasir ədəbi dilimizdə göy) türk mənşəli rəng anlamalı vahiddir, -əş isə əzizləmə mənalı şəkilçidir. Əlavə edək ki, əzizləmə çalarlı antroponimik vahidlər başqırd və tükmen dillərində də üstünlük təşkil edir. Məsələn, Atac, Babiş, Karas, Karaş (113-41).

Güzəmli. Q.Zakirin əsərlərindən götürdüyümüz “Güzəmli” (Güzəmli Şeytan) (42-216) antroponimi müasir antroponimikamızda müşahidə edilmir. Türk xalqlarından yalnız qırğız antroponimləri sistemində “Күзөмбөй” şəklində işlənir (104-6). “Güzəmli” antroponimi iki hissədən ibarətdir: “Güzəm” Azərbaycan (türk) mənşəli, Əli ərəb mənşəli antroponimlərdir.

“Güz” sözü “Kitab”da (“güz almasına bənzər al yanaqlım”) (103-35) və M.Kaşğarının lüğətində payız mənasında verilmişdir (70-327). “Güz” sözü müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Lakin dialektlərimizdə “güz” sözü həm payız (17-224), həm də payız otlığı (16-271), bununla bərabər, “güzəm” – payızda qırılan yun (15-186) mənalarında işlənməkdədir. Ə.Dəmirçizadə “güz” sözündən bəhs edərkən yazır: “Güz” – payız, “güzdək” – payızlıq taxıl, “güzəm” – payızda qırılmış yun sözlərində öz izini saxlamaqdadır” (69-124).

Yazda doğulana Bahar, Novruz bayramında doğulana Novruz, orucda doğulana Oruc, qurbanlıqda doğulana Qurban, yaxud məhərrəmlikdə doğulana Məhərrəm adının verilməsinin xalqımızın adət-ənənəsi və məişəti ilə bağlı olduğunu əsas götürsək və müasir antroponimikamızda “Payız” antroponiminin, az da olsa, işlənməsini nəzərə alsaq, “Güzəm” adının payızda – qoyun qırılan zaman doğulan uşağa verildiyini söyləmək olar.

“Güzəmli” hibrid antroponimdir. “Güzəm” sözünün sonundakı “Əli” antroponimi dini səciyyə daşıyır, antroponimikamıza ərəb dilindən islam dini vasitəsilə birbaşa ad kimi daxil olan antroponimlər sırasına daxildir. Dinlə bağlı olan ərəb mənşəli antroponimlərin türk mənşəli antroponimlərin əvvəlində və ya sonunda işlənməsi etnoqrafiyamız üçün xarakterik haldır. Musa Adilovun dediyi kimi, kimin adı çoxsa, o daha zəngin, nüfuzlu sayılırdı (9-9).

Səgrək. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlər sisteminə daxil olan arxaik adlardandır. Bu antroponimin əsasını

təşkil edən “səgmək”, “səgirmək”, “səgirtmək” vahidləri “Kitab”da ümumi söz kimi də işlənmişdir. Məsələn, Güni gəldi, ağ meydanda səgirdərin, səniñ içün (103-70). “Səgirmək” vahidi “Kitab”ın dilində, həm də müasir dilimizdə eyni mənanı – səkən, səyirdən, sıçrayan mənalarını ifadə edir. Lakin müasir ədəbi dilimizdə “səgirmək” kimi deyil, “səyirmək” fonetik variantında işlənir (13-441). Həmin sözün əsası “sək” felidir. Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı birhecalı fellərdən bəhs edərkən “sək” felini də həmin sistemə aid etmişdir (69-132). Türkologiyada sübut olunmuşdur ki, k—g—y səs keçidi türk dilləri üçün xarakterik hadisədir və bu qanuna yalnız türk mənşəli vahidlər tabe olur (120-28-29). Buradan bir daha aydın olur ki, “sək”, “səg”, “səy” (səyirmək) vahidi türk mənşəlidir.

“Səgrək” antroponiminin sonundakı -ək hissəciyi feldən sifət düzəldən şəkilçidir. “Səgirmək” felindən “səgrək” sifəti yaranmışdır. Bu xüsusiyyət dilimizin qədim, həm də müasir dövründə müşahidə edilir. Məsələn, yügürmək-yügrək (arxaik sözdür, cəld, sürətli, iti mənalarını ifadə edir) – Kəsər gündə sərçəsmə **yügrək** yaxşı (“Kitab”) (103-96), ürkmək-ürkək, qaçmaq-qaçaq, qorxmaq-qorxaq və s.

“Səgrək” apelyativinin semantikasındakı səyirdən, sıçrayan, çapan və s. kimi igidlik çalarlı mənalar onun antroponim kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur ki, bu da türk mənşəli kişi adları üçün xarakterikdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında son hissəsi “-rək”, “-nək” hissəciyi ilə bitən bir neçə antroponim müşahidə edilir: Beyrək, Əgrək, Yegnək. “Səgrək” antroponimi də bu sistemə daxildir. Buradakı alliterasiya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bir sistem təşkil edir. Digər tərəfdən, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimik vahidlərin poetikliyi qəhrəmanların dilində də müşahidə edilir. Məsələn, “Səgrək ayıtdı: “Mərə, qardaşımın adı nədir? Ayıtdı: “Əgrəkdir”. Ayıtdı – emdi:

“Əgrəkə Səgrək yaraşur, qardaşım sağmış, qayurmazam; qardaşsız Oğuzda turmazam. Qaraqlı gözüm aydını qardaş!” deyü ağladı” (103-111). Lakin alliterasiya müşahidə olunan antroponimlərdəki eyni səs kompleksində (-rək, -nək) müxtəlif xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Belə ki, Səgrək antroponimi üçün tətbiq etdiyimiz qayda ilə “Əgrək” antroponiminin etimologiyası (əgirmək – əgrək, əyən, əyri hala salan) açılırsa, həm də bu, igidlik mənasını ifadə edən türk mənşəli kişi adları ilə bir xətdə birləşirsə, digər antroponimlər (Beyrək, Yegnək) bu qayda ilə izah oluna bilmir. Məsələn, yuxarıdakı sistemə daxil olan Beyrək antroponimini S.Əlizadə “Bəryek-//Beryek<bö-rüyək – balaca qurd” kimi izah etmişdir (81-29).

“Yegnək” antroponimini M.Ergin “Yigenek”, H.Araslı isə “Yeynək” kimi oxumuşdur. Bizcə, “Yegnək” antroponiminin ilk hissəsi yaxşı anamlı arxaik “yeg” vahididir, -nək hissəciyi isə sifətin çoxaltma dərəcəsinin şəkilçisi olan “rak² şəkilçisinin fonetik variantı ola bilər. –rak şəkilçisi dilimizin qədim dövründə keyfiyyətin çoxluq dərəcəsini ifadə etmə ilə yanaşı, obyektə qarşı bir növ əzizləmə, incə münasibət də ifadə etmişdir (121-94).

“Yeg” sifətinin “Kitabi-Dədə Qorqud” da -rək şəkilçisi ilə birlikdə işlənməsi də müşahidə edilir:

Atamdan yegrək qayın ata.

Anamdan yegrək qayın ana (103-112).

Deməli, “Yegnək” antroponimi yaxşı, gözəl anamlı “yeg” (-nək) vahidi əsasında yaranmışdır. Bu da antroponimikamızda sifətin çoxaltma dərəcəsi müşahidə edilən Ağca, Qaraca kimi adlarla səsləşir.

Tarxan. Müasir antroponimikamızda az təsadüf olunan “Tarxan” antroponiminin işlənmə tarixi ilə bağlı maraqlı fikirlər vardır. Tarixi mənbələrdə ilk dəfə VI əsrdə işləndiyi göstərilir (74-372). S.M.Şapşala görə, “tarxan” VII əsrdə xəzərlərdə antroponim kimi işlənmişdir. Məsələn, Çorban –

Tarxan (196-260). X əsr ərəb müəllifi İbn Fadlanın verdiyi məlumata görə, Tarxan oğuzların qoşun başçılarından biri olmuşdur (106-129). Z.Bünyadov ərəb müəllifi Ət-Təbəriyə istinad edərək yazır ki, 836-cı ilin qışında xürrəmilər sərkərdələrindən birini – məğrur türk Tarxanı itirdilər (37-260). M.Kaşğari “tarxan” sözünün bəy mənasında işləndiyini göstərir (70-436). “Tarxan” sözünün mənası ilə bağlı T.Hacıyevin fikirləri də maraqlıdır: “Tərhan”, “ərköyün”, “sərbəst”, “lovğa» mənalarındadır ki, bu da qədim rütbə məfhumunun sözdə daşlaşmasıdır (172-135).

Qeydlərə əsasən deyə bilərik ki, semantikasında bəy, feodal, imtiyazlı silk və s. mənaları ifadə edən “tarxan” sözü əvvəlcə türk xalqlarında hakim titul funksiyasını yerinə yetirən vahid kimi işlənmiş, sonra isə həmin müsbət motivli mənalarına görə antroponim kimi formalaşmışdır.

Uğur, Uğurlu. XV əsrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu bu adı (Uğurlu) daşıyıb. Həmin antroponim müasir şəxs adlarımız tərkibində işlənməkdədir. “Uğur” sözü “Kitab”da “uğrun açıq olsun” – yəni yolun açıq olsun mənasında işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə “uğur” sözü öz ilkin mənasını “uğurlu yol”, “uğurlar olsun” ifadələrində saxlamışdır. E.V.Sevortyan “uğur” sözünün Azərbaycan (türk) və başqa türk dillərində təsadüf, səbəb, tale, xoşbəxtlik, yol, zaman və s. mənalarda işləndiyini göstərir (157-565). Yeri gəlmişkən, müasir ədəbi dilimizdə “uğur” sözünün sinonimi kimi ərəb mənşəli “müvəffəqiyyət” sözü işlənir. Amma “uğur” sözü müvəffəqiyyət” sözündən daha intensivdir. Məsələn, “Azərbaycan müəllimi” (18 avqust 1988-ci il) qəzetindən götürdüyümüz iki cümləyə diqqət yetirək: 1. Arzu edərdik ki, gənc rejissor bundan sonra da orijinal repertuar yaratmaq işində yeni uğurlar əldə etsin. 2. Uğurlarımız da var, çətinliklərimiz də... Qeyd olunan cümlələrdə ərəb dilinə məxsus “müvəffəqiyyət” sözü

əvəzinə, dilimizə məxsus “uğur” sözü işlənmişdir ki, bu da dediklərimizi arqumentləşdirir.

Göründüyü kimi, müasir ədəbi dilimizdə türk mənşəli “uğur” sözü və həmin söz əsasında formalaşan **Uğur** və **Uğurlu** antroponimləri işlənməkdədir. Uğur və uğurlu sözlərinin antroponimə çevrilməsinə səbəb onların xoşbəxtlik, bəxt, səadət, gözəl tale və s. mənaları ifadə etməsidir.

Ümid//Umud. Azərbaycan antroponimləri sistemində iki fonetik variantda kişi adı kimi işlənən “Ümid” antroponimi türk xalqları antroponimikasında həm kişi, həm də qadın adı kimi işlənməkdədir. Məsələn, qazax antroponimləri sistemində Үмитай, Үмитжан və s., qırğız antroponimləri sistemində Үмүтай, Үмүтжан cə s. kimi antroponimlər qadın adı kimi işlənməkdədir.

“Ümid” sözü mənşəyinə görə, bəzən Azərbaycan dilinə (83-659), bəzən də ərəb dilinə məxsus söz kimi izah edilir (20-244). “Kitab”da ümid sözü umud şəklində işlənmişdir. Məsələn, Qalın Oğuz bəgləri Beyrək üçün əzim yas tutdular. Umud üzdilər (103-58). Buradakı “umud üzdülər” frazeoloji birləşməsi müasir ədəbi dilimizdə “əl üzmək”, “ümidi olmamaq” şəklində işlənir. Məsələn, əlim üzüldü, ümidim yoxdur, ümidim gəlmir, ümid etmirəm, ümid ola bilmirəm və s. Göründüyü kimi, qeyd olunan vahidlərin semantikasındakı həsrət, intizar, birindən nə isə gözləmək, nə isə istəmək mənaları vardır.

“Ümid” sözünün mənşəyi barədə V.Aslanov yazır: “Dilimizdə işlənən ən qədim fellərdən ikisi də ummaq və yağmaq felləridir. Birinci feldən –ut şəkilçisi ilə düzələn umut sözü, ikinci feldən düzələn yağı və yağma sözləri, çox güman ki, X əsrdən xeyli əvvəl farscaya keçmiş və orada ommid, yağı, yağma şəklində möhkəmlənmişdir” (23-82). B.Abdullayev də “Ümid” antroponiminin apelyativi olan “ümid” sözünün ummaq felindən yarandığını göstərir (4-54). Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində “ümid” sözü “umut” kimi,

ümidli olmaq isə “umutdu olmax” (mutdu olmax) şəklində işlənir.

Qeydlərə əsasən deyə bilərik ki, “ümid” sözünün kökü türk mənşəli ummaq/umut sözüdür. Bu sözün antroponim yaradıcılığında işlənməsinə səbəb isə onun övlad istəmək, övlad arzulamaq, övladın dünyaya gələcəyinə inanmaq kimi hissləri ifadə etməsidir.

Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərini leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə təhlil etməzdən əvvəl Azərbaycan antroponimlərinin yaranma və inkişaf tarixi ilə bağlı tədqiqatçıların fikirlərinə münasibət bildirmək lazım gəlir. Bu barədə ilk dəfə bəhs edən V.A.Qordlevski olmuşdur. O, türk dilində işlənən antroponimlərin əmələ gəlməsi və inkişafını iki tarixi dövrlə əlaqələndirir: islamıyyətə qədərki adlar; islamıyyətdən sonrakı adlar (49-132). A.Qurbanov Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf tarixini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

1. Qədim dövrlərdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər);

2. XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri;

3. XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri;

4. XX əsrdə Azərbaycan antroponimləri;

a) XX əsrin əvvəllərində antroponimlər;

b) Sovet dövründə antroponimlər (60-260).

Y.Yusifov isə Azərbaycan antroponim və toponimlərinin yaranma və inkişaf tarixini müəyyənləşdirərkən aşağıdakı bölgünü əsas götürür:

1. Protoazərbaycan (b.e.əv. III-I minillik);

2. Qədim Azərbaycan (b.e.əv. V əsrdən – X əsrə qədər);

3. Orta Azərbaycan (XI-XVII əsrlər);

4. Yeni Azərbaycan (XVIII-XX əsrlər);

5. Sovet dövrü (99-145).

Göründüyü kimi, eyni problemə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmış və antroponimlərin inkişafı tarixi şərti olaraq müəyyən dövrlərlə əlaqələndirilmişdir.

Göstərilən tarixi dövrlərdən hər hansı birinə əsaslanaraq, Azərbaycan antroponimlərini leksik-semantik baxımdan təhlil etmək mümkündür. Lakin antroponimlərin inkişafı ilə bağlı dövrləşmə tarixlərinin şərtiliyini, digər tərəfdən, müəyyən qrup türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin göstərilən tarixi dövrlərin, demək olar ki, əksəriyyəti üçün səciyyəvi olduğunu əsas götürərək, onların yaranma və inkişafı tarixinin yalnız yeri gəldikcə göstərilməsini məqbul hesab edirik.

Araşdırmalarda türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin arxaikləşməsi, apelyativin arxaikləşməsi, apelyativin dialekt və şivələrdə yaşaması və apelyativin eynilə müasir ədəbi dildə işlənməsi kimi məsələlərə geniş şəkildə münasibət bildirilməmişdir. Elə buna görə də türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin leksik təhlilində aşağıdakı sistemi əsas götürməyi məqsədəuyğun bilirik:

Arxaik antroponimlər;

b) Apelyativi arxaikləşən antroponimlər;

c) Apelyativi müasir ədəbi dildə işlənən antroponimlər.

Arxaik antroponimlər

Bir sıra türk mənşəli antroponimlər vardır ki, onlar müasir antroponimikamız baxımından arxaikləşmişdir. Lakin həmin tip antroponimlərin bir hissəsinin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə işlənir, bir hissəsinin apelyativi isə arxaikləşməmişdir. Ona görə də arxaik antroponimlərin hər birinin apelyativinə ayrılıqda münasibət bildirmək lazım gəlir.

Aza, Azak. Apelyativi arxaik “az” vahididir. Həmin vahid iki cür izah edilir: tayfa; igid və qəhrəman mənalarında. “Az” vahidi qədim dövrlərdə - b.e.ə. yalnız antroponim kimi işlənmişdir. Assuriya hökmdarı ikinci Sarqonun (b.e.ə. 721-705-ci illər) “Təntənəli yazı”sında da müşahidə edilir: “Mənim

boyunduruğumu daşıyan sadıq qul, mannalı İranzunu tale aparanda və mən onun taxtına onun oğlu “Aza”nı əyləşdirəndə urartulu Ursa Uışdış adamına, Zikirettunun adamına, Misandiyanın adamına, Mannanın böyük canişinlərinə öz sözünü göndərdi və onlarla yalançı danışqlar apardı; onlar öz ağaları Azanın meyitini əlçatmaz Uauş dağından atdılar” (21-10).

Müasir antroponimikamızda Aza, Azak (21-10) adları işlənməsə də, həmin adlarla bir kökdən olan “Azay” adı işlənir. B.Abdullayev “Azay” antroponiminin azalan, əskilən mənasında olduğunu göstərir (4-11).

Aza, Azak, Azay antroponimlərinin apelyativini təşkil edən arxaik “az” sözü igid, qəhrəman mənasını ifadə edir. Yuxarıda qeyd etdik ki, ən qədim mənbələrdə belə “az” sözü yalnız antroponim kimi işlənmişdir. Əgər bu fikri qəbul etsək, onda igid anamlı “az” vahidi əsasında yaranmış antroponimdən etnonimə keçid olmuşdur - fikrini söyləmək mümkündür.

Ağ Sunqur (XII əsr) (23-54). “Ağ” sözü müasir ədəbi dilimizdə rəng anamlı vahid kimi işlənməkdədir. “Sunqur” sözü isə qədim türk dilində şahin mənasında işlənmiş, müasir ədəbi dilimizdə isə arxaıkləşmişdir. “Sunqur” antroponim və zooleksem kimi arxaıkləşsə də, Azərbaycan toponimləri – oronimləri sistemində fonetik deformasiyaya uğramış şəkildə (sunqur-şonqar; s→ş, u→o, u→a) işlənməkdədir. Məsələn, Şonqar (Qobustanda dağ) (89a - 196).

“Ağ Sunqur” igid şahin, güclü, qüdrətli şahin mənasındadır. Əlavə edək ki, fars antroponimikasında “Ağ sunqur” adı Ağsonqur variantında işlənməkdədir (173a-133).

Ağbuğa (44-228) antroponim kimi arxaıkləşmişdir. Apelyativi olan rəng anamlı “ağ” sözü və “buğa” zooleksemi isə eynilə müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir. “Ağbuğa” – güclü, qüvvətli buğa mənasını verir ki, bu da türk mənşəli kişi adları üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir.

Ayşaxatın (M.Cümənin şəirlərində işlənmişdir). “Ayşaxatın” hibrid antroponimdir. Bu antroponimin birinci hissəsi ərəb mənşəli diri, canlı, ölməz anlamlı Ayişə adının fonetik variantıdır (Ayşa), ikinci hissəsi isə qədim türk dilində qadın, xanım, arvad mənalarında işlənmiş arxaik “xatın” sözündən ibarətdir. Müasir antroponimikamızda mürəkkəb quruluşlu Ayşaxatın₂/Ayışəxatın antroponimi işlənməsə də, həmin adın komponentləri ayrılıqda antroponim kimi, az da olsa, işlənməkdədir. Məsələn, Ayişə, Xatın.

Altuntaş (44-65), **Altuntək** (44-269). Hər iki antroponimin birinci komponenti qızıl anlamlı arxaik “altun” vahididir. “Taş” müasir ədəbi dilimizdə “daş” kimi işlənir. “Tək” isə şahzadə, hökmdar anlamlı arxaik “təkin” titulunun fonetik tərkibcə dəyişmiş variantıdır.

Annax. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında işlənmişdir. XVII-XIX əsr antroponimikamız baxımından xarakterikdir. Müasir antroponimlərimiz sistemində müşahidə olunmur. Anlaq (annax) apelyativi arxaıkləşmişdir. Başa düşən, dərk edən, duyan, hiss edən və s. mənaları ifadə edir. “Annax” apelyativi Şəmkir şivəsində “qanacaq”, “mərifət” mənasında işlənməkdədir.

Arbak (44–208). B.e.ə. VIII əsrdə Midiya hökmdarlarından biri bu adı daşımışdır. Həmin antroponimin etimologiyası ilə bağlı geniş araşdırmalar aparan Q.Qeybullayev İ.Dyakonova əsaslanaraq onu türk mənşəli vahid kimi təhlil etmişdir (44-268-269). “Arbak” antroponiminin hər iki komponenti arxaıkləşmişdir. Birinci komponent igid, qəhrəman mənalı ar//ər sözü, ikinci komponent isə arxaik bek//bəy vahididir. İgid, qəhrəman anlamlı “ər” sözü müasir antroponimikamızda müşahidə olunan “Qoçər” antroponiminin ikinci hissəsində işlənir.

Q e y d: Arxaik antroponimlər Orxon-Yenisey abidələrindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından, həmçinin Azərbaycan tarixinə dair yazılmış məqalə və monoqrafiyalardan götürülmüşdür.

Asparux (44–162). Ümumtürk səciyyəli antroponimidir. “As” arxaik vahidi “tayfa” və “güclü” mənalarında, “parux” vahidi isə it mənasında izah edilmişdir. “Asparux” – güclü it, iri it mənasını ifadə edir (139–74). “Parux” dialekt və şivələrimizdə “parax” şəklində işlənməkdədir. Məsələn, Başkeçid (Dmanisi) şivəsində “parux” vahidi “parax” fonetik variantında ləqəb kimi işlənir. Məsələn, “Parax Ədil”. Dialektlərimizdə “parax” sözü elə it adı kimi də işlənməkdədir. Məsələn, filankəsin “Parax” adlı iti var. Əlavə edək ki, it anamlı “parax” it damı, müvəqqəti yaşayış evi mənasını da ifadə etmişdir. Rus dilindəki barak (müvəqqəti yaşayış evi) sözü də türk mənşəli “parax” sözünün fonetik variantı kimi izah edilə bilər.

Baybura. “Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimikasına daxildir. Mürəkkəb quruluşlu “Baybura” antroponiminin birinci hissəsi “bay//bəy” tituludur. Həmin titul müasir ədəbi dilimizdə titul kimi arxaıkləşsə də, Ağabəy, Bəylər, Əzizbəy kimi antroponimlərimizdə mühafizə olunmaqdadır. Baybura antroponiminin ikinci hissəsi isə qurd anamlı arxaik bura//börük vahididir.

Bayramxatun. Müasir antroponimikamızda işlənməyən, arxaik adlar cərgəsinə daxil olan “Bayramxatun” “Seydi və Pəri” dastanında qadın adı kimi işlənmişdir. “Bayramxatun” antroponiminin hər iki komponenti türk mənşəlidir. “Bayram” sözü dilimizdə antroponimik vahid, konkret desək, kişi adı kimi işlənməkdədir. “Xatun” (xatın) isə ümumi söz kimi ədəbi dilimizin lüğət tərkibindən çıxsə da, antroponimik vahidlər sistemində qadın adı kimi işlənməkdədir.

Barsbəy (44 – 306). İgidlik motivi əsasında formalaşan antroponimlər sisteminə daxildir. Apelyativi “bəbir” anamlı arxaik “bars” sözü və “bəy” tituludur. “Bars” antroponimik vahid kimi Azərbaycan antroponimləri sistemində arxaıkləşsə də, rus familiyaları sistemində mühafizə olunur. Məsələn, Barsukov antroponiminin əsasını təşkil edən “barsuk” sözünün ilk

hissəsi “bars” sözüdür, -uk isə kiçiltmə funksiyalı şəkilçidir (34–200).

Basat (103). Apelyativi öldürən, yıxan, qalib gələn anlamlı “basmaq” feli və “at” sözüdür. İgidlik motivi əsasında yaranmışdır. “Basat” antroponiminin necə yaranması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunmuşdur (At basubən qan sümürər).

Buğa, Buğac. Hər iki antroponimin apelyativi “buğa” zooleksemdir. “Buğa” zooleksemi əsasında formalaşan antroponimlər Azərbaycan antroponimikası deyil, türk xalqları antroponimikasında yaşamaqdadır. Məsələn, qazax antroponimləri sistemindəki Buka, Bukabay kimi antroponimlər müasirliyini itirməyən adlar sırasına daxildir. Əlavə edək ki, gürcü familiyaları sistemindəki “Buğadze” familiyasının əsasında da türk mənşəli “Buğa” antroponimi durur.

Bulduq xan (Övliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərindən götürülmüşdür) (21–234). Apelyativi tapmaq anlamlı arxaik “bulmaq” vahididir. “Bulmaq” apelyativindən “Bulduq” (Biz bulduq – yəni biz tapdıq) yarandığı kimi, tapmaq apelyativindən də “Tapdıq” antroponimi yaranmışdır. Hər iki antroponimin formalaşmasında arzu, istək motivi əsasdır.

Bir sıra antroponimlərdə motivləşmə meyarı üst-üstə düşdüydəndir ki, arxaikləşən apelyativin mənasını ifadə edən sözlə (müasir ədəbi dildə işlənən vahid nəzərdə tutulur) həmin funksianı yerinə yetirən yeni bir antroponim yaradılmışdır. Məsələn, Bulduq – Tapdıq, Sunqur – Şahin, Uluğ – Ulu – Böyük və s. Bu hadisə Azərbaycan antroponimikasında bir sistem təşkil edir.

Buluş (XIX əsrdə Şamaxıda işlənib (192–23). Apelyativi tapmaq anlamlı arxaik “bulmaq” vahididir. Buradakı “-uş” şəkilçisi əzizləmə funksiyası yerinə yetirir.

Börküyarıq (XII əsr) (57–7). Mürəkkəb quruluşlu antroponimdir. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi

birləşmələrin inkişafı nəticəsində bir mürəkkəb vahidə çevrilmişdir. “Börküyarıq” antroponiminin birinci hissəsi olan “börk” sözü papaq anlamı arxaik sözdür. Həmin sözdən sonra gələn –ü mənsubiyyət şəkilçisi və “yarıq” sözü isə eynilə müasir ədəbi dilimizdə işlənir.

Qara Sunqur (XI əsr) (4–4). “Qara” sözü müasir ədəbi dilimizdə rəng anlamı vahid kimi işlənməkdədir. Antroponimik vahidlərdə böyük, igid, məğrur və s. mənaları ifadə etmişdir. “Qara Sunqur” antroponimində də “qara” sözü həmin mənədadır. “Sunqur” sözü isə şahin mənalı arxaik vahiddir. Tarixi antroponimikamızdakı Ağ Sunqur, Bay Sunqur antroponimləri də məhz güc, qüdrət mənasındadır, qədim türklərdə onqon hesab olunan “Sunqur”la bağlıdır.

Müasir antroponimikamızda “Qara Sunqur” işlənməsə də, “qara” sözü əsasında formalaşan onlarca antroponimik vahid vardır. Məsələn, Qara, Qaraxan, Qarabəy, Qaraca, Qaraş və s.

Qabangüci. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının antroponimikasına daxildir. Qəhrəmanın sonradan qazandığı ikinci addır. Şərti olaraq ləqəb sisteminə daxil etmək olar. Apelyativi müasir ədəbi dildə işlənir, II növ təyini söz birləşməsinin inkişafı nəticəsində bir mürəkkəb vahidə çevrilmişdir.

Qonçabəyim (XIX əsr Azərbaycan şairəsi). Mürəkkəb quruluşlu hibrid antroponimdir. “Qonçabəyim” antroponiminin birinci hissəsi (qonça) açılmamış gül mənasını bildirən fars mənşəli “ğönçə” sözünün qalınlaşmış fonetik variantıdır. “Qönçə” sözü müasir ədəbi dilimizdə həm ümumi, həm də xüsusi vahid kimi (qadın adı kimi) işlənməkdədir. “Qonçabəyim” antroponiminin ikinci hissəsi olan “bəyim” sözü tarixən bəyə məxsus, bəy qadını mənasında işlənmişdir. “Bəyim” sözü müasir antroponimlərimiz sisteminə həm təklikdə, həm də ayrı-ayrı leksik vahidlərlə birlikdə işlənir: Bəyim, Ağcabəyim, Bəyimxanım və s.

Qoçubəy (ADPU-nun “Onomastik fond”undan götürülmüşdür) – apelyativi “qoçu” və “bəy” vahidləridir. “Qoçu” sözü ləqəbyaratmada daha fəal iştirak edən vahidlərdəndir. Məsələn, Qoçu Əsgər, Qoçu Kazım və s.

Gürcü antroponimləri sistemində işlək adlardan olan “El-quç” antroponiminin ikinci hissəsi türk mənşəli igid, qoçaq anlamı “qoçu” sözünün fonetik variantıdır. Həmin antroponimin birinci hissəsi də (el) türk mənşəlidir.

N.A.Baskakov rus antroponimləri sistemində işlənən türk mənşəli “Кочубей” adını izah edərkən, onu “kiçik bəy” və “qoyunçu bəy” mənaları ilə əlaqələndirir, motivləşmə üçün həmin mənaların əsas olduğunu göstərir (34–30 -149). Bizə belə gəlir ki, rus dilindəki “Кочубей” antroponiminin birinci hissəsi olan “koçu” sözü türk mənşəli igid, qoçaq anlamı “qoçu” sözünün rus dilinə uyğunlaşdırılmış fonetik variantıdır. Bu hadisə rus antroponimləri sistemindəki digər türk mənşəli adlarda da müşahidə olunur. Məsələn, Qaraxan – Karaxan, Qoşqar – Koşkar, Qardaş – Kartaş və s.

Yuxarıda qeyd etdik ki, “qoçu” vahidi igid, qoçaq, mərd, mübariz və s. mənaları ifadə edir. Bu, folklorumuzda daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur:

Sərin-sərin yu suyunan,
Quyruğun bağla myunan,
Qoç Koroğlu çox öyünən
At igidin qardaşıdı.

(“Koroğlu” dastanı)

Göründüyü kimi, qoç sözü igid mənasında işlənmişdir. Buradan bir daha aydın olur ki, Azərbaycan antroponimləri sistemində arxaikləşmiş (Qoçubəy), rus antroponimləri sistemində isə familiya kimi işlənən “Кочубей” antroponiminin formalaşmasında igid, qoçaq anlamı “qoçu” vahidi iştirak

etmişdir. Əlavə edək ki, müasir antroponimikamızdakı Qoçər, Qoçoğlan, Qoçəli kimi kişi adlarının formalaşmasında da igid, qoçaq anamlı “qoç”, “qoçu” vahidi əsas olmuşdur.

Qutluq. Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmişdir. Apelyativi tale uğur, bəxt anamlı arxaik “qut” vahididir. Qutlu// Qutluq antroponimi müasir antroponimikamızda müşahidə olunmur. Bu antroponimik vahid rus familiyaları sistemində mühafizə olunmuşdur. N.A.Baskakov “Котлубицкий” familiyasının etimoloji təhlilini verərək onun türk mənşəli “qutlu” sözü əsasında formalaşdığını göstərir (34–186). Qutluq antroponimi Yuxarı Qarabağ abidələrində Xutlubəy fonetik variantında işlənmişdir (99 a–7).

Qoşunəli. Hibrid antroponimdir. Apelyativi türk mənşəli “qoşun” və dilimizə ərəb dilindən birbaşa, antroponim kimi daxil olan ali, yüksək, ulu, uca anamlı, ilk dəfə xilafətin dördüncü xəlifəsinin adı kimi işlənən “Əli” vahidləridir. Müasir antroponimikamızda “Qoşunəli” deyil, “Qoşun” və “Əli” antroponimləri işlənməkdədir.

A.Qurbanov Qoşun antroponiminin 1940-cı illərdə yarandığını göstərir (60 – 285). Amma bu antroponim Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında “Qoşunəli” şəklində müşahidə edilir. Deməli, “Qoşun” antroponiminin yaranma tarixini daha qədim dövrdən götürmək mümkündür.

Kudusun (44-279). “Kud” bəxt, tale, uğur anamlı arxaik “qut” vahidi ilə bir kökdəndir. Hər ikisi eyni mənəni ifadə edir. “Kudusun” uğurlu, xoşbəxt adam kimi izah oluna bilər.

Daşdı (qadın adı). Qız uşağının çox doğulmasının arzulanmaması ilə bağlı olan Qızbəs, Bəsdi, Yətər və s. kimi adlar sırasına “Daşdı” antroponimini də əlavə etmək olar. İlk baxışda elə görünə bilər ki, bu antroponimin apelyativi bərk cisim anamlı “daş” sözü və isimdən sifət düzəldən –lı⁴ şəkilçisidir (daşlı-daşdı). Əslində isə “Daşdı” antroponiminin əsasında daşmaq feli durur. –dı⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisi isə

“Daşdı” antroponimində morfoloji semantikasi donmuş haldadır. Daşdı, yəni həddindən artıq oldu, çoxaldı mənasını ifadə edir.

Durğut (Musa Durğut oğlunun Qaraman bəylərindən olması düşünülür) (21 – 186). Bu antroponimin “dur” hissəsi allah anlamlı “tur” teoniminin, “ğut” hissəsi isə arxaik, bəxt, uğur, tale anlamlı “qut” sözünün fonetik variantıdır. Türkiyə türkcəsində antroponimik vahid kimi işlənir. Məsələn, mərhum prezident Turqut Özal bu adı daşımışdır.

Erisin (e.ə. I minilliyin yarısında Manna dövlətində işlənən xarakterik antroponimlərdəndir) (44–35). Bu antroponimin hər iki komponenti arxaikləşmişdir. Birinci komponenti olan “er” vahidi igid, qəhrəman, qadının həyat yoldaşı mənasını bildirən vahiddir. Müasir ədəbi dilimizdə yalnız sonuncu mənada işlənir. “Erisin” antroponimindəki “er” igid, qəhrəman anlamlıdır, “-sin” morfeminin isə adam anlamlı arxaik vahid olması türkoloqlarımız tərəfindən təsdiqlənmişdir (əvvəlki səhi-fələrə bax). Deməli, Erisin antroponimi igid, qəhrəman adam mənasını ifadə edir.

Erbasan (XII əsr) (35a–182). İgidlik motivi əsasında formalaşan türk mənşəli antroponimlərdəndir. Er (ər) vahidi, qeyd etdiyimiz kimi, qəhrəman mənasında işlənmişdir. “Basan” feli sifəti isə məğlub edən mənasını verir. Deməli, “Erbasan” antroponimi igidi, qəhrəmanı məhv edən, məğlub edən kimi izah oluna bilər.

Ərən. Bu antroponim ilk dəfə I əsrin ortalarında alban çarının adı (Aran – Ərən) (45-23) kimi işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı (Yeynək oğlu Alp Ərən) və Orxon-Yenisey abidələrində də müşahidə edilir (Ərən Uluğ). Apelyativi igid, döyüşçü, qorxmaz, qəhrəman anlamlı arxaik “ərən” sözüdür.

İşbay, İşbak (Midiya hökmdarlarından birinin adı) (44–305). İki komponentli bu antroponimin birinci hissəsi olan “iş/eş” vahidi arxaikləşmişdir. “Bay//bak” titulu da arxaik va-

hidlər sırasındadır. “İşbay” yoldaş, bəy mənasını ifadə edir. Azərbaycan antroponimikasında arxaikləşən İşbay, İşbak antroponimi müasir tatar və qaraçay-balkar dillərində işlənməkdədir (44–305).

Yağıbasan (35a–221). XII əsrdə antroponim kimi işləndiyi müşahidə edilir. “Koroğlu” dastanındakı “Yağıqıran” antroponimi də həmin mənanı verir və həmin model əsasında da yaranmışdır. “Yağıbasan” antroponiminin hər iki komponenti arxaikləşmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, “yağı” düşmən, “basan” isə öldürən, məğlub edən, qalib gələn mənasındadır. Əlavə edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bir sıra antroponimlərin yaranma səbəblərinin izahı ilə yanaşı, ayrı-ayrı sözlərin işlənmə səbəbi, daha dəqiq desək, izahı da müşahidə edilir. Bu mənada “yağı” sözünün izahı maraqlıdır: Oğlan aydır: “Yağı deyü, nəyə deyirlər?” Qazan aydır: “Oğul, anuңcün yağı deirlər ki, biz anlara yetsəvüz, öldürəriz. Anlar bizə yetsə, öldürər, - dedi” (103–70).

Güzəm. Apelyativi arxaikləşmişdir. Dialektlərimizdə payız, payızda qırılan yun mənalarında işlənməkdədir.

Suvar. Antroponimikamızda arxaikləşsə də, Şahsuvar (hibrid), Xansuvar kimi antroponimlərin tərkibində işlənməkdədir. “Suvar” sözü apelyativ kimi ədəbi dilimizdə işlənmir. Mənşəyi məsələsinə gəldikdə isə həm fars (83–543– 57), həm də türk mənşəli (32–85) söz kimi izah edilir. “Suvar” etnonim kimi tarixi mənbələrdə Sabir, Sapir, Savir, Savar kimi fonetik variantlarda işlənmişdir (62 – 32–31). Bizə belə gəlir ki, Biləsuvar, Qaləsuvar kimi toponimik vahidlərin formalaşmasında iştirak edən “Suvar” etnonimi “Suvar” antroponiminin formalaşması üçün də əsas olmuşdur.

Təpər (Süleyman şah ibn Məhəmməd Təpər – XII əsr) (21–123). Apelyativi vuran, hücum edən anlamlı “təp” vahididir: təpər–təp (təpmək)+semantikasız donmuş olan müzarenin

təsdiqi (-ər). “Təpər” antroponimi semantikasında igidlik motivini əks etdirir.

Toğanyürək (XI əsr) (4–4). Mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahiddir. Birinci komponenti “qartal” anlamlı arxaik “toğan” zooleksemin, ikinci komponenti isə müasir ədəbi dilimizdə “yürək” deyil, ürək fonetik variantında işlənən vahiddir. “Toğanyürək” qartal ürəkli mənasındadır. Burada “Toğanyürək” antroponiminin igidlik motivi əsasında formalaşması aydın şəkildə görünür.

“Toğanyürək” müasir antroponimikamızda nə “Toğan”, nə də “Toğanyürək” şəklində işlənir. Lakin Azərbaycan toponimləri sistemində mühafizə olunmuşdur. Məsələn, “Toğanalı” kəndi (Bərdə rayonu). “Toğan” antroponimi rus familiyaları sistemində fonetik tərkibcə dəyişilmiş şəkildə mühafizə olunmuşdur. N.A.Baskakov «Огон-Догоновский» familiyasının etimoloji təhlilini verərkən «догон» apelyativinə bir neçə prizmadan münasibət bildirmiş və onun türk mənşəli qartal, şahin anlamlı “toğan” vahidinin fonetik variantı olduğunu konkret faktlarla təsdiqləmişdir (34–16–168).

Tutar (XIII əsr). Apelyativi çoxmənalı tutmaq felidir: tut (tutmaq) + semantikasi donmuş olan müzarenin təsdiqi (-ər). Qəhərmanlıq, igidlik motivi əsasında formalaşmışdır.

Ursi (44–268). Apelyativi vurmaq anlamlı arxaik “ur” və adam anlamlı arxaik “si” vahididir. İgid adam mənasını ifadə edir.

Uran (İlək Qoca Dönəbilməz, Dülək Uran – “Kitabi-Dədə Qorqud”). Apelyativi vurmaq, döymək, döyüş harayı anlamlı arxaik “urmaq” sözüdür. İgidlik, məğrurluq ifadə edən adlar sisteminə daxildir. İ.Cəfərov göstərir ki, “uran” qıpçaq tayfalarından birinin adıdır. Semantikasında igidlik motivini əks etdirir (190–10).

Uruz. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının antroponimikasına daxil olan adlardandır. E.ə. I əsrin 60-cı illərində alban

çarı da bu adı (Oroz) daşımışdır (45 – 22). “Uruz” antroponimikamızda az işlənən vahidlərdəndir. Həmin antroponimin apelyativi hesab olunan xoşbəxt anamlı “uruz” sözü müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdir.

Ulusun (44–35). Birinci komponenti böyük anamlı “ulu”, ikinci komponenti isə adam anamlı arxaik “sun” vahididir. Ulusun böyük adam mənasını ifadə edir.

Ulubab (21–259). Apelyativi iki sözdən ibarətdir: “ulu” və mənacə dəyişən “bab” (baba) sözü. “Baba” sözü ata anamlı olub, müasir ədəbi dilimizdə həmin mənada deyil, hər hansı bir şəxsin atasının atası mənasında işlənir. Lakin Azərbaycan dilinin qərb şivələrində və Türkiyə türkcəsində ilkin mənasında işlənəlməkdədir. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində “Ulubaba” şəklində, az da olsa, müşahidə olunur.

Uluğbəy (Əmir Teymurun nəvəsi Teymurilər sülaləsinin başçısı Uluğbəy Məhəmməd Torağay (1394-1449) bu adın ilk daşıyıcılarından) (18a–451). Apelyativi qədim türk dilində oloğ, oloq, uluğ, ulu fonetik variantlarında böyük mənasında işlənmişdir (121–74). “Uluğ” sözünün sinonimi iri, yekə, böyük vahidləridir. “Ulu”, “uluğ” vahidi əsl şəxs adları sistemində müşahidə olunmasa da, familiyalarımız sistemində, az da olsa, işlənəlməkdədir. Məsələn, Uluxanov (Zaqatalada familiya kimi işlənir). Antroponimikamızda “ulu” sözünün sinonimi olan “böyük” sözü əsasında da antroponimik vahidlər yaradılmışdır. Məsələn, Böyük, Böyükbəy, Böyükkəşi və s.

Xanı. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində az işlənən “xanı” antroponimi “Nəcəf və Pərzad” dastanında müşahidə edilir (Xanı xanım). Apelyativi müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. “Xanı” başa düşmək, anlamaq mənasını ifadə edən “qanmaq” vahidi ilə bir kökdəndir. “Qanmaq” fəlinin kökünə -ıq sifət düzəldən şəkilçi qoşularaq “qanıq” sifəti yaranmışdır. Dilimizin tarixində q→x səs keçidini və söz sonunda “q” samitinin düşməsi (qanıq-qanı, ayıq-ayı və s.) hadisəsini əsas

götürsək, “xanı” ilə “qanı” vahidlərinin bir söz olduğu anlaşılır. Bu aşağıdakı sxemdə daha aydın görünür:

qan(maq) + ıq = qanıq

qanıq//xanıq=qanı//xanı

Deməli, müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşən qanı//xanı müsbət keyfiyyətli vahiddir və həmin xüsusiyyətinə görə də antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Əlavə edək ki, N.A.Baskakov türk mənşəli rus familiyaları sistemindəki “Xanikov” familiyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərini izah edərkən “xanıq” vahidinin şadlıq, sevinc mənasında olduğunu göstərir (33-65).

Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində apelyativi arxaikləşən “Qanı” antroponimi (Kürdəmir rayonu) də işlən-məkdədir. Bizcə, “Xanı” antroponimi ilə bağlı verdiyimiz etimoloji təhlil eynilə “Qanı” antroponiminə də aiddir.

Xanpərvər (N.Vəzirovun əsərlərində qadın adı kimi işlənmişdir). Hibrid antroponimlər sisteminə daxil olan “Xanpərvər” antroponiminin birinci komponenti türk mənşəli arxaik “xan” vahidi, ikinci komponenti isə fars mənşəli, müasir dilimizdə yalnız sifət düzəldən şəkilçi kimi işlənən “pərvər” morfemidir.

Qeyd etdiyimiz antroponimlər arxaikləşən vahidlərin hamısını əhatə etmir. Bu ayrıca bir tədqiqatın mövzudur.

Antroponim kimi arxaikləşən vahidlərin təhlili göstərdi ki, antroponim yaradıcılığında iştirak edən apelyativlərin bir hissəsi eynilə müasir ədəbi dilimizdə işlən-məkdədir (fonetik fərqlər nəzərə alınmazsa). Əksəriyyəti isə arxaikləşmişdir. Dəqiq desək, antroponim kimi arxaikləşən vahidlərin apelyativi kimi işlənmiş alp (igid), altun (qızıl), xatın (xanım, arvad, qadın), ər (kişi, igid), ərən (igid, qorxmaz), parax (it), bura//börü (qurd), bars (bəbir), basan (yıxan, qalib gələn), buğra (dəvə), bulmaq (tapmaq), börk (papaq), qut, qutluq (tale, uğur, bəxt), tur (allah anamlı), duxa (igid, mərd), yağı (düşmən), iş/eş (yoldaş),

güzəm (payız, payızda qırılan yun), səgrək (yaxşı səkən, sıçrayan, səyirdən), sunqur (şahin), ur (vurmaq), toğan (qartal), uruz (xoşbəxt), xanı (başə düşən, anlayan) və s. sözlər müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşən sözlərdir. Bu sözlərin bir hissəsi şivələrimizdə mühafizə olunur: börk, qut, yağı, güzəm...

Ümumilikdə götürdükdə igidlik və mübarizlik, arzu və istək, tanrıya inam və gözəllik keyfiyyətləri türk antroponimikası üçün həmişə əsas olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bu xüsusiyyətlər müasir antroponimikamız baxımından arxaikləşən antroponimlərdə də müşahidə edilir.

Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan antroponimikasında həmin arxaik antroponimlərin apelyativlərinin müasir ədəbi dildəki sinonimləri də antroponim yaradıcılığına cəlb edilmişdir. Məsələn:

anlaq (annax) (Annax) – aqıl (Aqıl)
bulmaq (Bulduq) – tapmaq (Tapdıq)
ərən (Ərən) – qorxmaz (Qorxmaz)
iş//eş (İşbak//İşbay) – yoldaş (Yoldaş)
görklü (Adı görklü) – gözəl (Adıgözəl)
yeg (Yegnək) – yaxşı (Yaxşı)
uluğ (Uluğ) – böyük (Böyük)
güz (Güzəmli) – payız (Payız)
sunqur (Ağ sunqur, Qara sunqur, Bəy sunqur) - şahin
(Şahin)

Apelyativi arxaikləşən antroponimlər

Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində elə antroponimik vahidlər vardır ki, onların apelyativi müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşmişdir. Həmin tip antroponimik vahidləri iki qrupa bölmək olar: 1. Apelyativi arxaikləşən kişi adları; 2. Apelyativi arxaikləşən qadın adları.

Apelyativi arxaikləşən kişi adları

Aqşin. Bu antroponimin apelyativi barədə müxtəlif fikirlər vardır. B.Abdullayev “ağtəhər, ağ kimi, ağüzlü, ağ-çöhrəli” mənasında olduğunu (4-10), M.Adilov və A.Paşayev isə “ağ” sözünün “böyük”, “şin” sözünün “qurd” mənasında olduğunu göstərirlər (10-15). B.Abdullayevin izahından elə anlaşıla bilər ki, “Aqşin” antroponimi gözəllik motivi əsasında formalaşmışdır. Məlumdur ki, bu motiv türk mənşəli kişi adları üçün deyil, qadın adları üçün xarakterikdir. “Aqşin” antroponiminin izahı barədə M.Adilov və A.Paşayevin fikri daha inandırıcıdır. Müəlliflərə görə, “Aqşin” antroponiminin ikinci komponenti olan “şin” vahidi “qurd” anlamlıdır. Bu da qədim türk antroponimikasında qurd inancı ilə bağlı motivləşən antroponimik vahidlərlə bir sistem təşkil edir. Məsələn, Börü, Börütay, Baybura və s.

Ağa. Apelyativi bəy, sahib, hakim, zadəgan, böyük qardaş və s. mənalı arxaik tituldur. Müasir Azərbaycan antroponimik vahidlər sisteminə həm yalnız türk mənşəli (Ağa, Ağababa, Ağabəy, Ağaqardaş, Ağadadaş, Ağalar, Ağası, Ağaxan, Ağaş, Xanağa, Balağa və s.), həm də hibrid antroponimlər (Ağabəşir, Ağaqurban, Ağazadə, Ağazal, Ağazeynal, Ağazəki, Ağagül, Ağamusa, Ağarza, Ağasultan, Əzizağa, Əlağa və s.) tərkibində işlənməkdədir.

Altay. Oronimik vahidlər əsasında yaranan antroponimlər sisteminə daxildir. “Al” sözünün türk dillərində hündür, yüksək, “tay” sözünün isə dağ mənasında olduğu izah edilir (127-130). “Altay” oroniminin antroponimik vahid kimi formalaşmasında da həmin məna əsas olmuşdur. Müasir ədəbi dilimizdə “al” başqa mənalarda, tay, tau isə “dağ” fonetik variantında işlənməkdədir.

Alp. Müasir antroponimikamızda az təsadüf olunan antroponimlərdəndir. Apelyativi igid, qəhrəman anamlı arxaik tituldur.

Araz. Etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. N.Nəbiyev möhtəşəm, böyük mənasında yunan mənşəli vahid kimi izah edir (137-9). N.Əsgərov “Araz” hidroniminin tarixi mənbələrdə müxtəlif fonetik variantlarda (Aras, Araks, Arras, Rass və s.) işlənməsini göstərməklə bərabər, ayrı-ayrı tədqiqatçıların, o cümlədən A.Axundovun “Araz antroponim mənşəlidir”, A.Nikonovun “Araz su mənasını ifadə edir” fikirlərini verir və “Araz” hidronimi etnonim əsasında (as//az) yaranmışdır - qənaətinə gəlir (84-10-12). “Araz” hidronimi ilə bağlı etimoloji təhlillərə əsasən demək mümkündür ki, “Araz” türk mənşəli vahiddir və apelyativi müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Aydın ki, “Araz” antroponimi hidronim əsasında yaranmışdır. Lakin “Araz” hidroniminin antroponim kimi işlənmə səbəbi barədə müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, O.Mirzəyev yazır: “Vətənin dənizi də, dağı da, çayı da torpağı kimi əzizdir. Ona görə biz uşaqlarımızın adını Qoşqar, Savalan, Samur qoyuruq. Araz da bu qəbildəndir. Bu adı ilk dəfə öz qəhrəmanına Abdulla Şaiq verib, “Araz” povesti – uşaq ədəbiyyatımızın, şübhəsiz ki, ən böyük xadiminin yeganə irihəcmli nəsr əsəridir. A.Şaiq qəhrəmanı inqilaba məşəqqətli yollarla gələn gənc fəhlədir. Doğma yurdumuzda Arazdan da böyük Kürümüz var. Lakin Kür adında nə oğlan, nə də qıza rast gələrsiniz. Yəqin yenə ona görə ki, azərbaycanlılar birhecalı ad qoymurlar” (122-27). B.Abdullayev isə “Araz” hidroniminin antroponim kimi işlənməsini “Araz” çayının coşqunluğu ilə bağlayır (4-13).

Göründüyü kimi, Araz hidroniminin antroponim kimi işlənmə səbəbi müxtəlif prizmalardan izah olunmuşdur. “Araz” antroponimi ilə bağlı qeyd olunan motivlər nə qədər əsaslandırılmış olsa da, məqbul sayıla bilməz. O.Mirzəyevin azərbaycanlılar birhecalı ad qoymurlar fikri isə özünü doğrultmur.

Çünki antroponimikamızda Alp, Bəy, Xan və s. kimi türk mənşəli, eləcə də Veys, Qeys, Rza, Zal, Şah və s. kimi ərəb və fars mənşəli birhecalı antroponimlər, az da olsa, işlənməkdədir. Tarixin acı hökmü iki əsrə yaxındır ki, Azərbaycan türkünün iki yerə parçalayıb, qardaşı qardaşdan ayırıb, ortada Araz çayıdır. Azərbaycan türkü Arazın hər iki sahilində intizar, həsrət, kədər içindədir. Nə qədər ki, vahid Azərbaycan dövləti yaranmayıb, bu nisgil davam edəcəkdir. Azərbaycan türkü övladına rəmzi olaraq “Araz” adını verməklə sanki həsrətdən, ayrılıqdan qurtarıb doğma qardaşına qovuşmuş, arzusuna çatmış olur. Məhz bu keyfiyyətlər Araz antroponiminin yaranması üçün əsas ola bilər.

Babək. Antroponimikamızda işlək adlar cərgəsində olan “Babək” antroponiminin izahı ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. O.Mirzəyev və B.Abdullayev Babək antroponiminin fars mənşəli söz əsasında yarandığını göstərirlər (122-38) (4-16). M.Adilov və A.Paşayev konkret faktlarla əsaslandırır ki, “Babək” antroponimi “ba” – böyük, “bək” – bəy sözlərindən düzəlmiş, mənası “böyük bəy” deməkdir (10-14). Müasir ədəbi dilimizdə böyük anlamlı “ba” arxaikləşmiş, vaxtilə titul funksiyasını yerinə yetirən “bəy” vahidi isə məhdud dairədə işlənir.

Baxşı. Apelyativi kahin, şaman, ustad, aşiq anlamlı “baq” (bax) və adam anlamlı “şı” vahidləridir. “Baq” teonimi müasir dilimizdəki “baxıcı” sözündə qədim şamanizmin izini yaşadır (187-95).

“Baxşı” antroponimindəki “şı” qədim türk dilində işlənən adam anlamlı sın, sun, sin, si, se, sə, sı vahidləri ilə bir sistemə daxildir. Bu vahidlər Ulusun, Ursi, Telusun kimi qədim türk mənşəli antroponimlərin yaranmasında iştirak etdiyi kimi, türk mənşəli teonimlərlə birlikdə antroponim yaradıcılığında da iştirak etmişdir. Məsələn, kud//qud (Kudusun), tar//tir//dir (Dirse), baq//bax (Baxşı) və s.

“Baxşı” antroponimi türk xalqları antroponimikasında geniş yayıldığından ki, rus familiyaları sisteminə də daxil olmuşdur. N.A.Baskakov “Makşeev” familiyasının yaranmasında kahin, şaman, aşiq anamlı bagŞu-magŞu vahidinin əsas olduğunu göstərir (34-134).

Bəy. Qədim türk dilində hökmdar, rəhbər, knyaz mənalarında işlənmişdir (71-91). Müasir ədəbi dilimizdə hörmət mənasında işlənir. “Bəy” apelyativi həm türk mənşəli (Bəy, Bəylər, Bəybala, Balabəy, Bəyverdi, Elbəy və s.), həm də hibrid (Əlibəy, Əzizbəy və s.) antroponimlərin tərkibində işlənəməkdədir.

Qambay. Müasir antroponimikamızda təsadüf olunan mürəkkəb quruluşlu “Qambay” antroponiminin hər iki komponenti müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdir. “Qam” müxtəlif türk dillərində cadugər, şaman, nağıl danışan mənalarında işlənəməkdədir (4-18). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Qam-qan (Kam xan) və Qam-büre (Kam Büre) antroponimlərindəki “qam” teonimi müqəddəs anamlıdır. Qam-büre “müqəddəs – qurd” mənasındadır (187-97). “Bay” titulu isə, qeyd etdiyimiz kimi, yalnız hörmət mənasında işlənəməkdədir.

Qalabəy. Titullar əsasında yaranan antroponimlər sisteminə daxildir. Müasir ədəbi dilimizdə “qala” sözü işlənir, “bəy” isə mənaca daralan sözlər sırasındadır. “Qalabəy” müasir ədəbi dilimizdə titul kimi arxaikləşmişdir.

Qara. Türk dillərində “qara” apelyativi güclü, qüvvətli, qüdrətli, böyük və s. mənalarla yanaşı, rəng anamlı vahid kimi də işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə yalnız sonuncu mənada işlənəməkdədir. “Qara” apelyativi əsasında formalaşan kişi adlarının yaranmasında güclü, qüdrətli, qüvvətli, böyük, qadın adlarında isə gözəllik mənə çalarları əsas olmuşdur.

Qoçər. Müasir antroponimikamızda az işlənən antroponimlərdəndir. “Qoç” sözü danışiq dilində igid, qoçaq, döyüşkən mənalarında işlənir. “Qoçər” antroponimindəki “ər” sözü də

igid mənasını ifadə edir. Lakin ər sözü müasir ədəbi dilimizdə həmin mənada deyil, qadının həyat yoldaşı mənasında işlənir.

Qurxan. Müasir antroponimlərimiz sistemində az işlənən “Qurxan” antroponiminin hər iki komponenti arxaikləşmişdir. Dağ anlamı “qur” vahidi “Qazbəy, Qazxan, Qor, Qorxan, Qırxan, Qurxan və s. kimi antroponimik vahidlərimizdə mühafizə olunmuşdur (184-108). “Xan” sözü müasir ədəbi dilimizdə qədim türk dilindəki el başçısı, hakim, hökmdar, cənab, ağa mənalərini (71-467) itirmişdir. Bu titul türk mənşəli (Xan, Xanlar, Ataxan, Ağaxan, Qardaşxan, Elxan və s. kimi kişi adları; Xanqızı, Xanbacı və s. kimi qadın adları) və hibrid (Əzizxan, Əhməd xan, Muradxan və s.) antroponimlər tərkibində işlənməkdədir.

Domrul. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının antroponimikasına daxil olan və antroponimikamızda 1960-cı illərdən sonra işlənməyə başlayan antroponimlər sırasına daxildir. Apelyativi “həyat verən, həyat başlanğıcı” mənasında olub (122-69), müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdir.

Elçin. Bu antroponimin 1-ci hissəsindəki “el” sözü müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində işlənir. “Çin” sözü isə qədim türk dilində güc, qüdrət mənasında olmuş, müasir ədəbi dilimizdə həmin mənələrdə arxaikləşmiş və yalnız “çin olmaq”, “çin çıxmaq” kimi ifadələrdə yaşamaqdadır. “Elçin” igidlik motivi əsasında formalaşan antroponimlər sırasına daxildir.

Eltəkin. Bu antroponimdəki “el” sözü qədim türk dilində tayfa birliyi, xalq, dövlət və ölkə anlamında işlənmişdir (71-168-169). Müasir ədəbi dilimizdə “el” sözü dövlət qurumu mənasında işlənmir. “Təkin//tegin” vahidi isə şahzadə anlamıdır, müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdir.

Elturan. Müasir antroponimikamızda az işlənən “Elturan” antroponimindəki “turan” toponimik vahidi “tur” teonimi əsasında yaranmışdır. Müasir ədəbi dilimizdə ümumi leksik vahid kimi işlənmir. Qədimdə Orta Asiyada türklərin yaşadığı

yerin adı olub (4-53). Azərbaycan onomastik vahidlər sistemində “Turan” yalnız antroponimik vahid kimi işlənirsə, türk xalqlarının onomastik vahidlər sistemində tək-cə antroponim kimi deyil, həm də toponim kimi işlənəməkdədir. Məsələn, Tuvada Turan çayı (Uyuk-Turan) və Turan şəhəri, türklərin şərq qolu ilə bağlı arealda Toran, Toranqul, Tura və s. (187-101).

Eymur. Etnonim əsasında yaranan antroponimlərdəndir. “Eymur” sözü etnonim kimi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində böyük ordusu və əsgəri olan (165-40) mənada izah olunmuşdur, apelyativi arxaikləşmişdir.

Ərtoğrul. İgidlik, güclülük motivi əsasında formalaşan “Ərtoğrul” antroponiminin hər iki komponenti müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşmişdir. “Ər” sözünün müasir ədəbi dilimizdə yalnız qadının həyat yoldaşı mənasında işlənməsindən bəhs etmişik. “Toğrul” vahidi isə qədim türk dilində şahin, qartal anlamı zooleksem kimi işlənilib, müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdir.

Ərol. Müasir antroponimikamızda az təsadüf olunan antroponimlər sırasına daxildir. Birinci söz igid anlamı arxaik “ər”, ikinci söz isə müasir ədəbi dilimizdə yarımmüstəqil fel kimi işlənən “olmaq” felinin kök hissəsidir, felin ömr formasında II şəxsin təkindədir. “Ərol” antroponiminin semantikasi “igid ol” kimi izah oluna bilər.

Yüzbaşı. Titul əsasında yaranıb, müasir antroponikamızda az müşahidə olunan (fəmilialarda mühafizə edilmişdir. Məsələn, Yüzbaşov) “Yüzbaşı” antroponiminin apelyativi titul kimi arxaikləşmişdirsə də, həmin titulun komponentləri olan “yüz” və “baş” sözləri müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində işlənməkdədir.

Yelmar. Antroponimikamızda az işlənən hibrid antroponimlərdəndir. “Yel” vahidi türk mənşəli “ılan” zooleksemının qədim forması olan “yılan” vahidinin dialektə mühafizə olun-

muş variantıdır. “Yelmar” sözü əksər şivələrimizdə yelmar//yeremal//yeleamar şəklində “ilan” mənasında işlənməkdədir (86-55). “Yelmar” antroponiminin ikinci hissəsi olan ilan anlamlı “mar” sözü isə fars mənşəlidir, ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşmişdir. Deməli, “Yelmar” antroponiminin formalaşmasında ilan anlamlı iki zooleksem iştirak etmişdir. Əlavə edək ki, eyni mənanı bildirən iki leksik vahidin bir məfhum ifadə etməsi dilimizin həm apelyativ, həm də onomastik, konkret desək, antroponimik leksikasında (əsasən, hibrid antroponimlərdə) müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemindəki Yazbahar (“yaz” türk mənşəli, “bahar” fars mənşəli), Gülçiçək (“gül” fars mənşəli, “çiçək” türk mənşəli), Şiraslan (“şir” fars mənşəli, “aslan” türk mənşəli) və s. kimi əsl şəxs adları, Uzundraz Məhəmməd (“uzun” türk mənşəli, “draz-deraz” fars mənşəli) kimi ləqəblər bu qəbildəndir.

Gəray. Müasir antroponimikamızda işlək adlar cərgəsində olan “Gəray” adının etimologiyası barədə müxtəlif fikirlər vardır. H.Əliyev yazır: “Gəray” mənşəcə monqol sözü olub, “əməkdar”, “ləyaqətli” deməkdir. Lakin monqollarda bu sözün işlədilməsi faktlarına çətin təsadüf edilir. Ehtimal ki, “gəray” yunan dilindən alınmış “qerayos” sözündən olmuş, bu da “şərəfli”, “qocaman” deməkdir (76-74). B.Abdullayevin fikrincə, “gəray” sözü bəzi türk dillərində “şumlanmış yer, sürülmüş sahə” və kotan mənasında işlədilən “gər” sözündən və -ay şəkilçisindən düzəlib, “yer sürən, kotançı” mənasındadır (4-33). O.Mirzəyev “Gəray” antroponiminin izahında leksik-semantik xüsusiyyəti əsas götürməyərək yazır: “Gəray adının hərfi mənası məlum deyil. Lakin tayfa adının şəxs adına çevrilməsi üçün bunun bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Burada əsas amil Gəray adında hökmdar və sərkərdələrin şöhrətidir” (122-123). M.Adilov “Gəray” antroponimindəki “gər” hissəsi ilə “Koroğlu” antroponimindəki “kor” hissəsini qədim türk dilində qeyri-

adi dərəcədə güclü, qüvvətli mənasında işlənən “ker” kökü ilə əlaqələndirir, “ay” ünsürünün isə “adam, insan” mənası verdiyini göstərir (80-277). Müəllifin etimoloji təhlili inandırıcıdır. Bu təhlili əsas götürsək, rus dilindəki “qəhrəman” anamlı “репо́й” sözü ilə türk mənşəli “gəray” sözü fonetik, həm də semantik baxımdan eyni yuvada birləşər: fonetik baxımdan gəray – репо́й (g→q, ə→e, a→o səs əvəzlənmələri mümkündür), semantik baxımdan gəray (qeyri-adi dərəcədə güclü, qüvvətli), репо́й (qəhrəman, igid). Hər iki vahidin leksik mənası igidlik xəttində birləşir.

Qədim türk dilində igid, kişi mənasında işlənən “ər” sözünün türk dillərində “ə:r//e:r//ar//ər//er//ir//ey//e://ə//yer//hə://rə” (157-322) fonetik variantlarında işlənməsini, F.Cəlilovun “ər” sözünü Avropaya aparan macarlar onun hersoq (knyaz) derivatını slavyan və german dillərinə ötürmüşdür, alman dilindəki herr (knyaz), latın dilindəki erus//herus (knyaz) sözlərinin kökündəki er//her sözü həmin dillərə daha qədim dövrdəki kontaktda keçmişdir fikrini (186-141) və başqa dilli mənbələrdə, o cümlədən yunan mənbələrində “ar” əsaslı vahidlərin qar (Qarpak), har (harpaq), ar (Arpak) (44-269) fonetik variantlarda qeydə alınmasını nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, “gəray” və “репо́й” sözlərinin ilk hissəsi türk mənşəli “ar//ər” vahidinin derivatlarıdır. “Gəray” sözü müasir ədəbi dilimizdə apelyativ kimi arxaikləşmişdir.

Minbaşı. Antroponimikamızda az müşahidə olunur. “Minbaşı” titulu (Səfəvilər dövründə yaranan tituldur) əsasında yaranan bu antroponimin apelyativi titul kimi arxaikləşmişdir. Lakin titul yaradıcılığında iştirak edən say anamlı “min” və çoxmənalı “baş” sözləri müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində işlənməkdədir.

Oqtay. Apelyativi barədə müxtəlif fikirlər vardır. O.Mirzəyev göstərir ki, qədim türk dilində “oq” və “tay” sözlərinin birləşməsi “həmnəsil”, “nəsildəş”, “eloğlu” mənasını verir

(122-175). B.Abdullayev araşdırmalarda “Oqtay” antroponiminin “ağ dayça”, “hakim”, “hökmdar” kimi izah edildiyini göstərir (4-43). T.Hacıyev “oq” sözünü “doğma ana”, “tay” sözünü isə “yoldaş” və “kimi” mənalarında izah edir (173-278).

Göründüyü kimi, “Oqtay” antroponiminin apelyativinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmış və türk mənşəli vahid kimi izah edilmişdir. “Oqtay” antroponimindəki “oq” və “tay” vahidləri müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik sözlər hesab edilir. Əlavə edək ki, “tay” sözü “tay-tuş”, “tay olmaq” kimi ifadələrdə qorunmaqdadır.

Ozan. Antroponimikamızda az təsadüf olunan vahidlər-dəndir. Apelyativi müasir ədəbi dildə işlənmiş. “Ozan” apelyativi dilimizdə vaxtilə işlənmiş arxaik “şaman”, “yanşaq” və müasir ədəbi dilimizdəki “aşiq” sözlərinin sinonimidir.

Tamerlan. Hibrid antroponimdir. “Tamer” sözü “dəmir” sözünün türk dillərində işlənən qədim forması ilə səsləşir. “Teymur” antroponimindəki “teymur” apelyativi də “dəmir” sözünün qədim və müasir türk dillərində işlədilən forması olub, temir-teymur-dəmir kimi dəyişilmişdir” (4-51). “Lan” isə fars mənşəli topal, axsaq anamlı “ləng” sözünün fonetik tərkibcə dəyişmiş variantıdır. “Tamerlan” – Teymurləng, Topal Teymur kimi izah olunmalıdır. Çünki Teymur tarixi şəxsiyyət olsa da, “Teymurləng” ləqəbi ilə tanınmışdır. Deməli, “Tamerlan” antroponimi “Teymurləng” antroponimi əsasında yaranıb, semantikasında igidlik motivini əks etdirir.

Aydındır ki, “Tamer”, “Teymur”, “Dəmir” kimi antroponimlərin əsasında bərk metal adı ifadə edən vahid durur. Həmin söz əsasında yaranmış antroponimik vahidlər qazax (Temurtas, Temirxan və s.), başqırd (Timertaş), özbək (Oytemir), qırğız (Temirbek, Temirxan) və başqa türk xalqları antroponimikasında işləndiyi kimi, gürcü (Temuri) və rus (Timur, Timur-Kutluq, Timuryazev) (34-274-275) antroponimikasında da işlənmişdir.

Tanrıverdi, Tarverdi. Mürəkkəb quruluşlu bu antroponimlərin birinci komponenti “tanrı” və həmin sözün fonetik tərkibcə dəyişmiş variantı olan “tarı” allah anamlı arxaik sözdür. Həmin antroponimlərdəki “ver+di” vahidi isə müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənməkdədir.

Tarxan. Qədim türk dilində bəy, feodal, imtiyazlı silk mənalarında işlənib. Müasir ədəbi dilimizdə mühafizə olunmur.

Timurçin. Bu antroponimdəki “timur” sözü müasir ədəbi dilimizdə “dəmir” şəklində işlənir. “Çin” isə igid mənəli vahid olub, ədəbi dilimizdə arxaıqlaşmışdır.

Tokay. “Tokay vuran, toxunan kişi, ər” (8a–275) kimi izah edilmişdir. Ədəbi dilimizdə vur, döy anamlı “tok”, “tokı” feli toqquş, toqquşma sözlərində mühafizə olunmuşdur. “Ay” ünsürü isə “adam”, “insan” anamlı olub, müasir ədəbi dilimizdə arxaıqlaşmışdır.

Tural. Apelyativini təşkil edən vahidlər müasir ədəbi dildə işlənsə də (tur//durmaq/+al//almaq) – fel+fel), leksik və morfoloji cəhətdən analitik qavranmır (173-278). Ona görə də apelyativi arxaıqlaşan vahidlər sırasına daxil etmişik.

Topçubaşı. Antroponimikamızda əsl şəxs adı kimi az işlənir, daha çox familiyalarımızda müşahidə edilir. Məsələn, Topçubaşov. Bu antroponimin apelyativi titul kimi arxaıqlaşsa da, həmin titulu təşkil edən “top, topçu” və “baş” sözləri müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənməkdədir.

Umul, Umur. Hər iki antroponimin apelyativini təşkil edən “ummaq” feli daha çox danışq dilində və dialektlərimizdə müşahidə olunur.

Xaqan. Apelyativi müasir ədəbi dildə işlənmir. Xan, hakim anamlı titul kimi qədim türk dilində işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində “kağan” fonetik variantında müşahidə edilir (115-6). Xaqani (XI əsr Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani) təxəllüsünün “xaqan” hissəsi də qeyd etdiyimiz titulla bağlıdır (4-56).

Xəzər. Hidronimik vahidlər əsasında yaranan antroponimlər sırasına daxildir. Tədqiqatlarda “Xəzər” hidroniminin etnonim əsasında yarandığı göstərilir (69a–31–32), (84–7), (190–16). “Xəzər” apelyativ kimi ədəbi dilimizdə işlənir.

Çingiz. “Dəniz” sözünün qədim fonetik şəkli “tenqiz”, ondan da qədimi “çingiz” olmuşdur (173–279). “Dəniz” sözünün ən qədim forması olan “Çingiz” sözü müasir ədəbi dilimizdə “dəniz” anlamlı leksik vahid kimi qavranmadığından apelyativi arxaikləşən vahidlər sırasında izah etmişik.

Apelyativi arxaikləşən qadın adları

Ağabacı. “Ağa” titulu arxaikləşmiş, bacı apelyativi isə müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənməkdədir. Ağa titulu kişi adlarının yaranmasında daha çox iştirak etmişdir.

Bəyim. Apelyativi bəy qadını, bəy arvadı, bəy qızı kimi izah edilir. Müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşmişdir. Antroponimikamızda Ağabəyim, Bəyimxanım, Bəyimbacı kimi antroponimlərin tərkibində işlənəkdədir.

Gərəkməz. Bu antroponim qız lazım deyil, gərək deyil mənasındadır. “Gərəkməz” antroponimindəki “gərək” sözü müasir ədəbi dilimizdə ədat kimi, -məz² şəkilçisi isə müzarenin inkarı kimi işlənəkdədir. Lakin ədəbi dilimizdə müzarenin inkarı “gərək” ədatının sonunda işlənir və bu funksiya gərək deyil, gərək olmaz kimi analitik formalarla ifadə olunur.

Oysandıq. Antroponimlərimizlə bağlı nəşr olunan lüğətlərdə qeydə alınmayıb. Dialektlərimizdə (qərb qrupunda) müşahidə olunur. Qız uşağının arzulanmaması ilə bağlı olaraq yaranan Qızqayıt, Qızbəs, Yetər və s. kimi antroponimlərlə bir sistemə daxildir. Oysandıq – yəni qorxduq, vahiməyə düşdük mənasındadır. “Oysanmaq” vahidi ədəbi dilimizdə deyil, yalnız dialekt və şivələrdə müşahidə olunan arxaik vahidlərdəndir.

Tomris. Apelyativi müasir ədəbi dilimizdə işlən-mir. "Tomris" antroponimi həyat verən, nəsil artıran, bərəkət gətirən mənalarında izah edilmişdir (122–221).

Tuğra. Apelyativi qədim türk dilində ömrlərin, rəsmi sənədlərin əvvəlindəki monoqram və ya xətt mənasında işlənmiş (4-53), müasir ədəbi dilimizdə isə arxaikləşmişdir.

Taybəs. Antroponimikamızda az müşahidə olunan ad-lardandır. Qız uşağının çox istənilməməsi, çox arzulanmaması ilə bağlı olaraq motivləşən adlar sırasına daxildir. Taybəs, yəni daha bəsdir, daha qız uşağı olmasın mənasını verir. "Bəs" sözü ədəbi dilimizdə, daha anamlı "tay" sözü isə danışiq dili və dialektlərimizdə işlənir.

Usandıq. Qız uşağının doğulması çox arzulanmayan ailələrdə verilən xarakterik adlardır. "Usandıq" apelyativi yorulduq, bezdik, cana doyduq, zara gəldik mənalarını bildirir. Həmin anamlı "usanmaq" vahidi ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunur.

Xanım. "Xan qadını" mənasında izah edilən "xanım" titulu müasir ədəbi dilimizdə yalnız hörmət mənasında işlənir və həmin mənada da təklikdə, eləcə də digər vahidlərlə birlikdə qadın adlarımızın yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Məsələn, Xanım, Ayxanım, Anaxanım, Balaxanım, Balacaxanım, Başxanım, Bəyimxanım, Bircəxanım, Böyükxanım və s.

Xatın. Qədim türk dilində qadın, xanım, arvad mənasında işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, dialektlə-rimizdə qadın, arvad, adam mənasında "xatınşı" kimi işlənmək-dədir. Məsələn, "Doqqazda xatınşılar döyüşür (86-23).

Apelyativi arxaikləşən antroponimlərin təhlili göstərdi ki, kişi adlarının apelyativi funksiyasında iştirak edən aqşın (böyük qurd), alp (igid), baxşı ("bax", baq teoniminin fonetik variantı; "şı" insan anamlı vahid), qur (dağ), domrul (həyat verən, nəsil artıran), çin (güc, qüdrət), təkin (şahzadə), ər (igid, kişi), yüzbaşı (titul), gəray (qeyri-adi dərəcədə güclü adam), minbaşı

(titul), ozan (aşiq), oqtay (oq – doğma, ana, tay –yoldaş, kimi), tanrı (allah), topçubaşı (titul), tok (vur, döy), xaqan (şahzadə) və s. qadın adlarının apelyativi funksiyasında iştirak edən bəyim (bəy qadını), gərəkməz (gərək olmaz, gərək deyil), bikə (ərə getməmiş qız), oysanmaq (qorxmaq), tomris (həyat verən, nəsil artıran), usanmaq (yorulmaq, bezmək) və s. vahidlər müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində işlənir.

Apelyativi müasir ədəbi dildə işlənən antroponimlər

Dilimizdəki antroponimlərin, demək olar ki, hamısı apelyativ mənəli leksik vahidlərdir. Məsələn, əlvən sözünün apelyativ mənəsi cürbəcür rəngdə olan rəngarəng, rəngbərəng, alabəzək deməkdirsə, onomastik mənəsi antroponim kimi işlənməsidir (60-197-198).

Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemindəki türk mənşəli antroponimlərin bir hissəsinin apelyativi arxaikləşmişdirsə də, bir hissəsinin apelyativi eynilə müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində işlənməkdədir. Belə antroponimlər apelyativi arxaikləşən antroponimlərə nisbətə çoxluq təşkil edir. Bu da ədəbi dilimizin leksikasında türk mənşəli vahidlərin, xüsusilə ad bildirən sözlərin nisbətən az arxaikləşməsi ilə bağlıdır. Apelyativi müasir ədəbi dildə işlənən türk mənşəli antroponimləri, həmçinin türk təfəkkürü ilə yaradılan və tərkibindəki sözlərdən biri türk mənşəli olan hibrid antroponimləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

**Apelyativi müasir ədəbi dildə
işlənən kişi adları**

Kişi adları	Apelyativi
Adıbala	ad (-ı) + bala
Adıgözəl	ad (-ı) + gözəl
Adışirin	ad (-ı) + şirin (fars)
Ayaz	ayaz
Aydın	aydın
Aydəmir	ay+dəmir
Aytoğmış	ay+toğmış (doğ+muş)
Alay	alay
Alqış	alqış
Alov	alov
Allahverdi	allah (ərəb) + ver+di
Apaydın	aydın– a+p+aydın
Arıx//Arıq	arıq
Arslan//Aslan	aslan
Ata	ata
Atababa	ata+baba
Atabala	ata+bala
Atakişi	ata+kişi
Atalar	ata+lar
Atam	ata+m
Atamoğlan	ata+m+oğlan
Baba	baba (qədim türk dilində “ata” məna- sında, müasir ədəbi dilimizdə isə “atanın və ya ananın atası” mənasında işlənir. Qədim mənasında yalnız qərb dialektin- də və Türkiyə türkcəsində işlənir)
Babaverdi	baba+ver+di
Babakişi	baba+kişi
Babaş	baba+ş
Bayram	bayram

Bala	bala
Balaqardaş	bala+qardaş
Baladayı	bala+dayı
Baladadaş	bala+dadaş
Baloğlan	bal (bala –a səsi düşüb)+oğlan
Balaş	bala+ş
Boran	boran
Böyük	böyü+k
Böyükkişi	böyü+k+kişi
Buğa	buğa
Bulud	bulud
Verdi	ver(mək)+di
Vurğun	vur(maq)+ğun
Qayıt	qayıt (maq)
Qayıtmaz	qayıt(maq)+maz ² – müzarenin inkarı
Qardaş	qardaş
Qaryağdı	qar+yağ(maq)+dı
Qartal	qartal
Qılinc	qılinc
Qorxmaz	qorx(maq)+maz ² – müzarenin inkarı
Qoca	qoca
Qoşun	qoşun
Dağlar	dağ+lar
Dadaş	dadaş
Dadaşbala	dadaş+bala
Dayandır (müştərək)	dayan(maq)+dur(maq)
Dalğın	dal(maq)+ğın
Daşqın	daş(maq)+qın
Daşdəmir	daş+dəmir
Dəmir	dəmir
Dəmirçi	dəmir+çi

Dəniz	dəniz
Dönməz	dön(mək)+məz
Dönüş	dön(mək)+üş
Durasan	dur(maq)+a+san
Durmuş	dur(maq)+muş
Dursun	dur(maq)+sun
Düşəri	düş(mək)+ər+i
Elbir	el+bir
Eldəniz	el+dəniz
Eldost	el+dost (fars)
Elyanar	el+yan(maq)+ar
Elkömək	el+kömək
Elgün	el+gün
Elsevər	el+sev(mək)+ər
Elnur	el+nur (ərəb)
Eloğlu	el+oğul+u
Elşən	el+şən (ərəb)
Ərtac	ər+tac (fars)
İgid	igid
İldırım	ildırım
İlkin	ilkin
Yaylaq	yay+laq
Yalçın	yalç+ın
Yanar	yan(maq)+ar
Yaraşıq	yaraş(maq)+ıq
Yaşar	yaş+a(maq)+ar
Yenilməz	yenil(mək)+məz
Yetkin	yet(mək)+kin
Yoldaş	yol+daş
Yolçu	yol+çu
Yüksəl	yüksəl(mək)
Köçəri	köç(mək)+ər+i
Göyüş	göy+üş

Gursel	gur+sel
Güvəndik	güvən(mək)+di+k
Güləş	güləş
Gün	gün
Gündüz	gündüz
Gümüş	gümüş
Laçın (müştərək adlar sırasına daxildir)	laçın
Minyaşar	min+yaş+a(maq)+ar
Oğul	oğul
Ocaqverdi	ocaq+ver(mək)+di
Ötkəm	ötkəm
Özdəmir	öz+dəmir
Payız	payız
Satılmış	sat(maq)+ıl+mış
Sevdik	sev(mək)+di+k
Sevindik	sev(mək)+in+di+k
Sevdimalı	sev(mək)+di+m+alı (əli - ərəb)
Sönməz	sön(mək)+məz
Tapdıq	tap(maq)+dı+q
Tərən (müştərək addır)	tərən
Tutar	tut(maq)+ar
Uğur	uğur
Ucal	uca+l (maq)
Coşqun	coş (maq) +qun
Şiraslan	şir (fars) + aslan

Yuxarıdakı cədvəllərə Bayraməli, Dursunəli, Əliyoldaş, Əlibala, Əlibaba, Hüseynbala kimi kişi adlarını daxil etməmişik. Çünki mürəkkəb quruluşlu həmin antroponimlərdəki türk mənşəli vahidlər həm antroponimik, həm də apelyativ vahid

kimi müasir ədəbi dilimizdə işlənsə də, ərəb mənşəli vahidlər yalnız antroponim kimi işlənir. Elə ona görə də qeyd olunan tip hibrid antroponimlərin yalnız türk mənşəli hissəsi apelyativ kimi cədvəllərə daxil edilmişdir (Sevdimalı antroponimi istisna olunmaqla).

Kişi adlarının yaranmasında iştirak edən apelyativlər, əsasən, müsbət motivli, igidlik çalarlı vahidlərdir. Cədvəllərdə verdiyimiz, həmçinin antroponim kimi arxaikləşən vahidlərin apelyativi və müasir ədəbi dilimizdə arxaik hesab olunan, lakin antroponimlərdə mühafizə olunan apelyativlərin antroponim yaradıcılığında iştirak etmə səbəbləri, onların leksik-semantik xüsusiyyətləri barədə əsərin sonrakı hissələrində geniş şəkildə bəhs ediləcəkdir.

**Apelyativi müasir ədəbi dildə
işlənən qadın adları**

Qadın adları	Apelyativi
Ağbəniz	ağ+bəniz
Ağqız	ağ+qız
Ağgül	ağ+gül (fars)
Ağgün	ağ+gün
Ağxanım	ağ+xanım
Ağca	ağ+ca
Ağcabəniz	ağ+ca+bəniz
Ağcagül	ağ+ca+gül (fars)
Adıgül	ad+ı+gül (fars)
Adıgün	ad+ı+gün
Ayana	ay+ana
Aybəniz	ay+bəniz
Ayqabaq	ay+qabaq
Aydan	ay+dan
Aydagül	ay+da+gül (fars)

Aydingül	aydın+gül (fars)
Aygül	ay+gül (fars)
Aygün	ay+gün
Aynışan	ay+nişan (fars)
Aynur	ay+nur (ərəb)
Aysel	ay+sel
Aytac	ay+tac (fars)
Aytel	ay+tel
Ayulduz	ay+ulduz
Ayçiçək	ay+çiçək
Alma	alma
Almaz (müştərək addır)	almaz
Anabacı	ana+bacı
Anaqız	ana+qız
Anagül	ana+gül (fars)
Anaxanım	ana+xanım
Anacan	ana+can (fars)
Bağdagül	bağ+da+gül (fars)
Bağça	bağ+ça
Balaxanım	bala+xanım
Balaca (müştərək addır)	bala+ca
Ballı	bal+lı
Bacıqız	bacı+qız
Bacıgül	bacı+gül (fars)
Baxdur	bax(maq)+dur(maq)
Başxanım	baş+xanım
Bənzər	bənzə(mək)+ər
Bəslər	bəs+elər(“e” səsi düşüb)
Bəsti	bəs+ti(di)-dir ⁴ xəbərlik şəkil- çisinin fonetik tərkibcə dəyiş- miş formasıdır.
Bəstiqız	bəs+ti(di)+qız
Bildirçin	bildirçin

Birgül	bir+gül (fars)
Bircə	bir+cə
Bircəgül	bir+cə+gül (fars)
Bircəxanım	bir+cə+xanım
Bircahan	bir+cahan (fars)
Böyükgəlin	böyü+k+gəlin
Böyükxanım	böyü+k+xanım
Ceyran	ceyran
Çiçək	çiçək
Çiçəknur	çiçək+nur (ərəb)
Dayandur	dayan(maq)+dur(maq)
Daşdı	daş (maq)+dı
Durna	durna
Elbəzər	el+bəzə(mək)+ər
Eldəgül	el+də+gül (fars)
Eldostu	el+dost (fars)+u
Elgül	el+gül (fars)
Elnaz	el+naz (fars)
Eltac	el+tac (fars)
Elçiçək	el+çiçək
Gəlingül	gəlin+gül (fars)
Gözəl	gözəl
Gözəlcə	gözəl+cə
Gözəlgəlin	gözəl+gəlin
Gözəlxanım	gözəl+xanım
Göyçək	göyçək
Göyçəkqız	göyçək+qız
Göyçəkgül	göyçək+gül (fars)
Göyçəkgəlin	göyçək+gəlin
Göyərçin	göyərçin
Gülay	gül (fars) +ay
Gülcüz	gül (fars) + qız
Gülaçar	gül (fars) +aç(maq)+ar

Gülbədi	gül (fars) +bəş+di (-dir ⁴)
Güldərən	gül (fars)+dər(mək)+ən
Gülerkən	gül (fars) + erkən
Gülertə	gül (fars) + ertə
Gülər	gül(mək)+ər
Güləkər	gül (fars) +ək(mək)+ər
Güləsər	gül (fars) +əs(mək)+ər
Gülyaz	gül(fars)+yaz
Gülyanaq	gül (fars)+yanaq
Gülyanar	gül (fars)+yan(maq)+ar
Gülyetər	gül (fars)+yet(mək)+ər
Gülgəlin	gül (fars) + gəlin
Gülsolmaz	gül (fars) +sol(maq)+maz
Gülsona	gül (fars) + sona
Gülüzlü	gül (fars) +üz+lü
Gülçiçək	gül (fars) + çiçək
Günay	gün+ay
Güney	güney
Günel	gün+el
Günəş	günəş
Günnur	gün+nur (ərəb)
Xanım	xanım
Xanımana	xanım+ana
Xanımbacı	xanım+bacı
Xanımqız	xanım+qız
İncə	incə
İncəgül	incə+gül (fars)
İnci	inci
İnciqız	inci+qız
İstəməz	istə(mək)+məz
Kəklik	kəklik
Qayıt	qayıt (maq)
Qaragilə	qara+gilə (fars)

Qaragöz	qara+göz
Qaratel	qara+tel
Qızbacı	qız+bacı
Qızana	qız+ana
Qızbəs	qız+bəs
Qızbəsti	qız+bəs+ti (-dir ⁴ şəkilçisinin fonetik tərkibcə dəyişmiş formasıdır)
Qızım	qız+ım
Qızılgül	qızıl+gül (fars)
Qızıyetər	qız+yet(mək)+ər
Qıztamam	qız+tamam (ərəb)
Qızxanım	qız+xanım
Qırqovul	qırqovul
Laləçiçək	lalə (fars) + çiçək
Laçın (müştərək addır)	laçın
Maral	maral
Nənəqız	nənə+qız
Nənəxanım	nənə+xanım
Oğlangərək	oğlan+gərək
Sarıgül	sarı+gül (fars)
Sarıtel	sarı+tel
Saçlı	saç+lı
Sevər	sev(mək)+ər
Sevil	sev(mək)+il
Sevinc	sev(mək)+in+c
Sevgili	sev(mək)+gi+li
Sevgiyyə	sev(mək)+gi+ıyyə (ərəb mənşəli)
Seçmə	seç(mək)+mə
Solmaz	sol(maq)+maz
Sona	sona
Sonagül	sona+gül (fars)
Telqələm	tel+qələm (ərəb)

Telli	tel+li
Tellər	tel+lər
Təkbir	tək+bir
Tərlan (müştərək addır)	tərlan
Turac	turac
Ulduz	ulduz
Ulduzə	ulduz+ə
Yazbahar	yaz+bahar (fars)
Yazgül	yaz+gül (fars)
Yazdagül	yaz+da+gül (fars)
Yazçiçək	yaz+çiçək
Yanargül	yan(maq)+ar+gül (fars)
Yaygül	yay+gül (fars)
Yaraşıq	yaraş (maq) +ıq
Yaxşı	yaxşı
Yaxşıgül	yaxşı+gül (fars)
Yaxşıxanım	yaxşı+xanım
Yaxşıçiçək	yaxşı+çiçək
Yaşılgül	yaşıl+gül (fars)
Yetər	yet(mək)+ər
Yenigül	yeni+gül (fars)

Göründüyü kimi, qadın adlarının yaranmasında iştirak edən apelyativlər, əsasən, müsbət motivli, gözəllik çalarlı vahidlərdir. Təsadüfi deyildir ki, hibrid antroponimlərin tərkibindəki türk mənşəli apelyativlərlə yanaşı, ərəb-fars mənşəli “bahar”, “gül”, “nur” və s. vahidlər də gözəllik çalarlıdır. Almaz, Laçın, Tərlan kimi antroponimlər isə müştərək adlar olduğundan hər iki cədvələ daxil etmişik.

Apelyativi arxaikləşən və apelyativi eynilə müasir ədəbi dilimizdə işlənən türk mənşəli antroponimlər (əsl şəxs adları nəzərdə tutulur) Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemində

xüsusi lay təşkil edir. Afad Qurbanovun hesablamalarına görə, Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemində 1000-ə qədər kişi, 1200-ə qədər qadın adı işlənir (60-171-180). Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemindəki həmin adlardan neçəsinin türk mənşəli və alınma olması dəqiqləşdirilməyib. Təxmini hesablamalarımıza görə, Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemində 900-ə qədər türk mənşəli və hibrid apelyativli əsl şəxs adı vardır (təqdim etdiyimiz siyahılara əsasən). Bunlardan 700-dən çoxu müasir antroponimikamızda işlənir, 200-ə qədəri isə arxaikləşmiş vahidlərdir. Arxaik antroponimlərin hamısı türk mənşəli apelyativlər əsasında formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin antroponimik vahidlər sistemindəki 701 əsl şəxs adından 544-ü türk mənşəli apelyativ (274-ü kişi, 270-i qadın), 157-si isə (83-ü kişi, 74-ü qadın) hibrid (qovuşuq) apelyativlidir. Deməli, Azərbaycan antroponimik vahidlər sisteminəki təxmini müəyyənləşdirilmiş 2200 əsl şəxs adından 700-dən çoxu türk mənşəli və hibrid apelyativli, qalanları, yəni 1500-ü isə alınmadır. Buradan belə görünə bilər ki, müasir Azərbaycan antroponimikasında əsl şəxs adlarının üçdə bir hissəsi türk mənşəlidir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemindəki ərəb, fars, qismən də rus və Avropa mənşəli antroponimlərin bir hissəsi dilimizə birbaşa ad kimi daxil olsa da, bir hissəsi həmin dillərdən, xüsusən də ərəb və fars dillərindən ədəbi dilimizə daxil olmuş apelyativlər əsasında azərbaycanlı (türk) təfəkkürü ilə yaradılmışdır. Məsələn, Azərbaycan antroponimik vahidlər sisteminəki Vüqar, Dərya, Əsgər, İnqilab, İntiqam, Nazir, Maarif, Zabit, Zəfər və s. kimi kişi adları; Arzu, Vəfa, İradə, Xoşgül, Həqiqət, Hicran və s. kimi qadın adlarının apelyativi ərəb və fars mənşəli olsa da, Azərbaycan antroponimləridir. Deyilənlərə M.Çobanovun “Azərbaycan dilində fars mənşəli “gül” sözü əsasında 312 əsl şəxs adı düzəlmişdir” (180-22) fikrini də əlavə etsək, Azərbaycan antroponimik vahidlər siste-

mindəki antroponimlərin üçdə bir hissəsi yox, yarıdan çoxu milli adlardır - qənaətinə gəlmək mümkündür.

Türk mənşəli antroponimlərin leksik-semantik qrupları

Azərbaycan antroponimləri leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılarkən onlara müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmış və fərqli bölgələr müəyyənləşdirilmişdir. Lakin antroponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmasında fərqli cəhətlər özünü göstərsə də, qruplaşdırma üçün əsas götürülən meyarlar, demək olar ki, uyğun məxrəclərdə birləşir.

Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılarkən xalqımızın maddi varlıq və mənəvi anlayışları qiymətləndirmə baxışı, ictimai-sosial həyata münasibəti, dünyagörüşü, etnoqrafiyası, istək və arzusu kimi məsələlər nəzərə alınmalı, qruplaşdırma meyarı kimi əsas götürülməlidir.

Antroponim yaradıcılığı üçün əsas götürülən apelyativlərdə nə qədər müxtəliflik olsa da, onlar müəyyən bir istiqamətdə birləşir. Belə ki, türk mənşəli kişi adlarında igidlik, cəsurluq, böyüklük və s., qadın adlarında isə gözəllik və gözəllik çalarlı apelyativlər üstün mövqedədir. Əlbəttə, türk mənşəli kişi və qadın adlarının formalaşmasında digər apelyativlər də iştirak etmişdir. Lakin antroponimikamızda igidlik və gözəllik çalarlı adlar çoxluq təşkil edir. Əlavə edək ki, antroponimlərdəki motivlər yalnız arzu olunur və denotatla heç bir əlaqəsi yoxdur. “Gözəl” adına malik olan adam əslində gözəl olmaya da bilər. Lakin çirkin bir şəxs haqqında gözəldir deməzlər (biz burada tək-tək halları – nəzakəti, etikanı və s. nəzərə almırıq). Bu, bir daha göstərir ki, xüsusi ad kimi “Gözəl” yalnız adlandırır və heç bir əlamət bildirmir, ümumi ad kimi işlənən “gözəl” isə

müəyyən əlamət və keyfiyyət bildirir (38-213). Antroponimlərdəki şərtilik aşağıdakı misralarda poetik şəkildə ifadə olunur.

Düzdür körpəliyindən
Uşaq ad alsın gərək.
Ad veririk biz bəzən
Əzvaylara – Mehriban.
Qorxaqlara – Qəhrəman
İdbar insana – Mələk,
Çirkin insana – Çiçək
Cəllad insana – Adil
Nadan insana – Aqıl
Bəzən də çirkin adda
Rast gəlirik ilahi,
Gözəl-göyçək qadına,
Belə olur həyatda
Çox zaman bənzəməyir
İnsanlar öz adına.

(Ə.Kürçaylı)

Qeydlərdən bir daha aydın olur ki, antroponimlər fərqləndirmə, kimliyi müəyyənləşdirmə xüsusiyyətinə malik olsa da, şərti xarakter daşıyır. Lakin antroponimlər şərti olsa da, burada antroponim yaradıcılığı üçün seçilən apelyativin mənası əsas götürülməlidir (xoşagəlməz antroponimlər və onların apelyativləri istisna təşkil edir).

Əksər xalqların antroponimikasında olduğu kimi, Azərbaycan antroponimləri sistemində də müsbət apelyativlilik qabarıqdır. Məsələn, babalarımız qız uşağı üçün ad seçərkən qarğa, sərçə deyil, məhz göyərçin, turac, tərən, yaxud oğlan uşağı üçün meymun deyil, məhz aslan apelyativindən istifadə etmişlər. Bu, türk estetik duyumunun zənginliyi ilə bağlıdır.

Türk kişisi, türk qadını oğlunu həmişə igid, cəsur, qorxmaz, məğlubdilməz, ağıllı görmək istəyib. Alban (türk) antroponimlərinin mənasından bəhs edən Q.Qeybullayev yazır: "...qədim türklərdə (demək, o cümlədən qədim albanlarda) oğlan uşağına ad qoyduqda böyüyəndən sonra onun ağıllı, xoşbəxt igid, yaxşı el başçısı, sərrast atıcı, sağlam bədənli olması arzusu əsas yer tuturdu" (45-22). Xalqımızın ensiklopediyası hesab olunan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında advermə ənənələri ilə yanaşı, övladı igid, qorxmaz, yenilməz görmək istəyi, demək olar ki, hər boyda təsvir edilmişdir. Məsələn, "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin, tutsaq olduğu bəyan edər, xanım hey!" boyunda:

Tayım Uruzu gördim, -
Baş kəsübdür, qan dökübdür,
Çöldi alubdur, ad qazanıbdır.
Qarşum ələ baqduğımda səni gördim.
On altı yaş yaşladıñ,
Yay çəkmədüñ, ox atmadıñ.
Baş kəsmədiñ, qan dökədiñ.
Qanlı Oğuz içində çöldi almadıñ (103 – 69).

Deməli, müasir antroponimikamızda Aslan, Tural, Qorxmaz, İgid və s. kimi adların mövcudluğu təsadüf deyil, tarixi ənənəni yaşatmaqdır.

Gözəlliklə bağlı olan qadın adları xalqımızın təfəkkür süzgəcindən keçmiş, cilalanmış, eybəcərlik və rəzilliklərdən uzaq olan adlardır. Əlbəttə, gözəlliklə bağlı olan adların seçilməsində konkret varlıq və mənəvi anlayışlara münasibət, estetik zövqün və ya estetik hissin müxtəlifliyi də mühüm rol oynayır. Məsələn, biri övladı üçün qiymətli daş-qaş adı olan "almaz", digəri gözəlliyi ilə hamını heybətdə qoyan "maral", başqa birisi mənəvi anlayışla bağlı olan müsbət keyfiyyətli "yaxşı" apelyativindən qadın adı kimi istifadə edir. Yuxarıda

qeyd etdiyimiz kimi, bu, estetik qiymətləndirmənin, estetik zövqün müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, bu cür gözəl adların çoxu məhz qadın adlarıdır. Bu, xalqımızın qadını həmişə gözəl görmək istəyi, zövqü ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, qadını gözəl görmək istəyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında obrazlı şəkildə ifadə edilmişdir:

Bərü gəlgi, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvı boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!

Şadlıq, sevinc və hörmət əlamətli apelyativlər də gözəlliyi, xüsusən də mənəvi gözəlliyi ifadə edir. Antroponimika tariximizdə bu cür apelyativlər həmişə əsas götürülmüşdür.

Antroponimlərlə bağlı mövcud tədqiqatlardakı leksik-semantik qrupları, eyni zamanda antroponimlərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması üçün müəyyənləşdirdiyimiz meyarları əsas götürsək, türk mənşəli antroponimləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar.

a) Türk mənşəli kişi adlarının leksik-semantik qrupları

1. İgidlik, cəsurluq, məğrurluq, möhkəmlik, böyüklük və s. motivli kişi adları. Bu tip antroponimləri aşağıdakı yarımqruplara bölmək olar.

a) Zoonimlər əsasında düzələn kişi adları. Bu yarımqrupa daxil olan kişi adlarını iki yerə bölmək olar: heyvan adları əsasında düzələn, quş adları əsasında düzələn.

1) Heyvan adları əsasında düzəlmələr. Ağ buğa, Aqşın, Asparux, Aslan, Arslan, Baybura, Barsbəy, Buğa, Buğac, Buğra, Toğanyürək və s. Hibrid antroponimlərimiz sistemində də heyvan adları əsasında düzələn antroponimlər vardır. Məsələn, Şiraslan, Şirxan (“şir” fars dilində aslan anlamlıdır), “Əmiraslan (“əmir” ərəb mənşəlidir) və s. Heyvan adları əsasında düzələn antroponimlər türk xalqları antroponimikasında da xüsusi yer tutur. Məsələn, özbək antroponimləri sistemində (Arslan, Arslonbek, Buri, Бурибой, Burikul və s.), qazax antroponimləri sistemində (Arıstan, Arıskali, Bekaristan, Bori, Böribay, Baybort və s.), qırğız antroponimləri sistemində (Arstan, Arslanbay, Borubay, Borukul...) və s.

2) Quş adları əsasında düzəlmələr. Ağ Sunqur, Alp Toğrul, Qara Sunqur, Qartal, Ərtoğrul, Tərлан, Toğrul, Laçın və s. Buradakı Tərлан və Laçın antroponimləri qadın adı kimi də işlənir. “Laçın”dakı cəsurluq, məğrurluq, “tərлан”dakı sürətli uçuş kişi adları, həmin varlıqlardakı zahiri gözəllik əlamətləri isə qadın adlarının motivləşməsi üçün əsas olmuşdur.

b) İgidlik, məğrurluq, böyüklük mənalı sözlər əsasında düzələn kişi adları: Aza, Azak, Azay, Alay (Halay), Alp, Alov, Arbak, Atlıxan, Babək, Böyük, Böyükağa, Budaq, Qaya, Qılınç, Qara, Qarabəy, Qaraxan, Qaçay, Qorxmaz, Qoçər, Qoçubəy, Qoşun, Daşqın, Dəniz, Dönməz, Elbir, Elyanar, Erbasan, Erisin, Erkin, Ərbay, Ərol, İgid, Yağıcı, Yağıbasan, Yalçın, Yaralan, Yenilməz, Gəray, Orxan, Orduxan, Ötkəm, Səgrək, Təpər, Tokay, Tural, Ulubab, Uluğ bəy, Uran, Uru, Ursi və s.

Göründüyü kimi, antroponimikamızda igidlik apelyativli türk mənşəli kişi adları üstünlük təşkil edir. Qeyd olunan antroponimlərin əksəriyyət müasir antroponimikamızda işlənir.

* Q e y d. Antroponim kimi arxaikləşən vahidlərin mənası və işlənmə tarixi əvvəlki səhifələrdə izah edilmişdir.

b) Bərk cisimlərin adı əsasında düzələn kişi adları:

Aydəmir (“ay” sözü ilə birlikdə işlənmişdir), Altun, Altuntaş, Bəydəmir, Dəmir, Daşdəmir, Gümüş, Poladxan (hibrididir – “polad” fars mənşəlidir). Tamerlan (hibrididir – “lan” ləng sözünün fonetik tərkibcə dəyişmiş variantıdır, fars mənşəlidir), Teymur, Teymurçin və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz antroponimlər türk xalqları antroponimikasında müxtəlif fonetik variantlarda işlənməkdədir. Məsələn, qazax antroponimikasında Aytemir, Altınboğa, Akpolat, Bekbolat, Kümisbek, Taskara, Taskoja, Temirtas, Tastemir, Temirpolat və s.), qırğız antroponimikasında (Baybolat, Baytemir, Damir, Gümüşbek, Taşkara, Altınboy, Temirxan, Temirkun və s.), özbək antroponimikasında (Oytemir, Kumuşboy, Temir, Taşboy, Taştemir, Xantemir və s.), başqırd antroponimikasında (Taştemir, Timertaş və s.).

Müqayisələrə əsasən demək mümkündür ki, Azərbaycan antroponimikasında balta, buğa, qara, qoca apelyativləri daş, dəmir, altun apelyativləri ilə birlikdə kişi adlarının yaranmasında iştirak etməmişdir.

2. Toponimlər əsasında düzələn kişi adları: Bakı, Bakıxan, Elturan (“Turan” türklərin yaşadığı yer mənasında işlənmişdir), Turan, Gəncə, Göyçə, Təbriz və s. (oykonimlər əsasında yaranmışdır), Araz, Arazbəy, Arazxan, Xəzər və s. (hidronimlər əsasında yaranmışdır), Altay, Qafqaz, Qoşqar və s. (oronimlər əsasında yaranmışdır).

Toponimik vahidlər əsasında düzələn antroponimlərin yaranmasında böyüklük, ucalıq, əzəmət, vüqar, coşqunluq və s. xüsusiyyətlər əsas götürülmüşdür.

3. Dini-mifoloji məzmunlu sözlər əsasında yaranan kişi adları: Baxşı, Baxış, Qudulu, Kutlu (Qutlu), Kutluq (Qutluq), Kudusun, Dirsə, Dürğut (Turqut), Ocaqverdi, Ocaqqulu, Tanrıxan, Tanqı, Tanrıverdi, Tarıverdi, Tariyel, Tarxan (Tərxan), Çələbi və s. Dini-mifoloji apelyativlər əsasında formalaşan kişi

adları hibrid antroponimlər sistemində də müşahidə edilir. Məsələn, Allahverdi (“allah” ərəb, “verdi” türk), Allahverən (“allah” ərəb, “verən” türk), İmamverdi (“imam” ərəb, “verdi” türk), Xudaverdi. Burada onu da qeyd edək ki, “allah” anamlı, “xuda” lüğətlərdə fars mənşəli söz kimi izah edilir. F.Cəlilov isə həmin sözü türk mənşəli “qut” teonimi ilə əlaqələndirir (127-99).

Yuxarıda qeyd olunan türk mənşəli antroponimik vahidlərin formalaşmasında (dini məzmunlu “ocaq” sözü əsasında formalaşan “Ocaqverdi”, “Ocaqqulu” antroponimləri istisna olunmaqla) “baq”, “qut” və “tar” teonimlərindən istifadə olunmuşdur. Həmin teonimlər türk xalqları antroponimikası və toponimikasında da mühafizə olunur. Burada bəzi türk xalqları antroponimləri sistemindəki “baq”, “qut” və “tar” teonimli antroponimləri qeyd etməklə kifayətlənirik. Qazax antroponimləri sistemində: Bağaşar, Bağıbay, Baykutti, Kutıbay, Kuttık, Tənyberqən, Tarxan və s., qırğız antroponimləri sistemində Baqış, Baqışbek, Bakıy, Tariel, Tarxan və s.

Bununla bərabər, Azərbaycan antroponimikasında ərəb dilinə məxsus Məhəmməd (təriflənmiş), Əhməd (şanlı, şöhrətli), Əli (yüksək, uca), Həsən (gözəl, göyçək), Rza (razılıq edən), Mustafa (seçilmiş), eyni zamanda islam dini vasitəsilə antroponimikamıza daxil olmuş yəhudi mənşəli İbrahim (xalqın böyük atası), Süleyman (sakit, dinc), Yusif (“o yığır, o əlavə edir”, gözəl), Yaqub (“o dabandan yapışır”, tərəfdar, məsləkdaş) və s. antroponimlər ilkin mənalarına görə gözəllik məzmunlu adlardır. Lakin antroponimika tariximizdə onların uzun müddət yaşamalarına səbəb məhz həmin adları tarixən din nümayəndələrinin daşması olmuşdur. Bu tip vahidlər antroponimikamızda VII-VIII əsrlərdən - ərəb işğalından sonra işlənməyə başlamışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan antroponimikadakı dini-mifoloji məzmunlu ərəb və yəhudi antroponimləri türk mənşəli

dini antroponimlər qədər işlək funksiyadadır. Əlavə edək ki, islam dini nə qədər güclü olsa da, türk xalqları digər adları kimi, dini-mifoloji məzmunlu milli antroponimlərini də əsrlərdən-əsrlərə ötürməyi bacarmışdır.

4. İstək və arzu, hiss və həyəcanla bağlı olan kişi adları: Ağaverdi, Adıgözəl, Adışirin (hibriddir – “şirin” fars mənşəlidir), Annax, Bulduq, Duraxan, Dursun, Elbəy, Elbəyi, Elnur (hibriddir – “nur” ərəb mənşəlidir). Eloğlu, Elxan, Elçin, Yaraşlıq, Yaşar, Yüksək, Minyaşar, Sevindik, Sevdik, Sevdim, Sönməz, Tapdıq, Ümid (Umud), Ucal, Xangəldi, Şahsevən (hibriddir – “şah” fars mənşəli tituldur) və s. Bu sistemə müsbət motivli Qoca, Uğur, Uruz (Aruz), Usan və s. antroponimləri də daxil etmək olar. M.Çobanov qeyd olunan müsbət motivli antroponimlərdən “Qoca”antroponimini yaş mənasını ifadə edən antroponimlər cərgəsinə daxil edir (180-39). T.Januzakov isə Kojabay, Kojabek, Erğoja, Eskoja və s. antroponimlərdəki “кожа” (qoca) apelyativinin usta, mirzə, bəy, varlı, cənab mənasını ifadə etdiyini və ərəb mənşəli vahid olduğunu göstərir (90 – 95). Əvvəla, qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə “qoca” sözü yaş mənasını ifadə etsə də, onun antroponim kimi işlənməsində hörmətli, ağsaqqal mənası əsas olmuşdur. Çünki heç kəs yaş mənasını ifadə edən “qoca” sözündən ad kimi istifadə etməz. İkincisi, T.Hacıyev tədqiqatçıların ərəb-fars mənşəli hesab etdiyi “qoca” sözünün geniş etimoloji təhlilini vermiş və faktlarla sübut etmişdir ki, müxtəlif fonetik variantlarda işlənən “qoca” sözü türk mənşəlidir. Müəllif “Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında” adlı məqaləsində yazır: “...cənab”, “möhtərəm” mənasında işlənən qədim dravid sözü hwoja düzgün olaraq qoca – hoca - xoca sözü ilə əlaqələndirilir. Lakin bu ərəb-fars mənşəli sayılır, halbuki qoca//xoca şəkillərində türk dillərində işlənən bu sözün mənası həmin dravidcədəkinə tam uyğun gəlir: qocaya – ağsaqqala həmişə hörmət olunur. Deməli, bu söz qədimdə - patriarx dövründə yüksək titul

bildirən söz olub və dravid dilinə türkcədən həmin titul məqamında olarkən mənimsənilmişdir (171 – 33). Buradan bir daha aydın olur ki, “qoca” sözü türk mənşəlidir və onun antroponim kimi işlənməsində yaş anamlı “qoca” sözü deyil, hörmətli, ağsaqqal anamlı “qoca” sözü əsasdır.

5. Titul və təxəllüslər əsasında formalaşan kişi adları:

a) Titullar əsasında düzəlmələr: Ağa, Ağalar, Ağası, Ağabəy, Ağaxan, Bəylər, Qalabəyi, Yüzbaşı, Minbaşı, Topçubaşı, Xaqan, Xan, Xanağa, Xanlar və s. Qeyd olunan əsl şəxs adlarının motivləşməsində iştirak edən titullar (tekin əlavə olunmaqla) digər türk mənşəli antroponimlərin yaranmasında da iştirak etmişdir. Məsələn, Ağababa, Ağaverdi, Ağa-qardaş, Ağadayı, Ağadadaş, Ağami (ağa-əmi), Atabəy, Ataxan, Babaxan, Balağa (bala-ağa), Balaxan, Bəybala, Bəydadaş, Böyükağa, Qaraxan, Elbəy, Elbəyi, Elxan, Eltəkin, Xanbala, Xanbaba, Xanəli və s. “Ağa”, “bəy” və “xan” titulları Ağabəşir, Ağa-qurban, Ağazeynal, Ağazəki, Ağayusif, Ağakazım, Ağakərim, Əzizağa, Əzizbəy, Əzizxan, Əhmədağa, Xanəli, Xanəhməd və s. kimi hibrid antroponimlərdə də müşahidə olunur.

Yuxarıdakı sistemə əsasən qeyd etmək olar ki, titullar türk mənşəli antroponimlərdə, əsasən, qohumluq münasibətini bildirən sözlərlə (ata, baba, bala, qardaş, dayı, əmi), hibrid antroponimlərdə isə əsl şəxs adları ilə (əsl şəxs adlarından əvvəl və sonra) işlənir.

Titulların antroponim kimi işlənməsinə və digər antroponimlərdə iştirakına səbəb valideynin istəyi, arzusudur. Müəyyən qrup ailələr övladlarını hörmətli, adlı-sanlı, varlı, şöhrətli görmək istədikləri üçün qeyd edilən titullardan ad kimi istifadə etmişlər. Çünki “...qədimlərdə ad verilməsində sözlərin titul mənşəyinə, dini-mifoloji məzmununa xüsusi fikir verilmişdir. İndiki Ataxan, Bəylər, Xanlar, Ağalar, Qardaşxan, Əmikişi, Babakişi, Anaxanım, Bəyimxanım, Bixəxanım, Nənəqız,

Banuxatun və başqa kişi və qadın adları həmin qədim ənənənin qalıdır” (172 – 135).

b) Təxəllüslər əsasında düzələnlər. Azərbaycan antroponimikasında təxəllüslərin əsl şəxs adına çevrilməsi bir ənənə şəklini almışdır. Müasir antroponimikamızda Nizami, Füzuli, Nəsimi, Vəqif və s. kimi ərəb apelyativli (fars apelyativlilər də vardır, lakin onların bəzilərinin daşıyıcıları daha çox şöhrətlənə bilmədiyindən təxəllüsləri əsl şəxs adına çevrilməmişdir. Məsələn, Nakam-şair, İsmayıl bəy Nakam, Növrəs-aşıq, İman Məşədi Saleh oğlu Növrəs) təxəllüslər əsasında yaranan əsl şəxs adları ilə yanaşı, türk mənşəli apelyativlər əsasında yaranan təxəllüslərdən də istifadə edilir. Məsələn, Xaqani (Əfzələddin İbrahim Əli oğlu), Vurğun (Səməd Yusif oğlu Vəkilov), İlkin (Qılman İsabala oğlu Musayev) və s. Təbii ki, təxəllüsün əsl şəxs adına çevrilməsində denotativ daha çox tanınması, xüsusilə milliyyəti əsas götürülür. Yuxarıda adları çəkilən yazıçılar milliyyətə türkdürlər və əksəriyyəti türk dünyası, eləcə də Şərqi ölkələrində hörmətlə yad edilən sənətkarlardır. Bundan əlavə, son statistik hesablamalar təsdiq edir ki, valideynlər övladlarına Anar, Elçin və s. kimi adları da çox verirlər. Bu cür antroponimlərin intensivliyi apelyativin leksik semantikasi ilə deyil, yazıçı şöhrəti, yazıçı qüdrətinin əsas götürülməsi ilə bağlıdır.

6. Qohumluq münasibətini ifadə edən sözlər əsasında formalaşan kişi adları. Azərbaycan antroponimləri sistemində qohumluq münasibətini ifadə edən sözlər əsasında yaranan kişi adlarını üç qrupa bölmək olar:

a) Yalnız qohumluq münasibətini ifadə edən sözlər əsasında düzələnələr: Ata, Atalar, Atam, Ataş, Atababa, Atabala, Baba, Babalar, Babaş, Bala, Balaqardaş, Balaəmi (bala-əmi), Dadaş, Dadaşbala, Dədə, Dədələr, Lələ və s. Bu yarımqrupdakı antroponimlərin apelyativlərindən “bala” sözü həm kişi, həm də qadın cinsinə, qalanları isə yalnız kişi cinsinə aid olan vahidlərdir.

Yuxarıdakı Dədə və Dədələr antroponiminin apelyativi olan “dədə” sözünün semantikasında ata mənasından başqa, ustad, ustad aşiq mənalari da vardır. Həm də xalq içində ustad aşıqlara “dədə” deyilməsi sözün qədim titul təyinatından irəli gəlir: ailədə və onun ardınca da cəmiyyətdə - dövlətdə ağsaq-qal, müdrik mövqeyində dədələr dayanıblar (172-133). Deməli, “dədə” apelyativindəki müdriklik, alicənablıq, yol göstərmə mənalari onun antroponim kimi işlənməsinə səbəb olmuşdur.

b) Kişi cinsinə aid olan sözlərlə işlənənlər: Atakişi, Atamoğlan, Babakişi, Baloğlan (bala-oğlan), Dədəkişi, Əmikişi, Lələkişi və s.

c) Hibrid antroponimlərin tərkibində iştirak edənlər: Əlibaba, Əlibala, Əliqardaş, Hüseynbala və s.

Qohumluq münasibəti bildirən apelyativlərlə kişi adlarının formalaşması türk xalqları antroponimikasında geniş yayılmışdır. Məsələn, qazax antroponimləri sistemində: Ataxan, Atamkul, Atanbay, Atakoj, Atakeldi, Baba, Babas, Babakoj, Babaniyaz, Dodabay və s., qırğız qazax antroponimləri sistemində: Atabay, Ataşbay, Ataşbek, Atakul, Babakan, Babakul, Bakbala, Dadabay və s., başqırd antroponimləri sistemində: Ata, Atay, Atabay, Babaş və s. Göründüyü kimi, qohumluq münasibəti bildirən sözlərlə adyaratma türk xalqları antroponimikasında xüsusi yer tutur. Bu tip antroponimlərin motivləşməsində hörmət, əzizləmə, emosional müraciət və s. xüsusiyyətlər əsas götürülmüşdür.

7. Etnonimlər əsasında düzələn kişi adları: Ağasuvar, Becan, Qıpçaq, Eymur, Əfşar, Oğuz (Uğuz), Özbək, Padar, Səlcuq, Suvar, Türk, Türkmən, Xansuvar, Cığatay, Şahsuvar (hibrid - “şah” fars mənşəli tituldur) və s.

Antroponimikamızda etnonimlər əsasında düzələn qadın adları müşahidə olunmur. Türk mənşəli etnonimlər, təbii ki, kişi adları əsasında yaranmışdır və qədim türk mənşəli kişi adları, əsasən, igidlik, qadın adları isə gözəllik motivlidir priz-

masından yanaşsaq, antroponimikamızda etnonimlər əsasında düzələn qadın adlarının nə üçün müşahidə olunmadığı aydın olar.

8. Kosmonimlər əsasında düzələn kişi adları: Ay, Ayxan, Yulduz, Gün, Göy, Suldüz (ulduz anamlıdır). Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində Ay, Ulduz, Göy antroponimləri kişi adı kimi işlənir.

Təbiət hadisələri ilə bağlı olan kişi adları: Ayaz, Bulud, Buludxan, Boran, Qaryağdı, Duman, İldırım, Gursel, Tufan və s. Qeyd olunan antroponimlərin apelyativlərinin təbiət hadisələri ilə bağlılığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin həmin apelyativlərin antroponim kimi motivləşməsində müxtəlif cəhətlər əsas götürülmüşdür. Məsələn, Ayaz antroponiminin motivləşməsində gözəllik çalarlı “aydın səma”, Duman və Bulud antroponimlərində “təzəlik”, “yenilik”, Boran, İldırım, Gursel və Tufan antroponimlərində “igidlik”, “güc”, “qüvvət”, Qaryağdı antroponimində isə A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi (60-196), zaman anlayışının, yəni uşağın doğulduğu zamanın təbiət hadisəsi ilə əlaqələndirilməsi əsas götürülmüşdür.

9. Vaxt, zaman anlayışlı apelyativlər əsasında yaranan kişi adları. Bu qrupa daxil olan antroponimlər dilçiliyimizdə xrononimlər qrupu başlığı altında da şərh edilir (10–17). Antroponimikamızda Qurban, Zaman, Novruz, Ramazan, Məhərrəm, Oruc, Şaban və s. zaman anlayışlı alınma apelyativlər əsasında formalaşan antroponimlərlə yanaşı, türk mənşəli apelyativlər əsasında formalaşan antroponimlər də vardır. Məsələn, Bayram, Gündüz, Güzəm və s.

10. Peşə-sənətlə əlaqədar yaranan kişi adları. Antroponimikamızda peşə-sənətlə bağlı formalaşan əsl şəxs adları azlıq təşkil edir. Belə adlar ləqəblərimizdə daha çox müşahidə edilir və təsadüfi deyil ki, peşə-sənətlə bağlı olan ləqəblərin bir qismi əsl şəxs adlarına çevrilmişdir. Məsələn, Binəçi, Dəmirçi, İl-xıxan, Yanşaq bəy, Ozan, Toybəyi, Çoban və s. Buradakı İlxi-

xan və Yanşaq bəy antroponimləri müasir antroponimikamızda işlənmişdir.

Peşə-sənətlə əlaqədar yaranan kişi adları türk xalqları, xüsusən də qırğız antroponimikasında xarakterikdir. Məsələn, Arpaçı, Buquçu, Eqinçi, Kurçu, Jılcıçu, Orukçu, Otunçu, Samançı, Toybay, Toyçu və s.

Göründüyü kimi, burada qeyd olunan əsl şəxs adlarının əksəriyyəti Azərbaycan antroponimikasında müsbət motivli ləqəb funksiyasındadır.

b) Türk mənşəli qadın adlarının leksik-semantik qrupları

1. Güzəllik, qəşənglik, zəriflik motivli qadın adları. Bu qrupa daxil olan qadın adlarını bir neçə qrupa bölmək olar:

a) Güzəl heyvan və quş adları əsasında düzəlmələr: Bildirçin, Qırqovul, Durna, Kəklik, Göyərçin, Gülsona, Laçın, Maral, Sona, Sonagül, Tərən, Tovuz, Turac, Ceyran və s. Bu antroponimlərdən yalnız “Gülsona” və “Sonagül” antroponimləri hibriddir, qalanları isə türk mənşəli zooleksemələr əsasında formalaşmışdır. “Gülsona” və “Sonagül” antroponimlərindəki “gül” sözü fars mənşəli olsa da, dilimizdə ən çox işlənən leksik vahidlərdəndir. Zəriflik, incəlik motivli qadın adlarımızın böyük bir qrupu da məhz “gül” sözünün iştirakı ilə yaranmışdır.

b) Fitonimlər əsasında düzəlmələr. Azərbaycan onomastikasında bu qrupa daxil olan antroponimlər fitonimlər, fitonimik antroponimlər, fitoantroponimlər, floralar əsasında düzələn antroponimlər, bitki adları əsasında düzələn antroponimlər və s. başlıqlar altında izah edilmişdir. Türk mənşəli fitonimlər əsasında yaranan qadın adlarına nümunə olaraq Alma, Buğda, Çiçək, Çiyələk, Çinarə və s. göstərmək olar. Antroponimikamızda “çiçək” sözünün iştirakı ilə yaranmış güzəllik, zəriflik

çalarlı Ayçiçək, Qızçiçək, Elçiçək, Yazçiçək, Yaxşıçiçək, Çiçəkxanım və s. kimi antroponimlərlə yanaşı, türk təfəkkürü ilə yaradılmış və tərəflərindən biri türk mənşəli apelyativ olan hibrid antroponimlər də müşahidə edilir. Məsələn, Ağgül, Ağcagül, Qızılgül, Gülçiçək, Gültəkin, Zərçiçək (“zər” fars sözüdür), Lalaçiçək (“lalə” – fars sözüdür) və s.

Fars mənşəli “gül” sözü qohumluq münasibəti bildirən, eləcə də hərəkət anamlı türk mənşəli apelyativlərlə birlikdə gözəllik motivli qadın adlarının yaranmasında da iştirak etmişdir. Məsələn, Gülana, Gülbacı, Gülgəlin, Anagül, Bacıgül, Gəlingül; Yanargül, Gülaçan, Güldərən, Güldüz, Güləkər, Gülsəpər və s. Bu cür adların motivləşməsində gülün gözəlliyi, zərifliyi, xoş ətri, təmizliyi və s. əsas götürülmüşdür.

b) Qiymətli daş-qaş adları əsasında düzəlmələr: Almaz (Almas), Almazxanım, İnci, İncigül, İnciqız, İncigəlin, Gümüş və s. Bununla bərabər, antroponimikamızda alınma apelyativli Brilyant, Dürdanə, Zümrüd, Gövhər, Mirvari, Firuzə və s. kimi antroponimlər də işlənməkdədir. Bu cür qadın adlarının yaranmasında daş-qaşdakı gözəllik, həm də az tapılma, qiymətli olma və s. motivlər əsas götürülmüşdür.

c) Gözəllik və zəriflik çalarlı apelyativlər əsasında düzəlmələr: Aydıngül, İncə, Yaxşı, Yaxşıgül, Yaxşıxanım, Yaraşıq, Gözəl, Gözəlgül, Göyçək, Göyçəkgül, Göyçəkgəlin və s. Bu sistemdəki “gül” komponentli antroponimlər hibriddir.

ç) Rəng anamlı, semantikasında gözəlliyi ifadə edən apelyativlər əsasında düzəlmələr. Antroponimikamızda rəng anamlı ağ, al, ala, qara, yaşıl, sarı və göy sözləri ayrılıqda deyil, ya bir şəkilçi, ya da ki başqa bir sözlə, xüsusilə bədən üzvlərinin adını bildirən “bəniz”, “qaş”, “tel”, “göz” və s. apelyativlərlə, eyni zamanda qadın cinsini bildirən “qız”, titul səciyyəli “xanım” və s. vahidlərlə birlikdə bir sıra qadın adlarının yaranmasında iştirak etmişdir. Məsələn, *ağ* – *Ağbəniz*, *Ağqız*, *Ağgün*, *Ağxanım*, *Ağca*; *qara* – *Qaraqız*, *Qaragöz*, *Qaratel* və s., *yaşıl*

– *Yaşılxanım*; *göy* – *Göygöz*; *sarı* – *Sarıqız*, *Saritel* və s. Bu sistemə *Ağgül*, *Ağcagül*, *Algül* (“al” qırmızı anlamlıdır). *Qaraqılə* (“gilə” fars mənşəlidir, salxımından ayrılmış üzüm dənəsi mənasında işlənir), *Qaranaz* (“naz” fars mənşəlidir), *Yaşılgül*, *Sarıgül* və s. hibrid antroponimləri də əlavə etmək olar. Çünki qeyd olunan antroponimlərdəki “gül”, “gilə”, “naz” apelyativləri fars mənşəli olsa da, məhz türk təfəkkürü ilə antroponim yaradıcılığına cəlb edilmişdir.

d) Yer məzmunlu sözlər əsasında düzənlər: *Bağça*, *Bağdagül*, *Günəy* və s. Bu sistemə yerlik və çıxışlıq hal şəkilçili *Aydağül*, *Aydan*, *Eldəgül* və s. kimi antroponimləri də daxil etmək olar.

e) Kosmonimlər əsasında düzənlər. Antroponimikamızda yalnız kosmonim, həm də kosmonim və digər sözlər əsasında yaranmış qadın adlarına təsadüf olunur. Ona görə də onları iki yarımqrupa bölmək olar:

1) Yalnız kosmonimlər əsasında düzənlər: *Aygün*, *Ayulduz*, *Günəş*, *Günay*, *Ulduz*, *Ulduzə* və s.

2) Kosmonim və digər sözlər əsasında düzənlər: *Aybəniz*, *Ayqabaq*, *Ayüz*, *Ayüzlü*, *Aysel*, *Ayxanım*, *Aytəkin*, *Günəl*, *Güntəkin* və s.

Kosmonimlər əsasında düzələn qadın adları sisteminə türk mənşəli “ay” kosmonimi və ərəb-fars mənşəli apelyativlər əsasında düzələn hibrid antroponimləri də daxil etmək olar. Məsələn: *Aygül*, *Aynaz*, *Aynışan*, *Aynur*, *Aynurə*, *Aymələk*, *Aypara*, *Aysəbə* və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qadın adları türk xalqları antroponimikası üçün də xarakterikdir. Qırğız antroponimləri sistemindəki *Aynaz*, *Aynur*, *Aymaral*, *Aygümüş*, *Qulay*, *Jıldız*, *Jıldızoy*, *Jıldızqul*, *Jıldızxan* və s., qazax antroponimləri sistemindəki *Aygül*, *Aykümis*, *Ayjamal* və s. qadın adları dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki,

kosmonimlər əsasında düzələn qadın adlarının yaranmasında aydınlıq, parlaqlıq, gözəllik kimi motivlər əsas olmuşdur.

ə) Bədən üzvlərinin adını bildirən apelyativlər əsasında düzələnlər. Qadın adlarının yaranmasında bədən üzvlərinin adını bildirən apelyativlər ayrılıqda deyil, ya şəkilçi, ya da gözəllik çalarlı sözlərlə birlikdə iştirak etmişdir. Məsələn, *Telli, Saçlı, Tellər* və s. *Ağbənz, Alyanaq, Alagöz, Qaraqaş, Qaragöz, Qaratel, Qaşqara, Saritel* və s. Bu sistemə Qələmqaş, Gülbənz, Gülyanaq, Gülüzlü, Telqələm və s. kimi hibrid antroponimləri də daxil etmək olar.

Qeyd olunan antroponimlərdəki türk mənşəli ağ, ay, al, ala, qara, sarı, ərəb mənşəli qələm (“qələm” yuxarıdakı antroponimlərdə gözəl mənasını ifadə edir) və fars mənşəli gül apelyativləri gözəllik çalarlıdır. Dilimizdə həmin sözlər bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərlə işlənərək I növ təyini söz birləşməsi modelində olmuş, sonra isə mürəkkəb sözə çevrilmişdir. Antroponimik vahidə çevrilmə isə daha sonrakı prosesdir və bu prosesdə həmin vahidlərdəki gözəllik çaları əsas olmuşdur.

Yuxarıdakı antroponimlərin motivləşməsində iştirak edən mürəkkəb quruluşlu apelyativlərin əksəriyyəti dilimizdə həm apelyativ, həm də antroponimik vahid kimi işlənərkəndir. Məsələn: *alyanaq – Alyanaq, alagöz – Alagöz, qaraqaş – Qaraqaş, qaragöz – Qaragöz, qaratel – Qaratel, saritel – Saritel, gülüzlü – Gülüzlü* və s.

f) Say məzmunlu apelyativlər əsasında düzələnlər: *Bircə, Bircəbacı, Bircəxanım, Bircəçiçək, Təkbir* və s. Bu sistemə *Bircənaz, Minzər, Mingül, Minaz, Minnur, Minxal* və s. hibrid antroponimləri də daxil etmək olar.

Göründüyü kimi, say məzmunlu sözlər həm təklikdə, həm də türk mənşəli gözəllik, hörmət motivli bacı, xanım, çiçək və s. sözlərlə işlənərək bir sıra gözəl qadın adlarının yaranmasında iştirak etmişdir. Təsadüfi deyil ki, hibrid

antroponimlərdəki say məzmunlu vahidlər də məhz gözəllik çalarlı ərəb-fars mənşəli apelyativlərlə (gül, naz, zər, nur, xal) birlikdə antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir.

g) Vaxt, zaman anlayışlı apelyativlər əsasında düzəlmələr: *Yazgül, Yazdagül, Yazçıçək, Yaygül, Gülyaz, Gükertə, Gülerkən* və s. Antroponimikamızdakı vaxt, zaman anlayışlı, alınma apelyativli *Bahar, Mayısə, Maygül, Gülsəhər* və s. antroponimlər kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz antroponimlər də gözəllik çalarlı, gözəllik motivlidir. Çünki qeyd olunan antroponimlərdəki apelyativlər, xüsusən də fəsil anamlı “yaz” və yuxarıdakı hibrid antroponimlərdə iştirak edən fars mənşəli “gül” sözü elə gözəlliyin rəmzidir.

2. Titullar və qohumluq münasibəti bildirən apelyativlər əsasında düzəlmələr. Titulların antroponim yaradıcılığında, o cümlədən qadın adlarının yaradılmasında məhz hörmət mənası ifadə etdiyinə görə işlənməsini, qohumluq münasibəti bildirən sözlərdə də (təbii ki, qadın cinsinə aid olan və hər iki cinsi ifadə edən sözlər nəzərdə tutulur) bu keyfiyyətin olmasını nəzərə alaraq onları bir qrupda təqdim edirik. Bu tip antroponimləri aşağıdakı yarımqruplara bölmək olar:

1) Yalnız titullar əsasında düzəlmələr: *Ağabəyim, Ağabanu* (hibriddir, xanım anamlı “banu” fars mənşəlidir), *Ağaxanım, Bəyim, Bəyimxanım, Xanım, Xanımağa, Xatın* və s.

2) Yalnız qohumluq münasibəti bildirən apelyativlər əsasında düzəlmələr: *Anabala, Anabacı, Anagəlin, Nənə, Nənəbaci* və s.

3) Titul və qohumluq münasibəti bildirən apelyativlər əsasında düzəlmələr: *Ağabacı, Ağadostu* (hibriddir), *Ağanənə, Anaxanım, Balaxanım, Bibixanım, Xanbaci, Xanımbaci, Şahbaci* (hibriddir, “şah” fars mənşəli tituldur), *Şahnənə* və s. Titul və qohumluq münasibəti bildirən apelyativlər qadın cinsini bildirən “qız” və “bikə” sözləri ilə də bir sıra antroponimlərin

yananmasında iştirak etmişdir. Məsələn, *Anaqız, Bikəxanım, Qızana, Qızbacı, Qızxanım, Xanımqız, Nənəqız, Xanbikə* və s.

Titullar gözəllik çalarlı ərəb-fars mənşəli apelyativlərlə birlikdə bir sıra hibrid antroponimlərin yaranmasında iştirak etmişdir. Məsələn: *Zərxanım, Gülxanım, Narxanım, Nurtəkin, Nurxanım, Xanımzər, Xangül* və s. Deməli, alınma apelyativlərdəki gözəllik çaları və titullardakı hörmət mənası onların qadın adı kimi işlənməsinə səbəb olmuşdur.

3) Toponimik vahidlər əsasında düzələnlər: *Bağdad, Kürnəz, Kürüz, Təbriz, Türkan, Türkanə, Türkam, Turanə, Şamaxı* və s. Təbii ki, bu cür antroponimlərin motivləşməsində torpağa, vətənə məhəbbət hissi əsas olmuşdur.

4) İstək, arzu, hiss və həyəcanla bağlı olan qadın adları: *Qızgəl, Dursun, Elbəzər, Eltac* (hibriddir, “tac” fars sözüdür), *Gülüş, Gülər, Gülsolmaz* (hibriddir), *Sevdim, Sevil, Sevimli, Sevər, Sevinc* və s.

Bu sistemdəki qadın adlarının apelyativləri digər qruplarda verdiyimiz vahidlər kimi gözəllik çalarlıdır. “Dursun” antroponimi isə əski inamla bağlı olaraq qadınlara və kişilərə verilən müştərək addır. Antroponimikamızda inamla bağlı yaranan yaşasın, ölməsin anlamlı “Dursun” antroponimi ilə yanaşı, müştərək “Durasan”, “Dayandır” və yalnız kişi adları üçün xarakterik olan “Duraxan”, “Durmuşxan” antroponimləri də müşahidə edilir ki, bu da əski inamın antroponimlərdə mühafizə olduğunu göstərir. A.Qurbanov türk etnoqrafiyası baxımından xarakterik olan “Dursun” antroponiminin verilmə səbəbini ölən uşaqdan sonra doğulana qalmaq, durmaq anlayışlı ad vermək ənənəsi ilə bağlayır. Müəllif antroponimikamızda kişi adı kimi az işlənən *Dilənçi, Yetim, Çopur, Qotur, Gödək, Yolçu* və s. adların da həmin ənənə əsasında yarandığını göstərir (60-206-207).

Antroponimikamızda əski inamla bağlı olaraq müştərək ad kimi işlənən “Dursun” antroponimi türkmən (Tursun), özbək

(Tursun), qazax (Tursın), başqırd (Torsın) və digər türk xalqları antroponimikasında müxtəlif fonetik variantlardır.

Ümumilikdə götürüldükdə qız uşağının dalbadal doğulması ilə bağlı olaraq verilən adlar, eləcə də xoşagəlməz adlar istisna edilərsə, demək olar ki, türk mənşəli qadın adları zəriflik, qəşənglik, müqəddəslik - bir sözlə, gözəllik motivlidir.

5) Qız uşağının dalbadal doğulmasının arzulanmaması ilə əlaqədar yaranan qadın adları. Qeyd etdiyimiz kimi, qadına incə, zərif və gözəllik çalarlı adların verilməsi xalqımızın etnoqrafiya tarixində həmişə xarakterik olmuşdur. Lakin gözəllik motivli qadın adları ilə yanaşı, qız uşağının dalbadal doğulması ilə bağlı nisbətən mənfi emosiyalı adların yaranması da müşahidə olunur ki, bu da əski inamla bağlıdır. Ulu babalarımız elə düşünəblər ki, qız uşağı dalbadal doğulan ailələrdə axırıncı qıza Qızqayıt, Yetər, Usandıq, Oğlangərək və s. kimi adlar verilərsə, həmin ailələrdə qız uşağı deyil, oğlan doğular.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *Yetər* və *Banıçiçək* antroponimlərinin işlənməsi təsdiq edir ki, etnoqrafiyamızda qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər qız uşağının dünyaya gəlməsi sevinclə, lakin qız uşağı arzulandığından artıq olanda etirazla, məyusluqla qarşılanıb. Türk ailəsi qızın dünyaya gəlişini nə qədər məyusluqla qarşılasa da, nə qədər mənfi emosiyalı ad vermək istəsə də, bəzən etirazını elə adlarla ifadə edib ki, həmin adlarda mənfi motiv, demək olar ki, görünmür. Belə adlarda mənfi emosiya adın – antroponimin özündə daşlaşmış olur. Məsələn, Gülbəsdi, Gülyetər və s. Bu antroponimlərdəki incəlik, zəriflik anlamlı “gül” sözü cins mənasını bildirən qız sözünü əvəz etmişdir. Antroponimikamızda az müşahidə olunan “Bəslər” antroponimində də bu xüsusiyyət vardır. Həmin antroponimik vahidin mənası üç istiqamətdə izah oluna bilər: bəs+lər = Bəslər; bəs+lə+yər = Bəslər (“ə” saitinin və “y” samitinin düşməsi mümkündür); bəs-elə-y(ər) = Bəslər (burada da səsdüşümü mümkündür). Təbii ki, ikinci nümunədə

verdiyimiz yedirtmək, kökəltmək, qulluq etmək və s. anamlı “bəsləmək” feli türk mənşəli qadın adlarının motivləşməsi baxımından xarakterik deyildir. Qız uşağının dalbadal doğulması ilə bağlı verilən türk mənşəli qadın adlarının yaranmasında iştirak edən fellərin (predikatın, ona görə ki, həmin tipli antroponimik vahidlər cümlənin daşlaşması nəticəsində əmələ gəlmişdir) bir qisminin müzarenin təsdiqi və inkarında olduğunu (Qızıyetər, Yetər, Gülyetər; İstəməz, Görəkməz və s.), həm də “Bəs eləyər” cümləsinin semantik tutumunun qız uşağının dalbadal doğulması ilə bağlı verilən antroponimlərin semantik tutumu ilə uyğun gəldiyini əsas götürsək, “Bəslər” antroponimi bəs+lər söz şəkilçi modeli əsasında deyil, “Bəs eylər” (bəsləyər) cümlə modeli əsasında formalaşmışdır - fikrini söyləmək mümkündür. Deməli, “Bəslər” antroponimində mənfi emosiya birbaşa qavranmır.

Ə.Cəfərzadə antroponimikamızdakı *Bəsti*, *Qızbəsl*, *Qızqayıt*, *Yetər* və s. kimi qadın adlarının motivləşmə səbəbini belə izah edir: “Azərbaycanda islam dininin yayılmasından başlamış 1920-ci ildə sovet hakimiyyəti qurulana kimi, yalnız ictimai həyatda deyil, evdə, ailədə belə qadının rolu adi bir quldan, kölədən artıq deyildi. Qız doğulması ailə üçün bədbəxtlik hesab olunurdu, çünki “qız yükü – duz yükü idi”, “qız özgə çırağı yandırır”, “un çuvalına tay olub evdə qalırdı”, “qız qazanc gətirmir, qazanc itirirdi”, “saçı uzun, ağı gödək idi”. Buna görə də *Qızbəsl*, *Bəsti*, *Qızıyetər*, *Qıztamam*, *Qızqayıt*, *Yetər*, *Tamam*, *Osandıq*, *Oğlangərək* kimi adlar qoymaq, çox qız doğan ailələrdə adət olmuşdur” (12–14). Bu hadisəyə görkəmli qazax dilçisi T.Canuzakov da münasibət bildirmişdir. Müəllif yazır ki, ailədə oğlan uşağı yoxdursa və dalbadal qız uşağı doğulursa, onda axırıncı qıza “Kızıtumas” adını verirlər ki, bir daha qız uşağı doğulmasın (90–101).

Bayatılarımızda da qız uşağının dalbadal doğulması arzulanmayıb:

Anam, bacım, qız gəlin!
Əl-ayağı düz gəlin!
Yeddi oğul istərəm,
Bircə dənə qız, gəlin!

Nəhayət, S.Vurğun “Bəsti” poemasında qız uşağının dalbadal doğulmasının arzulanmadığını obrazlı şəkildə ifadə etmişdir:

Anan səni doğanda, adına “Bəsdi”, - dedi,
Əllərimi bir fələk oğuldan kəsdi, - dedi.
Beləydi qayda bizdə... Qız doğanda analar.
Baxıb qara geyərdi su üstündə sonalar.

Təbii ki, qız uşağının dalbadal doğulmasının arzulanmaması dövr və şəraitlə bağlı idi. Ümumiyyətlə, Şərqdə, o cümlədən türk dünyasında qız uşağının dalbadal dünyaya gəlişi arzulanmamış, istənilməmişdir. Bu vəziyyət müasir Şərq etnoqrafiyasında xarakterik olmasa da, müəyyən dərəcədə yaşamaqdadır.

Qız uşağının dalbadal doğulmasının arzulanmaması, istənilməməsi ilə bağlı olaraq yaranan antroponimlərə nümunə kimi Bəslər, Bəsti, Bəstiqız, Qayıt, Qızbə, Qızqayıt, Qızıyətər, Daşdı, İstəməz, Gərəkmez, Oysandıq, Oğlangərək, Taybə və s., həmçinin Qıztamam, Dursədəf, Gülbəsti, Gülyətər və s. hibrid antroponimləri göstərmək olar. Qeyd etdiyimiz antroponimlər müasir antroponimikamızda əski inamla bağlı olaraq işlədilsə də, xarakterik qadın adları sisteminə daxil deyildir və demək olar ki, belə adların qız uşaqlarına verilməsi azalmağa üzərdir. Bu, A.Qurbanov (60–290), İ.Hacıyev və S.Vəliyevin (169–87) statistik hesablamalarında da müşahidə edilir.

Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin leksik-semantik qruplarında təqdim etdiyimiz *Aqşin*, *Beyrək*, *Qorxmaz*, *Dönməz*, *Toğrul*, *Tural*, *Sönməz* və s. kimi kişi adları, *Aygün*, *Aybəniz*, *Selcan*, *Solmaz*, və s. kimi qadın adları son dövrlərdə geniş yayılmışdır. Buna səbəb, bir tərəfdən, həmin vahidlərin apelyativlərinin türk antroponimikasında müsbət motivli əsl şəxs adlarının leksik-semantik tutumu ilə səsleşməsi, yaxınlığıdırsa, digər tərəfdən, xalqımızın ən nadir incisi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının XX əsrin 60-cı illərindən sonra geniş şəkildə məənəviyyatımıza daxil olması, C.Cabbarlı, S.Vurğun kimi yazıçılarımızın səslənmə, məna və tarixilik baxımından xarakterik olan unudulmuş şəxs adlarını bədii ədəbiyyata gətirməsi, eyni zamanda yazıçıların yaratdığı müsbət xarakterli surət adlarının xalq tərəfindən bəyənilməsi, sevilməsidir. N.Xudiyev C.Cabbarlının yaratdığı *Dönməz*, *Solmaz*, *Sönməz* və s. kimi antroponimik vahidlərin Azərbaycan antroponimləri sistemindeki intensivliyindən bəhs edərkən göstərir ki, bədii əsərlərdə təsadüf edilən surətlərin adları kütləviləşdikləri halda şəxs adlarına çevrilir (168(a)–211).

TİTULLAR

Köməkçi ad kateqoriyalarına daxil olan titullar ictimai-siyasi həyatla bağlı olaraq formalaşır, şəxsi ictimai həyatda tutduğu mövqeyə görə müxtəlif cəhətdən təyinetmə funksiyasına malikdir. Müasir ədəbi dilimizdə “titul” termini bir neçə mənada işlənir: “elmi vəzifə və dərəcə; dövlət tərəfindən verilmiş fəxri ad; titul siyahısı; poliqrafik termin kimi işlədilən titul vərəqi” (60–257). Onomastikada, konkret desək, antroponimikada isə yalnız xüsusi ad funksiyalı titullar öyrənilir.

Azərbaycan dilindəki titulları funksiya və mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İctimai-siyasi həyatla bağlı olaraq yaranan, müasir ədəbi dilimizdə isə arxaikləşən titullar;
2. Qadınlara hörmət əlaməti olaraq verilən titullar;
3. İslam dini ilə əlaqədar olan titullar;
4. Müasir titullar (fəxri adlar).

Üçüncü qrupa daxil etdiyimiz (islam dini ilə əlaqədar olanlar) titullar daha çox ərəb mənşəli vahidlər əsasında formalaşmışdır. Məsələn, kərbəlayı, molla, məşədi, imam, hacı, şeyx və s. Bu sistemdə “mollabaşı” kimi hibrid titullar, həmçinin türk mənşəlilər, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Müasir titullar (fəxri adlar) isə türk təfəkkürü və ya kalka üsulu ilə yaransa da, daha çox alınma apelyativlər əsasında formalaşmışdır. Məsələn, “əməkdar elm xadimi”, “əməkdar mədəniyyət xadimi”, “əməkdar idman ustası”, “əməkdar hakim”, “Xalq şairi”, “Xalq yazıçısı”, “Xalq rəssamı” və s. Qeyd etdiyimiz titullardakı “yazıçı” sözündən, bir də -i⁴ qrammatik şəkilçisindən başqa, qalanları alınma - ərəb-fars mənşəli apelyativlərdir.

İslam dini ilə əlaqədar olan titulların, eləcə də müasir titulların (fəxri adlar) tərkibində türk mənşəli sözlərin olmadığını və ya az işləndiyini nəzərə alaraq, yalnız yuxarıda

qeyd etdiyimiz birinci və ikinci qrupa daxil olan, həm də türk mənşəli olan titullar və hibrid titullardan (tərəflərindən biri türk mənşəli) bəhs edəcəyik.

1. İctimai-siyasi həyatla bağlı olaraq yaranan, müasir ədəbi dilimizdə isə arxaikləşən titullar. Bu sistemə daxil olan titullar müasir ədəbi dilimiz baxımından tam arxaikləşmiş vahidlərdir. Lakin bu tip titullar tam arxaikləşsə də, onların bir qismi onomastik vahidlərdə, xüsusən də antroponim və toponimlərdə mühafizə olunmaqdadır. Həmçinin bir sıra türk mənşəli titullar titul kimi arxaikləşsə də, müasir ədəbi dilimizdə hörmət mənasında işlənməkdədir. Elə buna görə də ictimai-siyasi həyatla bağlı olan titulları şərti olaraq aşağıdakı yarımqruplara bölürük:

a) Müasir antroponimik və toponimik vahidlərdə mühafizə olunmayan və apelyativi müasir ədəbi dildə eynilə işlənməyən titullar:

Aznavur. H.Həsənov “aznavur” sözünün igid, zorba, nəhəng və s. mənələrdə izah olunduğunu göstərməklə bərabər, “aznavur” “az” tayfasının yaşadığı yer mənasındadır - fikrini irəli sürür (176-22-23). “Aznavur” titulu əsl şəxs adı kimi müasir Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemində müşahidə edilmir. Lakin Qafqaz xalqları antroponimikasında, o cümlədən erməni və gürcü dillərində Aznavur, Aznaur fonetik variantlarında işlənməkdədir (176–22).

Bilge (bilgə). Bilici anlamli vahiddir. Qədim türk titulu olan “bilge”nin “bil” kökü müasir ədəbi dilimizdə “bilmək” felində işlənməkdədir. “Bilici” anlamli “bilge” isə arxaikdir. “Bilge” titulu daha çox Orxon-Yenisey abidələrində müşahidə olunur. Məsələn, Kağanı alp ermis, ayğuçısı **bilge** ermis (Tonyukuk abidəsi, s.10). “Bilge” titulu əsasında formalaşan antroponimlər müasir Azərbaycan antroponimik vahidlər sistemində müşahidə edilmir. Lakin qədim türk dilində “bilge” titulu həm ayrılıqda, həm də digər apelyativlərlə birlikdə antroponim

yaradıcılığında iştirak etmişdir. Məsələn, Bilge, İlbilge (115–32), Bilge Kaqan (44–306). Əlavə edək ki, həmin titul əsasında yaranan Bilge antroponimi “igid”, “qəhrəman” anamlı “çur” titulu ilə birlikdə antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Məsələn, Bilgeçur (65–20). Bu tip antroponimlərin yaranmasında daha şöhrətlik, qüdrətlik əsas motiv olmuşdur.

Yabqu. Qərbdə yaşayan türk hökmdarlarının yüksək titulu olmuşdur (166–22). “Yabqu” titulu “hökmdar”, “rəhbər”, “ordu başçısı” və s. mənalarda işlənmişdir. Apelyativi müasir türk dillərində müşahidə olunmur. “Yabqu” semantik tutumuna, həm də yüksək dairələrdə işlənən titul olduğuna görə antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Məsələn, Gün xandan sonra padşahlıq taxtına, ulu babasının adını qoyduğu oğlu “Dib Yavqu” xan çıxdı. Dib Yavqu xan bəylərdən, ululardan və divan adamlarından soruşdu ki, cəddimiz Oğuz bu qədər ölkələri necə tutmuş, haradan haraya qədər almışdır (165 – 43). Göründüyü kimi, F.Rəşidəddin “Oğuznaməsi”ndə antroponimik vahid kimi Yavqu fonetik variantında işlənmişdir (b—v əvəzlənməsi mümkündür). Həmin titul əsasında yaranan Yabqu (Yavqu) antroponimi nə müasir Azərbaycan, nə də türk xalqları antroponimikasında müşahidə olunur.

Çavuş. Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı ləqəb və titullar sırasına “çavuş” vahidini də daxil etmişdir (69-131). “Çavuş” kiçik vəzifə funksiyalı titul olmuşdur. V.V.Radlovun lüğətində “nəzarətçi”, “qapıçı”, “gözetçi” və s. mənalarda işləndiyi göstərilir (141–1935). “Çavuş” titulu Azərbaycanda yeni dövlət quruculuğu ilə əlaqədar olaraq zabıtdən aşağı – kiçik komandir funksiyalı titul kimi bərpa edilmişdir. Bu titulun apelyativi müasir ədəbi dilimizdə müşahidə olunmur. Lakin dialektlərimizdə, xüsusən qərb dialektində “çoyuş” fonetik variantında işlənir (məsələn, çoyuş olmaq. Hər yerə yürməx`dən çoyuş oldum). “Çavuş” (çovuş) titulunun antroponim (əsl şəxs adı) yaradıcılığında iştirakı müşahidə edilmir.

Bizə belə gəlir ki, buna səbəb “çavuş” titulunun semantik tutumunda “bəy”, “xan”, “yabqu”, “tegin”, “çur” və s. titulların semantik tutumundakı qüdrətlilik, böyüklük və s. mənalara olmamasıdır. Başqa bir fakta müraciət edək. Azərbaycan titulları sistemində “onbaşı”, “yüzbaşı”, “minbaşı” kimi titullar olmuşdur. Bunlardan ikisi – “yüzbaşı” və “minbaşı” antroponim (əsl şəxs adı) yaradıcılığında iştirak etmiş (Yüzbaşı, Yüzbaşov, Minbaşı, Minbaşov), “onbaşı” isə ad yaradıcılığına, konkret desək, əsl şəxs adı yaradıcılığına cəlb edilməmişdir. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daha şöhrətlilik motivinin “onbaşı” titulunun semantikasında arzulanan, istənilən səviyyədə olmaması ilə bağlıdır.

Çur. “İgid”, “qəhrəman” anlamlı qədim türk titludur. Həmin titul müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində mühafizə olunmayıb. Lakin bu titul qədim türk antroponimikasında əsl şəxs adları, digər titullar, həm də türk mənşəli apelyativlərlə birlikdə antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Məsələn, *Bilgəçur*, *Çurbak*, *Çurxan*, *Çurdaş* (65-20-21) və s. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində qeyd olunan antroponimik vahidlər müşahidə olunmasa da, həmin modelli antroponimlər intensivliyini itirməmişdir. Məsələn, *Bilgəçur* – *Çingizxan*, *Əzizxan* (hibrid, əziz ərəb mənşəli apelyativdir) və s.; *Çurbak* – *Ağabəy*, *Ağaxan*, *Xanağa* və s.; *Çurdaş* – *Bəydəmir*, *Xandəmir* və s.

b) Müasir Azərbaycan antroponimləri və toponimləri sistemində mühafizə olunan titullar:

Ağa. Bu titulun bəy, sahib, hakim, zadəgan, böyük qardaş və s. mənalarda işləndiyini qeyd etmişik. “Ağa” titul kimi arxaikləşsə də, Azərbaycan antroponimləri də toponimləri sistemində mühafizə olunmaqdadır. Məsələn, antroponimlər sistemində: *Ağa*, *Ağalar*, *Ağası*, *Ağadayı*, *Ağaqardaş*, *Ağabacı* və s., toponimlər sistemində: *Ağabağı*, *Ağabəyli*, *Ağalıkənd*, *Ağakişibəyli* və s.

“Ağa” titulumun antroponim və toponim yaradıcılığında iştirak etmə səbəblərindən bəhs edən A.Qurbanov yazır: “Azərbaycan antroponimik sistemində ağa sözü ilk mənasında, yəni böyük qardaş, toponimik sistemində isə sonrakı mənada, yəni sahibkar mənasında işlənir (60-20-21). Bizə belə gəlir ki, Azərbaycan toponimlərində mühafizə olunan “ağa” titulu iki funksiya daşıyır: birincisi, A.Qurbanovun göstərdiyi kimi, sahibkar anlamlıdır (Ağabağlı, Ağalıkənd və s.); ikincisi, antroponimik vahid əsasında yaranan toponimlər sisteminə daxildir (Ağabəyli-Ağabəyli, Ağakışibəyli – Ağakışibəyli, Aslanbəyli – Alanbəyli və s.).

Bəy. Bu titulun qədim türk dilində hökmdar, rəhbər, knyaz və s. mənalarda, müasir ədəbi dilimizdə isə yalnız hörmət mənasında işləndiyini qeyd etmişik. Əlavə edək ki, Azərbaycanda yeni demokratik dövlət quruculuğu ilə əlaqədar olaraq “bəy” titulumun işləklilik funksiyası artmış və demək olar ki, dövlət səviyyəsində rəsmi müraciət forması kimi işlənməyə başlamışdır.

“Bəy” titulu qədim türk dilində həm titul kimi işlənmiş, həm də antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Məsələn, Baybura bək, Qazan bək, Toğrulbək, Bəgturan və s.

Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində “bəy” titullu antroponimlər çoxluq təşkil edir. Antroponim yaradıcılığında “bəy” titulumun ayrılıqda (Bəy, Bəylər), digər titullarla birlikdə (Ağabəy), apelyativlərlə, həm də daha çox qohumluq münasibətini bildirən sözlərlə (Bəybala, Bəybaba, Bəyverdi, Elbəy, Elbəyi və s.) işlənməsi müşahidə edilir. Bu da həmin tip titulların mənası, qədim təyinatı ilə bağlıdır.

Yüzbaşı. Təbii ki, titul kimi arxaikləşdiyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Titul yaradıcılığında iştirak edən “yüz” və “baş” apelyativləri isə eynilə müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir.

Mürəkkəb quruluşlu yüzbaşı titulu II növ təyini söz birləşməsinin inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Bu tip titullar Y.Məmmədovun izah etdiyi kimi, Orxon-Yenisey abidələrində II növ təyini söz birləşməsi modelində olmuş (er başı – sərkərdə, sü başı – sərkərdə, bığa başı – minbaşı), sonralar türk dillərində geniş yayılmışdır (115–32). Ə.Dəmirçizadə Şah İsmayıl Xətai dövründə bağbaşı, ordubaşı, ovçubaşı, bəglərbəyi, çobanbəyi və s. dövlət – vəzifə adları və hərbi terminlərin işləndiyini göstərir (69–167). Buradan bir daha aydın olur ki, II komponenti mənsubiyyət şəkilçili “baş” apelyativi olan bir sıra titullar Orxon-Yenisey abidələrində II növ təyini söz birləşməsi modelində olmuş XVI əsrdə - Şah İsmayıl Xətai dövründə isə bir leksik vahidə - mürəkkəb sözə çevrilmişdir.

“Yüzbaşı” titulu Yüzbaşı əsl şəxs adında və Yüzbaşov familiyasında mühafizə olunur.

Minbaşı. Titul kimi arxaıkləşmiş “minbaşı” vahidi Minbaşı, Minbaşov antroponimlərində və Minbaşı (Cəbrayıl) oykonimində mühafizə olunur.

Topçubaşı. Topçubaşov familiyasında mühafizə olunan “topçubaşı” titulu göstərir ki, titul əsasında yaranmış əsl şəxs adı sonradan familiya yaradıcılığında iştirak etmişdir: Topçubaşı//Topçubaşov.

Tekin. Bu titulun qədim türk dilində şahzadə, hökmdardan sonra taxta çıxacaq xan zadə və s. mənalarda işləndiyi göstərilir (10–38) (4–11). Apelyativi müasir ədəbi dilimizdə müşahidə edilmir. Qədim türk dilində “tegin” titulu bir sıra əsl şəxs adlarının yaranmasında iştirak etmişdir. Məsələn, Tuk Tegin (44–65), Aytegin, Ərtegin (65–20) və s. Həmin titul əsasında yaranan antroponimik vahidlər müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində də müşahidə edilir. Məsələn, Aytəkin, Güntəkin, Xantəkin, Eltəkin və s. Göründüyü kimi, qeyd olunan kişi və qadın adlarındakı “təkin” sözü “tegin” titulunun fonetik variantıdır. “Tegin” titullu antroponimik vahidlərin for-

malaşmasında “xanzadə”, “şahzadə” mənaları əsas motiv olmuşdur.

Xaqan. “Xan”, “hakim” anlamlı titul olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrində “kağan” şəklində müşahidə olunur (175–6). “Xaqan” titulu antroponimikamızdakı “Xaqan” və həmin titul əsasında yaranıb, təxəllüs kimi işlənən (Əfzələddin Xaqani), sonradan isə əsl şəxs adına çevrilən “Xaqani” adında mühafizə olunmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Xaqani antroponiminin (əsl şəxs adının) formalaşmasında “xan”, “hakim” və s. kimi qüdrətli mənalara malik “xaqan” titulu deyil, bütün Şərqdə hörmətlə yad edilən XI əsr Azərbaycan şairi Əfzələddinin məhz həmin təxəllüslə şöhrətlənməsi, həmin təxəllüsü daşması olmuşdur.

Xan. Bu titul qədim türk dillərində, həmçinin fars, monqol, əfqan və başqa dillərdə “el başçısı”, “hakim”, “hökmdar”, “cənab”, “ağa” və s. mənalarda təsadüf olunur (4-56-57). Xan titulu Azərbaycan antroponimləri və toponimləri sistemindəki bir sıra vahidlərdə mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Xan, Xanlar, Ağaxan, Ataxan, Babaxan və s. (antroponim), Xanlıq, Xanlar, Xankəndi, Xanbulaq və s. (toponim).

Şad. Qədim türk titullarındandır. “Yüksək rütbə, xanın baş elçisi” (141–971), həm də “taxta çıxmaq hüququ olmayan, əyalət hökmdarı olan xanzadə” (10 – 38) və s. mənalarda işləndiyi göstərilir. “Şad” titulu qədim türk dilində antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Bu barədə geniş tədqiqat aparan V.V.Radlov göstərir ki, “yabqu” kimi “şad” titulu da antroponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Məsələn, Yabqu, Şad (141–971). Bundan əlavə, VI – VII əsrlərdə Qərb xaqanlığında Tərdüş şad, Tolis şad, Buri şad adlarında hökmdarlar, sərkərdələr olmuşdur (122–73). “Şad” titulu Azərbaycan onomastik vahidlər sistemində “Elşad” antroponimində mühafizə olunur. Həmin antroponimin motivləşmə səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz antroponimlər kimidir. T.Hacıyev “Elşad” antroponi-

mini leksik semantikasını donmuş antroponimlər sistemində izah etmişdir (173–279).

c) Antroponim (əsl şəxs adı nəzərdə tutulur) yaradıcılığında iştirak etməyən arxaik titullar: bağbaşı, bəglərbəyi, qorçubaşı, erbaşı (sərkərdə), miraxurbaşı (hibrid tituldur, “mir” (əmir) ərəb, “axur” fars, “baş”ı isə türk mənşəlidir. “Miraxurbaşı” titulu “tövlə başçısı”, “mal-qaraya sahibkarlıq edən şəxs” mənasındadır), mollabaşı (hibrid, “molla” ərəb mənşəlidir), onbaşı, sübaşı (sərkərdə), tacirbaşı (hibrid, “tacir” ərəb sözüdür), çobanbəyi və s.

Göründüyü kimi, qeyd olunan titulların əksəriyyəti (sübaşı, erbaşı, bəglərbəyi istisna olmaqla) bəy, xan, tegin və s. titullar kimi yüksək şöhrətlik funksiyasına malik deyildir. Elə ona görə də onlar əsl şəxs adı yaradıcılığında iştirak etməmişdir. Onu da əlavə edək ki, qeyd olunan titullardan “tacirbaşı”, “miraxurbaşı” və “mollabaşı” ləqəb funksiyasında iştirak etmişdir. Təbii ki, qeyd etdiyimiz titullar da ləqəb funksiyasında iştirak edə bilərdi.

Təqdim etdiyimiz vahidlər II növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı nəticəsində bir leksik vahidə çevrilən mürəkkəb quruluşlu titullardır. Həmin titullar müasir ədəbi dilimizdə titul kimi arxaikləşsə də, əksəriyyətinin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə həm apelyativ, həm də antroponimik vahid kimi işlənməkdədir. Göstərilən titulları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Apelyativi eynilə müasir ədəbi dilimizdə işlənən titullar: bağbaşı – bağ, baş; mollabaşı – molla, baş; onbaşı – on, baş; ordubaşı – ordu, baş; sübaşı – sü (arxaikləşib), baş; tacirbaşı – tacir, baş, çobanbəyi – çoban, bəy və s.

2. Apelyativlərindən biri əsl şəxs adlarının yaranmasında iştirak edən titullar: bağbaşı – Bağdagül, Bağça və s., bəglərbəyi – Bəylər və “bəy” titulu ilə yaranan digər antroponimlər, erbaşı (er//ər qədim türk dilində igid, kişi anlamı olub,

müasir ədəbi dilimizdə yalnız qadının həyat yoldaşı mənasında işlənir, yəni semantik baxımdan mənası daralan sözlərdəndir) – Ərol, Ərtoğrul və s. mollabaşı – Molla, Mollayeva, Mollazadə və s., ordubaşı – Orxan, Orduxan və s., çobanbəyi – çoban və s.

2. Qadınlara hörmət əlaməti olaraq verilən titullar:

Bikə. B.Əhmədov “bikə//pikə” fonetik variantlı “bikə” titulunun cığatayca “ərsiz qadın”, tatarca “bikəç” nişanlı qız, gəlin, noqay, kumık dillərində “biyke”, “xanım, ev qadını” anlamı olduğunu göstərməklə bərabər, həmin titulun apelyativini müəyyənləşdirir və belə hesab edir ki, “bikə” iki sözün qovuşması nəticəsində əmələ gələn sadə leksik vahidlərdəndir: beq+aka = bikə (86–29). L.Quliyeva titullar əsasında motivləşən qadın adlarından bəhs edərkən “bikə” titullu qadın adlarını Bibixanım, Bəyimxanım və s. antroponimlərin nisbi sinonimi hesab edir (52–17).

Göründüyü kimi, hər iki araşdırmada “bikə” titulunun hörmət funksiyası əsas götürülmüşdür. Elə buna görə də müasir antroponimikamızda “bikə” titullu qadın adlarının olması təsadüfi deyil. Məsələn, Bikə, Bikəxanım, Bikəqız, Qızbikə, Xanbikə və s. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, “bikə” titulu müasir ədəbi dilimizdə tam arxaikləşsə də, qadın adlarında mühafizə olunur.

Bəyim. “Bəyim” hörmət funksiyalı titul olmuş, müasir ədəbi dilimizdə elə həmin mənada arxaikləşmiş və yalnız bir sıra qadın adlarında mühafizə olunur. Məsələn, Ağabəyim, Qönçəbəyim (hibrididir), Bəyim, Bəyimxanım, Bəyimbacı və s. Güman ki, Bəyimli (Ağsu) toponimi də “Bəyim” antroponimi əsasında yaranmışdır: “Bəyimli”, yəni Bəyimə məxsus olan, yaxud Bəyimin yaşadığı ərazi.

Xanım. Qadınlara hörmət əlaməti olaraq verilən titullardandır. Müasir ədəbi dilimizdə işləklik dərəcəsi, mənası və

qadın adlarının yaranmasında iştirakı əvvəlki səhifələrdə izah edilmişdir.

Xatın. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında titul kimi işlənmişdir. Məsələn, Boyu uzun Burla xatun. Qadın, xanım, arvad anlamlı “xatın” titulu müasir ədəbi dilimizdə apelyativ kimi arxaıkləşmişdir. Müasir Azərbaycan antroponimləri və toponimləri sistemində isə mühafizə olunur. Qadın adları sistemindəki Xatın, Xatun, Ayşaxatun və s., toponimlər sistemindəki Xatıncan, Xatınlı (Tovuz), Xatınbulaq (Füzuli) və s. vahidlər dediklərimizi təsdiqləyir. Qeyd olunan oykonim və hidronomlər də “xatun” titullu antroponim (Xatun) əsasında formalaşmışdır.

TƏXƏLLÜSLƏR

Təxəllüs digər antroponimik vahidlərlə müqayisədə bəzi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Burada başlıca fərq sənətkarın öz estetikasına uyğun ikinci bir ad – təxəllüs götürməsidir. Təxəllüslər sənətkarın xarakteri, xarici görünüşü, sənətkarlıq qabiliyyəti, istək və arzusu, vətəni, peşəsi və s. ilə əlaqədar olur. Elə buna görə də onlar köməkçi adlar içərisində öz mənə rəngarəngliyinə görə də fərqlənirlər (10 – 43).

Azərbaycan antroponimləri sistemində təxəllüslər zənginliyi, dil müxtəlifliyi, mənə və funksiyalarına görə köməkçi ad kateqoriyaları sistemində xüsusi yer tutur. Azərbaycan təxəllüsləri sistemində ərəb və fars mənşəli apelyativlər əsasında formalaşan təxəllüslər də mövcuddur. Lakin burada türk mənşəli apelyativ və onomastik vahidlər əsasında formalaşan təxəllüslərdən bəhs edəcəyik. Yeri gəlmişkən, tədqiqata cəlb etdiyimiz türk mənşəli təxəllüsləri M.Çobanovun “Familiya, Təxəllüs” kitabındakı “Təxəllüs lüğəti”ndən (181–67-91), bədii ədəbiyyat nümunələrindən və müxtəlif monoqrafiyalardan götürmüşük.

Azərbaycan antroponimikasında təxəllüslərin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı müəyyənləşdirilmiş mənə qruplarına əsaslanaraq türk mənşəli, həmçinin hibrid təxəllüsləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Titullar əsasında düzələn təxəllüslər: Divanbəyoğlu (yazıçı Abdulla bəy Vəli oğlu Sübhanverdixanov Divanbəyoğlu – XIX-XX əsr), Xaqani (Əfzələddin Xaqani, XI əsr) və s. Buradakı “divanbəyi” titulu hibrid, “xaqan” titulumun sonuna qoşularaq təxəllüs yaratmaqda iştirak edən “-i” şəkilçisi isə ərəb-fars mənşəli, aidlik, mənsubluq funksiyalı şəkilçidir, XX əsrə qədərki şairlərimizin təxəllüslərində müşahidə olunur (Xaqani, Nizami, Füzuli və s.).

b) Toponimlər əsasında düzələn təxəllüslər: Beyləqani (şair Mücirəddin Beyləqani – XII əsr), Bakuvi (rəssam Əbdülbaqi Bakuvi – XV əsr), Dirili Qurban (daha çox Qurbani adı ilə şöhrət qazanıb, XVI əsr), Tufarqanlı (Aşıq Abbas Tufarqanlı – XVII əsr), Ağdaşlı (Ağdaşlı Zari - XVII əsr), Qarabaği (Mirzə Adıgözəl bəy Qarabaği – XIX əsr), Qaradaği (Həsənəli xan Qaradaği – XIX əsr), Göyçəli (Aşıq Musa Göyçəli – XIX əsr), Maralyanlı (Maralyanlı Pəri – XIX əsr), Şişqayalı (Aşıq Aydın Şişqayalı – XIX əsr), Şəkili (Hatəm Şəkili – XIX əsr), Bakılı (Axundov Məmmədsadiq), Qafqazlı (Qara Qafqazlı – XX əsr), Borçalı (Eyvaz Məhəmməd oğlu – XX əsr), Qaraçöp (Səməd Qaraçöp – XX əsr), Sibirel (Eldar Nəsbli – XX əsr) və s.

Azərbaycan onomastikasında Beyləqani, Bakuvi, Təbrizi və s. kimi antroponimik vahidlər həm təxəllüs (60–251), həm də nisbə (10–94) (şəxsin əsl adından sonra gələn, onu konkretləşdirən antroponimik vahid) kimi izah edilmişdir. Fikrimizcə, sənətkar öz zövqünə uyğun olaraq toponimik vahiddən ad kimi istifadə edirsə, həmin adlar dar mənada deyil, geniş mənada təxəllüs kimi götürülə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan təxəllüslər türk mənşəli toponimlər əsasında düzələn təxəllüslərin çox az bir hissəsidir və belə təxəllüslər antroponimikamızda üstünlük təşkil edir. Bu da, bir tərəfdən, torpağa, vətənə məhəbbət hissi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, Azərbaycan toponimlərinin əksəriyyətinin türk mənşəli olması ilə bağlıdır.

Toponimlər əsasında düzələn təxəllüslər şair və yazıçıların, xüsusilə XIX əsrə qədərki sənətkarlarımızın doğulduqları yeri təyin etməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan şəirlərində Qul Abbas, Şikəstə Abbas və daha çox Tufarqanlı təxəllüsünü işlədən Aşıq Abbas Tufarqanlının aşağıdakı misraları maraqlıdır.

Adım Aşıq Abbas, yerim Tufarqan,
Gahdan ağla, gahdan yada sal məni.

Göründüyü kimi, Aşıq Abbas Təbriz şəhəri yaxınlığındakı Tufarqan qəsəbəsində anadan olduğunu bədii şəkildə ifadə etmişdir. Əlavə edək ki, Aşıq Abbas “Tufarqanlı” təxəllüsü ilə şöhrətlənmiş və bu gün də Azərbaycan türkünün yaddaşında həmin təxəllüslə yaşayır. Başqa bir fakta müraciət edək. Q.Kazımov folklor yaddaşımızda Qurbani təxəllüsü ilə yaşayan sənətkarın Qurbani təxəllüsündən başqa, Dirili Qurbani, Dirili Qurban təxəllüsləri ilə də şeirlər yazdığını müəyyənləşdirmiş və həmin təxəllüsə tarixi-etimoloji, etnolingvistik baxımdan yanaşaraq sübut etmişdir ki, XVI əsr Azərbaycan şairi (aşığı) Qurbaninin doğulduğu yer “Diri” kəndidir (müasir Azərbaycan toponimləri sistemində oronim kimi işlənməkdədir. Məsələn, Diri dağı) və Dirili təxəllüsü də həmin ərazi ilə bağlıdır (Pəri sənə qurban, Dirili Qurban) (101–52-53).

Toponimlərdən bəzən ağrı, kədər, dərd motivini ifadə etmək üçün təxəllüs kimi istifadəyə də təsadüf olunur. Bu baxımdan “gözümü dünyaya bir vaxtlar hamının gedər-gəlməz sandığı Sibirdə açmışam”, - deyən şair Eldar Nəsimlinin “Sibirrel” təxəllüsü onun doğulduğu yeri bildirsə də, məhz qüssə, ağrı, kədər rəmzli təxəllüsdür. Bunu şairin qüssədolu, qəmdolu şeirləri də təsdiqləyir:

İlan vuran ala çatıdan qorxan kimi,
Qorxub gizləyiblər məndən
Sibirdə doğulmağımın səbəbini
Qorxublar ki, birdən
Qəm üstə kökləyəyəm.
İlhamımı, təbimi (73–9).

c) Hidronimlər əsasında düzələn təxəllüslər: Araz (Məmməd Araz – XX əsr), Araslı (Həmid Məmmədağa oğlu Araslı – XX əsr), Kürçaylı (Əliağa Həsənağa oğlu Kürçaylı – XX əsr), Xəzər (Cabir Səfərov – XX əsr) və s. Bu cür təxəllüslərin motivləşməsində sənətkar ilhamının coşqunluğunun su, çay, dəniz adı ilə ifadəsi əsas olmuşdur (60–252).

ç) Etnonimlər əsasında düzələn təxəllüslər: Əfşar (Sadıq bəy Əfşar – XVI əsr), Qarqarlı (Cahangir Gözəlov – XX əsr), Kəngərli (Bəhrüz Şirəlibəy oğlu Kəngərli – XIX–XX əsr), Ulu Türk (Xəlil Rza Ulu Türk – XX əsr), Türkoğlu (Nəsirli Yaqub – XX əsr), Türkay (İslam Əfdin oğlu Əhmədov – XX əsr), Oğuz (Əhməd Oğuz – XX əsr). Bu cür təxəllüslərinin yaranmasında türk adını və ya türk tayfasının adını yaşatmaq, həmin adla tanınmağı fəxrə bilmə və s. keyfiyyətlər əsas ola bilər.

d) Mənfi və müsbət emosiyalı apelyativlər əsasında düzələn təxəllüslər. Azərbaycan təxəllüsləri sistemində mənfi emosiyalı ərəb-fars apelyativləri əsasında yaradılmış təxəllüslər çoxluq təşkil etsə də, türk mənşəli apelyativlərlə bu cür təxəllüslərin yaradılmasına nadir hallarda təsadüf olunur.

Mənfi çalarlı apelyativ əsasında formalaşan təxəllüsə nümunə olaraq “Düşkün” təxəllüsünü göstərə bilərik. Bu təxəllüsdən ilk dəfə S.Vurğun istifadə etmişdir. Şair Əlixan Bayram oğlu Abbasov da “Düşkün” təxəllüsü ilə şeirlər yazan müəlliflərdəndir.

Müsbət apelyativli vahidlərdən təxəllüs yaratmada geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, Baxış (Mirzə Baxış Nadim – XIX əsr), Vurğun (Səməd Yusif oğlu Vəkilov – XX əsr), Qantəmir (Qafur Səbi oğlu Əfəndiyev – XX əsr) Duyğun (Ramiz Duyğun – XX əsr), Elsevər (Emin Mahmudov – XX əsr), İlkin (Qılman İsabala oğlu Musayev – XX əsr), Yoldaş (Soltanməcid oğlu Əfəndiyev – XX əsr), Sanılı (Hüseyn Sanılı – XX əsr), Coşqun (İsgəndər Coşqun – XX əsr) və s. Qeyd olunan təxəllüslərdəki baxış, vurğun, qantəmir (xandəmir), elsevər,

ilkin, yoldaş, sanılı (adlı-sanlı, şöhrətli), coşqun apelyativləri tam müsbət motivlidir.

ə) Satirik təxəllüslər: Lağlağı (Ömər Faiq Nemanzadə), Güzgü (Məmmədli Manafzadə), Kirpi (Əjdər Süleymanzadə, Qulam Məmmədli və başqaları), Qarnıyırıq, Sancaq, Yoldan keçən (Nəsrulla Qəmbərlinin təxəllüsləri olub), Sancaq (Cəfər Cabbarlı), Hop-hop, Boynuburuq, Qardaşoğlu, Qoca, Yetim Qızıcıq, Qarınqulu, Obaşdançı, Ağlar Güləyən, Cingöz bəy, Gözüyuxulu və s. (Mirzə Ələkbər Sabirin təxəllüsləridir), Qanacaqsız, Əlidəyənəkli, Qoca zığ-zığ və s. (Əli Nəzminin təxəllüsləridir) və s. Bu təxəllüslər XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranan siyasi təxəllüslərdəndir. “Ola bilsin ki, bunların içərisində ləqəblər də vardır. Amma yadda saxlamaq lazımdır ki, bu kimi köməkçi adlar öz sahibini düşməndən qoruyursa, təxəllüs hesab olunmalıdır” (10-46). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kommunist rejiminin dağılması və keçid dövrü ilə əlaqədar olaraq Cinqoy, Cırtqoz və s. kimi yeni siyasi təxəllüslər də yaranmışdır.

LƏQƏB VƏ AYAMALAR

Köməkçi ad kateqoriyalarından biri də ləqəblərdir. Ləqəb ərəb dilinə məxsus söz olub bir adamın əsl adından başqa ona verilən ikinci bir ad, ayamadır (83–314). Ləqəb və ayama sözü C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində də paralel işlənmişdir. “Elə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm, uğunub gedərsən. Məsələn, Girdik Həsən, Dəvə Heydər, Yalançı Səbzəli, Eşşək Muxtar, Dovşan Qasım, müxtəsər, bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində hədsizdir” (185-94). M.Adilov və A.Paşayev göstərir ki, Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində ləqəb və ayama mənasında ayalğa (Şamxor-Şəmkir – Ə.T.), nəssə (Culfa), təyəlgə//təlgə (Qazax), əyəlgə, əyalğa, əlgə və s. kimi variantlar da vardır (10–47). Bu, bir daha təsdiq edir ki, ləqəb termini vəzifəsində müxtəlif vahidlərdən istifadə olunur, ədəbi dildə isə yalnız “ləqəb” termini məqbul hesab edilir.

Ləqəblər də əsas və digər köməkçi ad kateqoriyaları kimi fərqləndirici və fərdiləşdirici xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cəhətlərinə görə digər ad kateqoriyaları ilə oxşarlıq təşkil etsə də, özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri olan bir kateqoriyadır.

Şəxsin ləqəb və ayaması ilə onun keyfiyyəti, əlaməti arasında müəyyən yaxınlıq olur və demək olar ki, əksər hallarda məfhumla sözün, konkret desək, ləqəbin sərhədi bərabərləşir. Məsələn, gözü görməyənə “Kor”, üzündə çopur olana “Çopur”, ayağı şikəst olana “Topal” və ya “Axsaq”, ağıldan kəm olana “Dəli” (müasir ədəbi dildə) və s.

Ləqəb və ayamaların yaranmasında şəxsin daxili keyfiyyəti, zahiri əlaməti, ictimai həyatda rolu və s. əsas olur. Təbii ki, şəxsə ləqəb və ayamanı verənlər onun ən qabarıq xüsusiyyətlərini əsas götürür ki, bu da mənfi və müsbət motivli ola bi-

lər. Ləqəblərin leksik-semantik qrupları da antroponimikamızda qeyd olunan tip ləqəblərin üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qabangüci, Dəmirgüci, “Koroğlu”dakı Bəlli Əhməd, Toxmaqvrur, Tupdağıdan, Halay-pozan və s. kimi müsbət motivli, həm də igidlik funksiyalı ləqəbləri ulularımız “ər ləqəbi ilə tanınar” prinsipinə əsasən vermişlər. Belə müsbət motivli ləqəblər bu gün də müşahidə edilməkdədir.

Mənfi motivli ayamalar qədim dövrlərdən bu günə qədər işlənəlməkdədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı **Qısırca** Yengə, “Koroğlu” dastanındakı **Keçəl** Həmzə, **Çopur** Səfər və s. tipli ayamalar müasir ədəbiyyatımızda, eləcə də danışq dili və dialektlərimizdə yüzlərlədir. Onu da əlavə edək ki, müsbət motivli ləqəblərdən fərqli olaraq, ayaması olanlar istəmərlər ki, onları həmin adla çağırınsınlar. Bu da sırf psixoloji amillə bağlıdır.

Azərbaycan antroponimiyasında A.Qurbanov, M.Adilov, M.Çobanov, H.Həsənov, H.Əliyev, Q.Mustafayeva və başqa tədqiqatçılar məqalə və monoqrafiyalarında ləqəblərin lingvistik, həmçinin üslubi-lingvistik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişlər. A.Paşayev isə “Azərbaycan dilində ləqəblər” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Həmin əsərlərdə ləqəblərin digər ad kateqoriyalarından fərqi, ləqəblərin leksik-semantik qrupları, ləqəblərin bir və ya bir neçə şəxsə aid olmasına görə təsnifi, ləqəblərin istifadə formasına görə təsnifi, ləqəblərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri, ləqəblərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri və s. məsələlər təhlil edilmiş, faktiki dil materialları ilə təsdiqlənmişdir. Lakin apel-yativi müasir ədəbi dildə olmayan (türk mənşəli arxaizm, arxaizm səciyyəli dialektizm və dialektizmlər nəzərdə tutulur) ləqəblər geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmayıb.

Azərbaycan onomastikasında ləqəb və ayamaların leksik-semantik qrupları dəqiqləşdirilmişdir. Həmin bölgülərin nəzəri

müddəalarına əsaslanaraq, apelyativi arxaizm, arxaizm səciyyəli dialektizm və dialektizmlər olan ləqəbləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar¹.

1. İgidlik, qəhrəmanlıq, böyüklük motivli ləqəblər: **Alp** Eltəbər (VII əsr), **Dəli** Domrul (“Kitabi-Dədə Qorqud”), **Qoç** Koroğlu, **Sanlı** Səməd, **Topdağıdan (Tupdağıdan)**, **Toxmaq-vuran**, **Tanrıtanımaz**, **Halaypozan** (“Koroğlu” dastanı), **İyid** Bayramxan (Aşıq Ələsgər) və s.

2. Etnonimlər əsasında yaranan ləqəblər: **Qıpçaq** Məlik (“Kitabi-Dədə Qorqud”), **Kınıq Qazıqurd** (F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində), Əhməd **Tərəkəmə** (“Heydər bəy” dastanı), **Kürd** Ələkbər (N.Vəzirov), **Təklə** Hacı Qurban (Qasım bəy Zakir), **Tərəkəmə** Ərşad (İ.Əfəndiyev), **Qıpçaq** Əhməd (Şəki) və s. Ləqəb funksiyasında iştirak edən “tərəkəmə” etnonimi Azərbaycanda ən geniş yayılan etnonimlərdəndir. İran, xüsusilə Cənubi Azərbaycan toponimləri sistemində “tərəkəmə” etnonimi əsasında formalaşan vahidlər üstünlük təşkil edir. “Tərəkəmə” XI əsrdə islamı qəbul edən və İran ərazisində yaşayan oğuz tayfalarındandır (148–148). “Tərəkəmə” antroponimik və toponimik vahidlərin yaranmasında iştirak edən etnonimlərdəndir. “Təklə və təkəli etnonimi Səfəvilər dövründə Azərbaycanda güclü türk tayfalarından olmuşdur” (24–44). Antroponimikamızda ləqəb funksiyasında iştirak edən “təklə” etnonimini Azərbaycan toponimik vahidlər sistemində oykonim kimi işlənməkdədir. Məsələn, Təklə kəndi (Borçalı), Təklə kəndi (Qarabağ), Təklə (Biləsuvar) və s.

Məlumdur ki, təyinedici və fərqləndirici xüsusiyyətlərə malik olan ləqəblərdə təyin təyin olunandan, yəni ləqəb əsl şəxs adından əvvəl işlənir. Məsələn, **Dəli** Domrul, **Qoç** Koroğlu və s. Lakin bəzən bunun əksi də müşahidə edilir. Yəni ləqəb

¹ Qeyd: Əsərin ləqəblər hissəsinə daxil etdiyimiz vahidlərin bir hissəsini ADPU-nun Onomastika fondundan götürmüşük.

əsl şəxs adından sonra işlənir. Məsələn, Əhməd **Tərəkəmə**, Güzəməli **Şeytan** (“şeytan” ərəb mənşəli apelyativdir). Göründüyü kimi, atributivlik funksiyalı Tərəkəmə və Şeytan ləqəbləri əsl şəxs adlarından sonra işlənmişdir. Bu xüsusiyyət daha çox folklor nümunələrində müşahidə edilir.

3. Sənət, peşə, vəzifə ilə əlaqədar yaranan ləqəblər: **Ağıcı** Bədircahan (N.Vəzirov), Məsmə **Qaravaş**, Bəhram **Yüzbaşı** (Şamaxı), **Keçəçi** Əlabbas (Şamaxı), **Kərənti düzəldən** Əjdər (Şəmkir), **Əvəçi** Zöhrə (Qazax), **Sığırçı** Məhərrəm (Yevlax), **Pıçqı** Əsgər (Borçalı), **Cöyüzsatan** Narın (Qazax), **Carçı** Əvəz (Şamaxı), **Çarıqçı** Murad (Şamaxı), **Çarıq** Ələkbər (Şamaxı) və s.

4. Şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranan aya-malar: **Darqursaq** Musa (Füzuli), **Danqır** Abbas (M.Cəlal), **Dağarcıq** Ağamirzə (Oğuz), **Dığ-dığ** Gülsüm (Bakı), **Dır-dır** Dursun (Şamaxı), **Dızqax** Nəsrəddin (Şamaxı), **Dunux** Əsli (Borçalı), **Əfçi** Nərgiz (Qazax), **Güəzə//Gəvəzə** Hümət (Borçalı), **Girdik** Həsən (C.Məmmədquluzadə), **Gop** Xalıq (Şamaxı), **Gopçu** Qasım (Borçalı), **Kirimiş** Cahan (Şəmkir), **Karsala** Çoban (Laçın), **Laxbaş** Əli (Xanlar), **Yava** Qurban (Kürdəmir), **Çuğul** Kərbəlayı Məhəmməd (“Qaçaq Nəbi”), **Cinqoy** Kazım (Borçalı), **Hör-hör** Osman (Qazax) və s. Şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olan bu ayamaların əksəriyyəti mənfi motivlidir. **Yava** Qurban isə müsbət motivli ləqəblər sırasında izah edilə bilər. Çünki “yava” apelyativi bir sıra şivələrdə, o cümlədən Sabirabad şivəsində “pis”, qərb şivələrində “yekə-yekə danışmaq” ifadəsinin sinonimi kimi “yava-yava danışmaq” və s. mənalarda işlənsə də, **Yava** Qurban ləqəbinin formalaşdığı Kürdəmir şivəsində “zirək” mənəlidir və elə ləqəbyaratmada da həmin mənə əsas götürülmüşdür.

5. Şəxsin fizioloji xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranan aya-malar: **Axtaxan** Ağa Məhəmməd şah Qacar (Ə.Haqverdiyev), **Bınbidi** Güləbətin (Ermənistan Respublikasının Kalinino

rayonu), **Qaroy** Muxtar (Borçalı), **Qart** Osman (Şamaxı), **Dinqıl** Əhməd (Oğuz), **Dinqılı** Əli (Naxçıvan), **Dinqidi** Allahverdi (Kalinino rayonu), **Donqa** Əhməd (Borçalı), **Donqabel** Nəsrəddin (Qazax), **Mırığ** Heybət (Şamaxı), **Zağar** Əli (Borçalı), **Gözüpıçalaqlı** Anaxanım (N.Vəzirov), **Sırxı//Sırığ** Qasım (Qazax), **Sıqqa** Nəsif (Şəmkir), **Teytax** Qurban (Şəmkir), **Tapalaq** Teybə (Kalinino), **Tosoy** Şahmurad (Qazax), **Törə** Osman (Şamaxı), **Xaşal** Qurban (Ə.Haqverdiyev), **Xırça** Əmiraslan (Tovuz), **Çılı** Mustafa (Naxçıvan), **Cıncılı** Mövsüm (Naxçıvan) və s.

Şəxsin fizioloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq yaranan ayamalar mənfi motivlidir, əsasən, şəxsin fiziki xüsusiyyətlərini əks etdirir. Yuxarıdakı ayamaların apelyativi olan vahidlərdən yalnız “Gözüpıçalaqlı” adındakı “göz” sözü müasir ədəbi dilimizdə işlənir.

6. Müəyyən hadisə əsasında formalaşan ləqəblər və ayamalar: **Ağçuxa** Ağabala (Şamaxı). Ağ çuxa geyinmə hadisəsi “Ağçuxa” ləqəbinin yaranmasına səbəb olmuşdur. A gədə Pirməmməd (A.Paşayevin əsərlərindən götürülmüşdür). Güman ki, ay gədə, ay oğlan ifadəsini çox işlətmə ilə əlaqədar yaranmışdır.

Boğazca Fatma (“Kitabi-Dədə Qorqud”), **Boğaz** İsmayıl (Qazax). Bu ləqəblərdən **Boğazca** hamiləliyə işarədirsə, **Boğaz** “çox yeyən”, “boğazını otaran” anlamlıdır.

Qısırca Yengə (“Kitabi-Dədə Qorqud”), **Qısır** Fatma. Hər iki ayama doğmayan anlamlıdır.

Qancıx Lala (Qazax). Bu ayamanın apelyativi “dişi it” anlamlıdır. Ehtimal ki, həmin adı daşıyan şəxs heç kimlə yaxşı münasibət qura bilmədiyi üçün bu adla adlanıb.

Qaxdağan Güllüzar (Ermənistan Respublikasının Kalinino rayonu). Kəsib, yoxsul olma ilə əlaqədar yaranmışdır.

Əysibaldır Tapdıq (Qazax). Həmişə ayağına, yaxud baldırına parça (əski) bağlama ilə əlaqəli yarandığını söyləmək mümkündür.

Parax Məmməd (Borçalı). “Parax” it, həm də yaşayış yeri anlamı qədim türk sözüdür. Məmmədin evi olmadığı, o qapıda, bu qapıda yaşadığı üçün ona “Parax”, yəni evsiz-eşiksiz ləqəbini veriblər. Bu apelyativ qırğız antroponimləri sistemində əsl şəxs adı funksiyasındadır. Məsələn, Баракбай (104-6). Onu da əlavə edək ki, belə vahidlər az deyil. Yəni Azərbaycan antroponimləri sistemində ləqəb kimi işlənən bir sıra vahidlər digər türk xalqları antroponimikasında əsl şəxs adı kimi işlənir. Qırğız antroponimləri ilə apardığımız müqayisə bunu bir daha təsdiqləyir:

Azərbaycan antroponimləri sistemində ləqəb	Qırğız antroponimləri sistemində əsl şəxs adı
Qancix Lala Parax Ədil (Adil) Satqın Xudayar Təntik Müslüm Tülkü Qurban Uzun Qurban	Bayqançux Barakbay Satkın Tentek Tülkübay Juzun

Türk mənşəli ləqəb və ayamaların leksik-semantik qrupları göstərir ki, istər bədii ədəbiyyatımızda, istərsə də müasir diimizdə (danışiq dili və dialektlərdə) işlənən ləqəb və ayamalar digər onomastik vahidlər kimi dilimizin qoruyucusudur. Təbii ki, həmin tip vahidlərin yaşaması, geniş mənada götürsək, onların apelyativinin yaşamasıdır. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz ləqəb və ayamaların bir qrupunun apelyativi dialektizmlədirsə (bınbidi, qaxdağan, mırax, sırax və s.), əksəriyyətinin apelyativi XIX əsrə qədərki ədəbi dilimiz barədə müəyyən təsəvvür

yarada bilən arxaizm və tarixizm (çuxa, alp və s.), arxaizm səciyyəli dialektizmlərdir (ağıçı, boğazca, qaroy, qısır, əvəçi, əfçi və s.).

Leksik-semantik qruplara daxil etdiyimiz ləqəb və aya-maların apelyativinin türk mənşəli arxaizm, arxaizm səciyyəli dialektizm və dialektizmlər olmasını nəzərə alaraq aşağıdakı cədvəli təqdim edirik:

Ləqəb və aya-malar	Apelyativi			
	Arxaizm və tarixizm	Arxaizm səciyyəli dialektizm	Dia-lektizm	Mənası
Ağıçı Bədircahan	-	+	-	ağı-qadınların yas ye-rində avazla söylədik-ləri yanıqlı sözlər, ba-yatılar. ağıçı-ağı söylə-yən
Ağçuxa Ağabala	+	-	-	«ağ» müasir ədəbi dil-dəki rəng anamlı və-hid, «çuxa» geyim adı. etnoqrafik arxaizmdir
A gədə Pirməmməd	-	-	+	ay oğlan
Axtaxan	-	+	-	«axtalanmaq» sözündəndir, axtalanmış mənasını verir.
Boğazca Fatma	-	+	-	hamilə
Boğaz Bayram	-	-	+	çox yeyən, boğazını otaran
Bəhrəm Yüzbaşı	+	-	-	yüz təsərrüfata sahiblik edən
Bordağ Məhəmməd	-	-	+	köklüyə işarədir
Qaroy Muxtar	-	+	-	gözü yaxşı görməyən, kor
Qart Osman	-	+	-	qartırmış, qocalmış
Qaxdağan	-	-	+	kasıb, yoxsul

Güləbətın				
Qısır Fatma	-	+	-	doğmayan
Qısır Yengə	-	+	-	doğmayan
Qırlı Hüseyn	-	+	-	«qır» dağ anlamı arxaik vahiddir
Dağarcıq Ağamirzə	-	-	+	araqarışdıran mənasındadır
Danqır Abbas	-	-	+	çox çılpaq, daz, keçəl
Dəli Dömrül	+	-	-	igid, qoçaq
Dəli Həsən	+	-	-	igid, qoçaq
Dinqidi Allahverdi	-	-	+	uzunboylu
Dığ-dığ Gülsüm	-	-	+	çox danışan
Dızqax Nəsrəddin	-	-	+	qorxaq
Dınqıl Əli	-	-	+	balaca boy
Dır-dır Dursun	-	-	+	çox danışan, lovğa, arsız
Dıppılı Saday	-	-	+	balaca boy
Donqa Kazım	-	-	+	müasir ədəbi dildə «donqar» şəklindədir. «əyribel» mənasını bildirir
Dunux Salatın	-	-	+	gec başa düşən, gec anlayan
Əvəçi Ceyran	-	+	-	qadın, arvad mənasında arxaikləşib, yalnız dialektlərdə «mamaça» sözünün sinonimi kimi işlənir
Əysibaldır Tapdıq	-	+	-	ayağına, yaxud baldırına parça (əski) bağlayan mənasındadır
Əliçatılı Məhəmməd	-	+	-	-i mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş, «əl» ismi müasir dilimizdə işlənir, çatı ləkəmi isə köndir, sicim mənalı vahiddir
Əfçi Bəsti	-	+	-	arxetipi qədim türk sözü olan nitq anlamı «sab» vahididir. çabçı-çəfçi «hərfdi-əfçi» «çox danışan» mənə-

				sını ifadə edir. qədim türk dilində qadın, arvad mənasında da işlənmişdir.
Zağar Əli	-	-	+	balaca, qısaboy
Yava Qurban	-	-	+	«yava» müxtəlif dialektlərdə pis mənasında işlənir. lakin Kürdəmir rayonunda işlənən «yava Qurban» ləqəbindəki «yava» zirək mənalıdır. Çünki Kürdəmir şivəsində «yava» sözü yalnız zirək mənasında işlənir.
Karsala Çoban	-	-	+	gec başa düşən, gec anlayan
Kəcəçi Əlabbas	-	+	-	keçə düzəldən – «keçə» məişət əşyası olub, etnoqrafik arxaizmdir
Kərənti düzəldən Qasım	-	-	+	«kərənti» dəryaz anlamlıdır, düzəldən sözü isə ədəbi dilimizdə işlənir
Kirli Məhəmməd	-	-	+	səliqsiz, çirkli paltar geyən
Kirimiş Cahan	-	-	+	sakit mənasını ifadə edir
Küəzə//Kəvəzə Əhməd	-	+	-	çoxdanışan, boşboğaz, lağlağı
Kirdik Həsən	-	+	-	arsız, yalançı
Gopçu Qasım	-	+	-	düz danışmayan, düzgün məlumat verməyən
Gop Xalıq	-	+	-	düz danışmayan
Gözüpıçalaqlı Anaxanım	-	-	+	təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə modelindədir. mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş «göz» sözü ədəbi dilimizdə işlənir. «pıçalaq» isə dialekt vahididir, «zığ» sözü ilə nisbi sinonimlik təşkil edir. «Gözü

				pıçalaqlı» gözü zığlı mənasını verir.
Laxbaş Əli	-	-	+	heç nə bilməyən, başa düşməyən, gec anlayan
Məsmə Qaravaş	-	+	-	qulluqçu, nökər
Mırx Heybət	-	-	+	dişləri olmayan və ya az olan
Mısmırax Nəbi	-	-	+	tez küsən
Parax Nəsrəddin	-	+	-	evsiz, eşiksiz
Pıçqı Nadir	-	+	-	mişar anamlıdır və «mişar» sözü ilə bir kökdən olduğu türkologiyada sübut olunmuşdur
Sanlı Səməd	-	+	-	adlı-sanlı, şöhrətli
Sırt Yusif	-	+	-	sırt sözü «zirvə», «təpə», «bədən üzvünün adı» və s. mənaları bildirir. Lakin qeyd olunan ləqəbdə igidlik mənasını ifadə edir
Sırx Sabir	-	-	+	sırığ/sırx fonetik variantlarında işlənir, «uzun» mənasını ifadə edir, bəzən uzun ağac mənasında da işlənir
Sığırcı Məhərrəm	-	+	-	naxırçı, «sığır» naxır anamlıdır
Taytax Qurban	-	+	-	taytayan, axsayan mənasını ifadə edir
Tayçarix Məhəmməd	-	+	-	bir çarxqlı
Tosoy Mədəd	-	-	+	balaca, lap balaca mənasını bildirir
Topalax Teybə	-	-	+	balaca
Toppulu Sənəm	-	-	+	«kök» mənasını ifadə edir
Toxmaqvrən	+	-	-	«toxmaq» qədim silahlardan birinin adıdır, «vrən» müasir ədəbi dilimizdə işlənir (vurmaq)
Törə Osman	-	-	+	balaca

Əzizxan Tanrıverdi

Tupdağıdan	+	-	-	dəstə, cərgə dağıdan mənasını ifadə edir. igidlilik motivli ləqəbdir
Xaşal Qurban	-	-	+	yekəqarın
Xırça Məcid	-	-	+	balaca
Halaypozan	-	+	-	dəstə dağıdan, polkdağıdan, igidlilik motivlidir
Çuğul Kərbəlayı Məhəmməd	-	+	-	araqarışdıran, xəbərçi
Çarlıqçı Murad	+	-	-	çarlıq tikən
Çarçı Əvəz	-	+	-	car çəkən, xəbər verən
Çılı Mustafa	-	-	+	balaca
Cinqoy Kazım	-	-	+	əsəbi, tez özündən çıxan
Cımda Hüscyn	-	-	+	kasıb, yoxsul
Cicişdi Sahibxan	-	-	+	«cici» təzə anlamlıdır. «cicişdi», yəni «təzədir»
Cöyüzsatan Cahan	-	-	+	«cöyüz», «cəviz» qoz sözünün sinonimidir.
Cıncılı Mövsüm	-	-	+	balaca

III FƏSİL

TÜRK MƏNŞƏLİ AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan antroponimiyasında sadə quruluşlu antroponimlər, əsasən, düzgün istiqamətdə təhlil olunmuşdur. Düzəltmə quruluşlu antroponimlərə münasibət isə mübahisəlidir. Məsələn, M.Çobanov belə hesab edir ki, Telli, Dəmirçi, Ovçu və s. antroponimlər –lı⁴, –çı⁴ şəkilçilərinin “tel”, “dəmir”, “ov” apelyativlərinə artırılması yolu ilə yaranmışdır (180–75). Yaxud M.Adilov və A.Paşayev Güllü, Telli, Bəylər, Qorxmaz, Xanım, Bəyim və s. antroponimlərin müxtəlif nitq hissələrinə müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə düzəldiyini göstərirlər (10–17). A.Qurbanov da düzəltmə quruluşlu antroponimlərin morfoloji üsulla yarandığını göstərir (60–452–466). Halbuki qeyd olunan antroponimlər düzəltmə yolla, yaxud morfoloji üsulla yaranmamışdır. Çünki həmin antroponimlərin leksik və qrammatik-leksik şəkilçili apelyativləri müasir ədəbi dilimizdə elə həmin formada işlənməkdədir (titul səciyyəlilər arxaıkləşmişdir). Fikrimizcə, sadə, düzəltmə, qrammatik şəkilçili, mürəkkəb quruluşlu və cümlə tipli vahidlərdən, yaxud digər onomastik vahidlərdən antroponim yaradıcılığında, əsasən, hazır şəkildə, yəni birbaşa istifadə olunmuşdur. Bu da apelyativin və digər onomastik vahidin antroponimə transformasiyasıdır. Faktlara müraciət edək: almaz – Almaz, dəmir – Dəmir; telli – Telli, dəmirçi – Dəmirçi; dur+sun = dursun = Dursun; adı gözəl = adıgözəl = Adıgözəl, adı bəlli = adıbəlli – Adıbəlli; Qız qayıt = Qızqayıt, Tanrı verdi = Tanrıverdi; qıpçaq – Qıpçaq, əfşar – Əfşar və s. Deməli, apelyativlərdən və apelyativ funksiyalı vahidlərdən birbaşa istifadə olunmuşdur. Bu tipli vahidlərin

əsas və köməkçi ad kateqoriyalarında çoxluq təşkil etdiyini, həm də apelyativin və digər onomastik vahidlərin antroponimə transformasiyasını nəzərə alaraq, türk mənşəli antroponimlərin qrammatik xüsusiyyətlərini aşağıdakı sistem üzrə təhlil etməyi məqbul hesab edirik:

1. Sadə quruluşlu antroponimlər;
2. Düzəltmə quruluşlu antroponimlər;
3. Qrammatik şəkildəli antroponimlər;
4. Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər.

Sadə quruluşlu antroponimlər. Leksik və qrammatik-leksik şəkildəli antroponim yaradıcılığına cəlb edilən apelyativlər, həmçinin başqa onomastik vahidlər, təbii ki, onomastikada sadə quruluşlu antroponimlər kimi izah olunmalıdır. Bu mənada sadə quruluşlu antroponimləri nitq hissələrinin iştirakına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) isimlərdən ibarət sadə quruluşlu antroponimlər:¹ *Ağa, Aza, Ayaz, Alay, Alov, Alqış, Araz, Aran, Aruz, Aslan, Ata, Babba, Babək, Bala, Boran, Buğa, İldırım, Gümüş, Oğuz, Oğul, Ozan, Orman, Bulud, Qaya, Qartal, Qıpçaq, Dəmir, Dəniz, Teymur, Təbriz, Tufan, Türk, Uğur və s. (əsl şəxs adlarına daxil olan kişi adları); Alma, Durna, İnci, Kəklik, Laçın, Maral, Sona, Tərlan, Tovuz, Turac, Ulduz, Xatın, Çiçək, Ceyran və s. (əsl şəxs adlarına daxil olan qadın adları); ağa, bəy, bilgə, bikə, yabqu, tegin, xan, xaqan, xatun, çavuş, çur, şad və s. (titullar); Alp Eltəbər, Boğaz Bayram, Yava Qurban, Pıçqı Nadir, Sırx Sabir, Təklə Hacı Qurban, Çarıq Ələkbər və s. (ləqəblər); Araz (Məmməd Araz), Əfşar (Sadıq bəy Əfşar), Güzgü (Məmmədəli Manafov) və s. (təxəllüslər).*

b) sifətlərdən ibarət sadə quruluşlu antroponimlər: *Aydın, Arıx (Arıq), Qara, Qoca, İgid, Uru və s. (əsl şəxs adlarına daxil*

¹ Q e y d: Əsas və köməkçi ad kateqoriyalarına daxil olan antroponimləri bir sistemdə verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

olan kişi adları); *İncə, Yaxşı, Göyçək, Gözəl* və s. (əsl şəxs adlarına daxil olan qadın adları); *Qart Osman, Qısır Fatma, Qoç Koroğlu, Dəli Domrul, Dəli Həsən, Donqar Əhməd, İyid Bayramxan, Zağar Əli, Güzə (gəvəzə) Əhməd, Xaşal Qurban, Çuğul Kərbəlayı Məhəmməd* və s. (ləqəblər).

Sadə quruluşlu antroponimlər sisteminə daxil etdiyimiz *Babək, Oğuz, Təbriz, Xəzər* və s. kimi antroponimlərin apelyativ müasir ədəbi dilimizdə işlənmir, onların leksik məzmunu qapalı olduğundan qavranmır, antroponim kimi işlənmələrinə səbəb isə həmin tip vahidlərin məhz tarixi şəxsiyyət adı, etnonim, toponim, hidronim təyinatı, funksiyası ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, sadə quruluşlu antroponimlərin apelyativləri və ya antroponimik vahid funksiyasında iştirak edən digər onomastik vahidlər müasir ədəbi dil baxımından sadə quruluşlu görünərsə də, geniş etimoloji təhlil aparıldıqda həmin tip vahidlərə sadə quruluşludur - demək məntiqi baxımdan qüsurludur. Məsələn, leksik semantikasi donmuş antroponimlərə diqqət yetirək. Türkologiyada “Xəzər”in “xəz” etnonim, -ər cəmlik bildirən qrammatik şəkilçi (186–194), yaxud “Babək”in, “ba” – böyük, “bək” – bəy və s. izahları vardır (10–15). Bu baxımdan yanaşdıqda “Xəzər” qrammatik şəkilçili onomastik vahid (hidronim, həm də antroponim və ktematonim), “Babək” isə mürəkkəb quruluşlu antroponim kimi izah olunmalıdır. Lakin müasir ədəbi dildə sadə quruluşlu söz kimi qəbul edilən “alov” sözünün tarixi – fonomorfoloji təhlilində onun “al” (parlaq, hiylə və s. anamlı) yuvası ilə bağlılığı (186-150), yaxud “u:”, “yuxu” sözünün dilin qədim qatındakı köküdür (71–216) və s. faktları əsas götürsək, bir daha təsdiqlənər ki, dilin ilkin yaranma dövrlərində və ondan sonrakı ilk mərhələlərdə sözlər, əsasən, bir və iki səsli olmuş, sonrakı mərhələlərdə isə bir yuvadan şaxələnən sadə quruluşlu, istərsə də eyni yuvadan və başqa yuvalardan şaxələnən düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu vahidlər yaranmışdır. Bu prizmadan yanaşdıqda sadə, düzəltmə və mürəkkəb

quruluşlu vahidlər xronoloji ardıcılıqla fonomorfoloji və morfoloji istiqamətdə təhlil olunmalıdır. Türkologiyada apelyativlərin belə bir istiqamətdə müəyyən qədər təhlil edildiyini və bu mövzunun başqa bir mövzu olduğunu, həmçinin antroponimik vahidlərə daha çox sinxronik baxımdan yanaşdığımızdan yuxarıdakı antroponimləri sadə kuruluşlu antroponimlər sisteminə daxil etmişik.

Düzəltmə kuruluşlu antroponimlər. Bu tip antroponimlərdə leksik və qrammatik-leksik şəkilçilər müşahidə edilir. Ona görə də əvvəlcə leksik, sonra isə qrammatik-leksik şəkilçili antroponimləri təqdim etmək lazım gəlir.

a) Leksik şəkilçili antroponimlər. Türk mənşəli antroponimlərdə müşahidə olunan leksik şəkilçilər aşağıdakılardır:

–çı⁴. Azərbaycan (türk) dilində məhsuldar şəkilçilərdən olan –çı⁴ şəkilçisinin mənşə etibarı ilə adam mənasını verən –çe//–çi, –ci//–zi, –si, –şi və s. fonetik variantlı qədim türk sözü ilə bağlı olduğunu göstərirlər (67–72). H.Mirzəzadə yazır: “Müasir Azərbaycan dilində –çı⁴ şəkilçisi vasitəsilə sənət, peşə, əqidə, məslək və s. məzmunları ifadə edildiyi halda, qədim dövr ədəbi-bədii əsərlərin dilində bu mənaların məhdud olduğu, yalnız sənət, peşə, vəzifə sahiblərinin adı ilə bağlı olduğu nəzərə çarpır” (121–56). Türk mənşəli antroponimlərdə müşahidə olunan –çı⁴ şəkilçisi, əsasən, qədim məzmununa uyğun, yəni peşə, sənət, vəzifə funksiyasını yerinə yetirir. Bu şəkilçi əsl şəxs adları və köməkçi ad kateqoriyalarından olan ləqəblərdə daha çox müşahidə edilir. Məsələn, Avçı, Binəçi, Qırçı, Dəmirçi, Elçi, Yolçu, Ovçu və s. (əsl şəxs adları); Ağıcı Bədircahan, Əvəçi Zöhrə, Əfçi Nərgiz, Keçəçi Əlabbas, Gopçu Qasım, Sığırçı Məhərrəm, Çarıqçı Murad, Carçı Əvəz və s. (ləqəblər). –çı⁴ şəkilçisi köməkçi ad kateqoriyalarına daxil olan türk mənşəli titul və təxəllüslərdə müşahidə olunmur.

Yuxarıda qeyd etdik ki, “–çı” şəkilçisi “–çe//–çi, –ci//–zi, –si, –şi” və s. fonetik variantlı adam anlamlı sözün şəkilçidə

daşlaşmış formasıdır. Həmin funksiyalı kök morfemi (–çı⁴ şəkilçisində daşlaşmış söz) qədim antroponimlər sistemində müşahidə olunur: *Arkasun*, *Qarasun*, *Kudusun*, *Telusun*, *Ulusun*, *Erisun*, *Ursi* (44-544-547), *Dirsə xan* (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı) və s.

–lı⁴. Bu şəkilçinin omonimliyi antroponimik vahidlərdə də müşahidə edilir. Belə ki, əsl şəxs adları və ləqəblərdə müşahidə olunan –lı⁴ sifətə məxsus atributivlik funksiyasındadırsa, təxəllüslərdə subyektin mənsub olduğu yeri və etnosu təyinetmə funksiyasındadır. Hər iki halda, konkret desək, isim və sifət funksiyalı apelyativin antroponimik vahidə transformasiyası müşahidə edilir. Məsələn, *Ballı*, *Bağçalı*, *Qutlu*, *Güllü*, *Saçlı*, *Sevgili*, *Telli*, *Toylu*, *Uğurlu* və s. (əsl şəxs adları); *Dıppılı Səday*, *Kirli Məhəmməd*, *Sanlı Səməd*, *Totulu Sənəm* və s. (ləqəblər); *Arashı* (Həmid Məmmədağa oğlu Arashı), *Dağlı* (Seyfəddin Dağlı), *Kəngərli* (Bəhrüz Kəngərli), *Göyçəli* (Aşıq Musa Göyçəli), *Şəkili* (Hatəm Şəkili) və s. (təxəllüslər).

–ça². *Bağça* (əsl şəxs adı).

–cıq⁴. Kiçiltmə funksiyalı bu şəkilçi yalnız bəzi ləqəblərdə müşahidə edilir. Məsələn, *Dağarcıq Ağamirzə*. “Gövhərcik” antroponiminin sonundakı şəkilçi də həmin funksiyalıdır, lakin “Gövhər” antroponimi türk mənşəli olmadığından onu və həmin tip digər antroponimləri bu sistemdə təhlil etmirik.

–luq. Bu şəkilçi müasir antroponimlər sistemində deyil, arxaik antroponimlərdə müşahidə olunur. Məsələn, *Qutluq*.

–laq². *Yaylaq* (əsl şəxs adı). Antroponimik vahidlərdə ən az müşahidə olunan şəkilçilərdəndir.

–aq². Bu şəkilçi qədim türk antroponimlərində leksik semantikasi donmuş şəkildədir. Məsələn, *Annax*, *Dukak*, *Səgrək* və s. kimi antroponimlərin sonundakı –ak, –ək fonetik variantlı şəkilçi xasiyyət və keyfiyyət funksiyalı olsa da, müasir ədəbi dil baxımından birbaşa qavranmır. –aq² şəkilçisi əsl şəxs adlarında müşahidə olunmur, köməkçi ad kateqoriyalarından isə

yalnız ləqəblərdə təsadüf olunur ki, bu da ləqəbin şəxslə daha çox əlaqəli olması, həmçinin atributivlik keyfiyyətinin güclü olması ilə bağlıdır. Azərbaycan ləqəbləri sistemində *Bordaq Məhəmməd, Topalaq Teybə, Taytax Qurban* və s. adları nümunə kimi göstərmək olar.

-daş. *Eldaş, Yoldaş* və s.

-sız⁴. Mənfi motivli funksiyasına görə antroponimikada ən az müşahidə olunan şəkilçilərdəndir, yalnız siyasi motivli təxəllüslərdə müşahidə olunur. Məsələn, *Qanacaqsız* (Əli Nəzmi).

-ıq⁴. Bir sıra ləqəblərdə təsadüf edilir. Məsələn, *Mısmırax Nəbi, Təntix` Müslüm* və s.

-ış⁴. *Buluş, Dönüş, Güləş* və s. Bu sistemdəki *Buluş* antroponiminin arxaik antroponimlər sırasında olduğunu qeyd etmişik. Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, -ış⁴ şəkilçili antroponimlər həm qədim, həm də müasir türk antroponimikası baxımından xarakterikdir.

-ğın⁴, -qın⁴. Bu şəkilçi əsl şəxs adları və təxəllüslərdə müşahidə edilir. Məsələn, *Vurğun, Daşqın, Duyğun, Dalğın, Yetkin, Ötkün, Coşqun* və s. (əsl şəxs adları); *Vurğun* (Səməd Yusif oğlu Vəkilov), *Duyğun* (Ramiz Duyğun); *Düşkün* (Əlixan Bayram oğlu Abbasov), *Coşqun* (İsgəndər Coşqun) və s. (təxəllüslər).

-mə². Antroponimikada ən az işlənən şəkilçilər sırasına daxildir. Cəmi bir antroponimdə müşahidə edilir. “Seçmə”- əsl şəxs adları sistemində qadın adı kimi işlənir.

-ş. Rütbə məzmunu bildirən və bu gün həmin mənada işlənməyən qədim şəkilçidir (173-278). Bu şəkilçi müasir Azərbaycan Məsələn, *Ataş, Ağaş, Balas, Babas, Qaras, Nənəş, Əmiş* və s. Bu tipli antroponimlərdə -ş şəkilçisinin semantikası donmuş olsa da, ümumilikdə qoşulduğu sözlə birlikdə əzizləmə, hörmət funksiyasını ifadə edir. Burada onu da qeyd edək ki, “Babaş” antroponimi türk xalqları antroponimikasında

məhz Azərbaycan antroponimi kimi səciyyələndirilir. Təsadüfi deyildir ki, T.Canuzakov da Qazax antroponimləri sistemindəki “Babas” antroponimini Azərbaycan antroponimi hesab edir (91-40). Babaş antroponimi qıpçaq dilində yazılmış XVI əsr erməni icmasının məhkəmə həyatından bəhs edən sənədlərdə (72 (a)-128, 236, 248) erməni antroponimi kimi “Babas” fonetik variantında təqdim edilir. Həmin sənədlərdəki mətnlərin transkripsiya hissəsində “Kevor Kaspar Babas oğlu”, rusca tərcüməsində “Kevor Kaspar Babas oqlu”, şəxs adları siyahısında isə (Kevor Kaspar Papas oğlu) kimi verilir və heç bir izah da göstərilir. Fikrimizcə, qədim və müasir dövr erməni dilindəki “Papas” türk mənşəli Babaş//Babas antroponiminin fonetik deformasiyaya uğramış variantıdır (b→p, Babas-Papas).

-inc⁴. Antroponimikamızda məhsuldar şəkilçilər sırasında deyildir. “Sevinc” qadın adında müşahidə edilir.

b) Qrammatik-leksik şəkilçili antroponimlər. Türk mənşəli antroponimlər sistemində bir sıra antroponimlər vardır ki, onlarda leksik məzmunlu qrammatik şəkilçilər müşahidə edilir. Bu tip şəkilçilər elə şəkilçilərdir ki, onlar dildə iki funksiyanı, konkret desək, qrammatik, həm də leksik funksiyanı yerinə yetirir.

Qrammatik-leksik məzmunlu şəkilçilər antroponimikada, əsasən, əsl şəxs adlarında müşahidə edilir:

-maz². *Qayıtmaz, Qorxmaz, Dönməz, Yenilməz, İstəməz, Ölməz, Solmaz, Sönməz* və s. Qeyd olunan antroponimlərdəki –maz² şəkilçisi formal olaraq müzarenin inkarı kimi qavranılrsa da, leksik məzmunlu şəkilçi funksiyasında iştirak etmişdir. Yəni –maz² şəkilçili fel substantivləşmişdir.

-dan². “Aydan” qadın adında müşahidə edilir. Bu antroponimdəki –dan leksik məzmunlu qrammatik şəkilçidir.

-lar². S.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, qrammatik-leksik məzmunlu şəkilçidir və leksik şəkilçi kimi də işlənir (191-177).

–lar² şəkilçisinin bir leksik şəkilçi kimi məhsuldarlığı əsl şəxs adlarında daha çox müşahidə edilir. Məsələn, *Ağalar, Atalar, Bəylər, Qırxlar, Dağlar, Dədələr, Tellər, Xanlar*.

c) Qrammatik şəkilçili antroponimlər. Antroponimlərdə müşahidə olunan şəkilçilər, əsasən, felə məxsus şəkilçilərdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

–dı⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçili antroponimlər: Məsələn, *Verdi, Daşdı* və s. Hər iki antroponimdə subyektin predikatda daşlaşmasına rast gəlinir. “Verdi” predikatı daha çox söz – cümlə quruluşlu antroponimlərdə müşahidə edilir. Məsələn, *Tanrıverdi, Xudaverdi, Bəyverdi, Şahverdi* və s. Yuxarıdakı antroponimlər sistemindəki *Verdi* antroponimi təkcə predikatdan ibarət olsa da, subyektin allah anlamlı – dini-mifoloji məzmunlu olması qavranılır, asanlıqla bərpa edilir. “Daşdı” antroponimi də fikrin ifadəsinə xidmət edir. Burada subyekt asanlıqla bərpa oluna bilməsə də, “Qız uşağı həddindən çox oldu” – kimi cümlələrin antroponimik vahiddə daşlaşmasını yada salır.

Şühudi keçmiş zaman şəkilçili və şəxs sonluqlu (I şəxsin təki və cəmində) antroponimlər: *Bulduq, Güvəndik, Oysandıq, Sevdim, Sevindim, Sevdik, Sevindik, Tapdıq, Usandıq* və s. Buradakı *Bulduq* (yəni *tapdıq*) və *Usandıq* (yəni *yorulduq, cana doyduq*) antroponimləri, həmçinin onların apelyativləri (*bulmaq, usanmaq*) müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşmişdir.

Yuxarıdakı antroponimlərdə subyektin funksiyası predikatda daşlaşmışdır. Digər tərəfdən, həmin vahidlərdəki şəxs sonluqları I şəxsin təkində -m, cəmində -k, -q elə subyektin göstəricisi funksiyasındadır. “Sevindik”, “sevdik”, “güvəndik”, “usandıq” və s. vahidləri predikat kimi qavradıqda onların mübtədasının xəbərdə ifadə olunduğu aydın görünür. Həmin şəkilçili predikatlar təklildə və subyektlə birlikdə eyni fikri, eyni funksiyanı ifadə edir. Məsələn, “Biz sevindik” cümləsi ilə

“Sevindik” cümləsinin, yaxud “Biz güvəndik” cümləsi ilə “Güvəndik” cümləsinin fikri ifadəetmədə heç bir fərqi yoxdur. Bu da təbiidir, çünki subyektə xəbərdə ifadə olunan cümlələr şifahi və yazılı ədəbi dilimiz baxımından yad hadisə deyildir. Deməli, sadə quruluşlu cümlələr antroponimlərdə daşlaşmışdır, yaxud antroponimik vahidə transformasiya nəticəsində leksikləşmişdir fikrini söyləmək mümkündür. Təbii ki, hər sadə quruluşlu cümlə antroponimik vahidə transformasiya oluna bilməz. Bu, antroponimlərin motivləşmə meyarları ilə bağlıdır. Yuxarıdakı antroponimlərin motivləşməsində iki hiss-sevinc və şadlıq, kədər və məyusluq motivləşmə üçün əsas olmuşdur ki, bu da sevinc (Biz sevindik – “Sevindik”) və kədər (Biz usandıq – “Usandıq”, yəni yorulduq, cana doyduq) məzmunlu antroponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Felin əmr şəkli (II və III şəxs təkdə) ilə ifadə olunan predikatın, dəqiq desək, əmr cümləsinin antroponimik vahiddə daşlaşması da müşahidə edilir. Məsələn, *Qayıt, Dilən, Sarıl, Sevil, Topalan, Usan, Ucal* və s. (II şəxsin təkində); *Dursun* (III şəxsin təkində) və s. Qeyd olunan antroponimlər söz-cümlə quruluşludur və onların ümumi məzmununda əmr, arzu, xahiş və s. ifadə olunmuşdur. Bu, bir daha təsdiq edir ki, həmin antroponimlərin əsası olan cümlələr antroponimlərdə daşlaşmış vəziyyətdədir.

Xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçisi –dır⁴ bir sıra antroponimlərdə müşahidə edilir. Məsələn, *Bəsdı (Bəsti), Qızbəsdı* və s. Bu barədə mürəkkəb antroponimlər bölməsində geniş bəhs edəcəyik.

–ər² şəkilçili (müzarenin təsdiqi) antroponimlər: *Gülər, Yaşar, Yanar, Yetər, Sevər* və s.

–mı⁴ feli sifət şəkilçili antroponimlər: *Satılmış* (əsl şəxs adı), *Kirimiş Cahan* (ləqəb).

–a felin arzu şəklinin şəkli əlaməti+ –san şəxs sonluğu “*Durasan*” antroponimində müşahidə edilir. “*Durasan*” predi-

katlı cümlə antroponimik vahidə transformasiya nəticəsində leksikləşmişdir.

Bunlardan əlavə, türk mənşəli antroponimlər sistemində mənsubiyyət şəkilçili (I şəxsin təkində) antroponimlər də vardır. Məsələn, Atam, Bəyim, Xanım və s.

Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb quruluşlu antroponimlərdən geniş bəhs edilməmişdir. Belə ki, A.Qurbanov (60-17), M.Adilov, A.Paşayev (10-17) və başqaları ümumi şəkildə izah etmişlər ki, mürəkkəb adlar müxtəlif sintaktik əlaqələr vasitəsilə yaranır. M.Çobanov isə bu mövzudan geniş şəkildə bəhs etsə də, əsasən, mürəkkəb sözlərin tərkibindəki vahidlərin nitq hissələrinə görə təsnifatı, qrammatik şəkilçilərin mürəkkəb addakı funksiyası, mürəkkəb adlarda fonetik hadisələr və s. kimi məsələləri izah etməyə çalışmışdır (180-79). Mürəkkəb quruluşlu antroponimlərdə müşahidə olunan müxtəlif sintaktik əlaqələrin geniş və sistemli tədqiq edilmədiyini nəzərə alaraq, onları aşağıdakı sistem üzrə təhlil etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Tabesizlik əlaqəsi əsasında formalaşan antroponimlər

Məlumdur ki, tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərini aydınlaşdırmayan, biri-birinə münasibətdə eynihüquqlu vahidlər arasında olur (3-12). Bu cür əlaqə əsasında formalaşan, yaxud bu cür əlaqələr müşahidə olunan mürəkkəb quruluşlu antroponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Tərkib hissələri yaxınmənalı sözlərdən ibarət olan antroponimlər: *Altuntaş*, *Daşdəmir*, *Qoçər* (“qoç” – qoçaq, igid – “ər” – igid), *Yazbahar* (hibrid), *Ərtoğrul* (“ər” – igid, “toğrul” – şahin, qoçaq, igid), *Gülçiçək*, *Laləçiçək*, *Şiraslan* (hibrid) və s. Bu sistemdəki Yazbahar, Gülçiçək və Şiraslan antroponimlərinin tərkibindəki apelyativlər bir-biri ilə sinonimlik təşkil edir. Türk mənşəli “yaz”, “çiçək” və “aslan” sözləri fars

mənşəli “bahar”, “gül”, “şir” sözləri ilə tabesizlik əlaqəsi əsasında qovuşaraq mürəkkəb quruluşlu antroponimə çevrilmişdir.

b) Tərkib hissələri yalnız titullardan ibarət olan antroponimlər: *Bilgəçur*, *Çurbək*, *Çurxan* və s. (qədim türk antroponimləri sistemində), *Ağabəy*, *Ağabəyim*, *Ağabanu* (hibrid), *Ağaxanım* (Xanımağa), *Ağaxan*, *Ağasultan* (hibrid), *Qanbay*, *Bikəxanım*, *Bəyimxanım* və s. (müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində). Bu antroponimlərin tərkibindəki titullar semantik baxımdan eyni olmasalar da, nisbətən yaxınmənalı vahidlərdir.

c) Tərkib hissələri qohumluq münasibətini bildirən sözlər və titullardan ibarət olanlar: *Ağabala* (*Balağa*), *Atabəy*, *Ataxan*, *Bababəy*, *Balabəy* (*Bəybala*), *Babaxan* (*Xanbaba*), *Balaxan* (*Xanbala*), *Bəydadaş*, *Qardaşxan*, *Dədəxan* və s. (*kişi adları*); *Ağabacı*, *Ağanənə*, *Anaxanım*, *Balaxanım*, *Bibixanım*, *Xanbacı* və s. (*qadın adları*). Bu sistemə daxil etdiyimiz antroponimlərin tərkib hissələrindəki sözlərin qovuşmasına səbəb onların hörmət funksiyasını ifadə etməsidir.

ç) Tərkib hissələri yalnız qohumluq münasibəti bildirən sözlərdən ibarət olanlar: *Atababa*, *Baladadaş*, *Dadaşbala* (*kişi adları*); *Anabala*, *Anabacı*, *Anagəlin* (*qadın adları*) və s.

d) Tərkib hissələri əsl şəxs adları və titullardan ibarət olanlar: *Balabəy*, *Bəydəmir*, *Qaraxan*, *Qarabəy*, *Qırxlarbəy*, *Durmuşxan*, *Elçibəy*, *Çingizxan* və s. (*kişi adları*), *Bayramxatun*, *Qonçabəyim*//*Qönçəbəyim*, *Göyçəxanım* və s. (*qadın adları*).

e) Xüsusiləşməyən əlavəli birləşmələrin inkişafı nəticəsində formalaşan antroponimlər. Məlumdur ki, xüsusiləşməyən əlavələrin bir qismi dildə əlavə kimi əmələ gəlsə də, sonradan inkişaf nəticəsində mürəkkəb sözün tərkib hissəsinə çevrilir (3-213). Belə birləşmələrin inkişafı nəticəsində formalaşan mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə nümunə olaraq *Ağadayı* (*Ağadayı*), *Ağabala* (*Ağa bala*), *Ağaqardaş* (*Ağa qardaş*), *Ağami*//*Ağəmi* (*Ağa əmi*), *Dədəkişi* (*Dədə kişi*), *Babakişi* (*Baba*

kişi), *Əliqardaş* (*Əli qardaş*), *Əmikişi* (*Əmi kişi*), *Əlibaba* (hibriddir, *Əli baba*), *Lələkişi* (*Lələ kişi*), *Xanəmi* (*Xan əmi*), *Xanımana* (*Xanım ana*), *Xanımbacı* (*Xanım bacı*) və s. göstərmək olar. Bu tip antroponimlərin əsası olan birləşmələrin müəyyən hissəsi müasir ədəbi dilimizdə elə birləşmə kimi də işlənir. Məsələn, *Baba kişi*, *Əli baba*, *Ağa dayı* və s. (3-213). Dildə belə birləşmələrin yaranmasına səbəb birləşmənin ikinci tərəfindəki *ana*, *baba*, *bacı*, *qardaş*, *əmi*, *kişi* və s. kimi qohumluq münasibəti ifadə edən apelyativlərin hörmət motivli funksiyaya malik olmasıdır.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında formalaşan antroponimlər

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi atributiv, ikinci tərəfi isə substantiv funksiyalı vahidlərdən ibarət olması məlum faktlardandır. Bu növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu antroponimləri birinci tərəfdə iştirak edən atributiv funksiyalı vahidlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Birinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: *Aybəniz*, *Ayçöhrə*, *İnciqız*, *Qaşqara*, *Aycamal*, *Gülcüz*, *Gülgəlin* (*Gəlingül*), *Gülyanaq* və s. (əsl şəxs adları); *Əysibaldır Tapdıq* (*ləqəb*) və s. Bu sistemdə verdiiyimiz *Ayçöhrə*, *Aycamal*, *Gülcüz*, *Gülgəlin* (*Gəlingül*) antroponimləri hibriddir.

b) Birinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar: *Aqşin*, *Ağbuğa*, *Ağsunqur*, *Qarabala*, *Qarakişi*, *Qarasunqur*, *Qaraoğlan*, *Gursel*, *Ulubaba* və s. (*kişi adları*); *Ağgül*, *Ağgün*, *Ağqız*, *Ağcaqız*, *Ağcabəniz*, *Ağcagül*, *Ağxanım*, *Algül*, *Alagöz*, *Böyükğəlin*, *Qaraqız*, *Qaragöz*, *Qaragilə*, *İncəgül*, *İncəçiçək*, *İncəqız*, *Yaxşıgül*, *Yaxşıçiçək*, *Yaxşıxanım*, *Yaşılxanış*, *Göyçəkgül*, *Göyçəkgəlin*, *Gözəlgül*, *Sarıgül*, *Sarıtel* və s. (*qadın adları*); *Ağcuxa*, *Ağabala*, *Darqursaq*, *Musa*, *Laxbaş*, *Əli* və s. (*ləqəb*). Bu sistemdəki *Ağgül*, *Ağcagül*, *Qaragilə*, *İncəgül*, *Yaxşıgül*, *Göyçəkgül*, *Gözəlgül* və *Sarıgül* antroponimləri hibriddir.

c) Birinci tərəfi sayla ifadə olunanlar: Bircəgül, Bircəqız və s. Buradakı “Bircəgül” antroponimi hibrididir.

Göründüyü kimi, birinci tərəfdəki vahidlər, əsasən, sıfətlə ifadə olunmuşdur. Bu isə sıfətin atributivlik funksiyası ilə bağlıdır.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında formalaşan antroponimlər

İkinci növ təyini söz birləşmələrində sözlər arasında əlaqə o qədər möhkəm olur ki, bunlar arasına heç bir söz əlavə etmək mümkün deyildir. Belə bir möhkəm əlaqəyə malik olmaq xüsusiyyəti onları tam lüğəti vahidə, bir anlayışı ifadə etməyə gətirib çıxarır (132-109). Azərbaycan antroponimləri sisteminə ikinci növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu antroponimlər digər birləşmələrə, konkret desək, I növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşanlara nisbətən üstünlük təşkil edir (III növ təyini söz birləşmələrində ümumilik, mücərrədlik deyil, konkretlik, müəyyənlik funksiyası əsas olduğundan onlar bir vahidə çevrilə bilmir). Digər tərəfdən, bu növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında təkcə əsl şəxs adları deyil, həm də titul və ləqəblər mürəkkəb quruluşlu vahid kimi formalaşmışdır. Məsələn, Ağabəyi, Ağadostu (hibrid), Qalabəyi, Dağbəyi, Elbəyi, Eloğlu, Eldostu (hibrid), Yaradanqulu, Yüzbaşı, Minbaşı, Ocaqqulu, Toybəyi, Topçubaşı, Xanqulu və s. (əsl şəxs adları); Dəmirçioğlu (“Koroğlu” dastanı), Qoçubaşı Padar və s. (ləqəb); bağbaşı, bəglərbəyi, erbaşı, yüzbaşı, minbaşı, mollabaşı (hibrid), miraxurbaşı (hibrid), onbaşı, ordubaşı, sübaşı, tacirbaşı, topçubaşı, çobanbəyi və s. (titullar); Qardaşoğlu, Qarınqulu (M.Ə.Sabirin təxəllüsləridir), Divanbəyoğlu (hibrid, Abdulla bəy Vəli oğlunun təxəllüsüdür), Əhmədoğlu (hibrid, Şair Osman Osmanovun təxəllüsüdür), Xanqızı (Xurşudbanu Natəvan), Türkoğlu (Nəsirli Yaqub) və s. (təxəllüslər).

Bununla bərabər, II növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında yaranan elə mürəkkəb quruluşlu antroponimlər vardır ki, onlar forma baxımından II növ təyini söz birləşmələri əsasında düzəlmiş mürəkkəb vahid kimi qavranmır. Məsələn, Elbəy (el bəyi, “Elbəyi” antroponimini qeyd etmişik), Eldost (el dostu, “Eldostu” antroponimi də vardır), Elnur (el nuru), Elxan (el xanı), Elşad (el şadı), Elturan (Turan eli), Elvüqar (el vüqarı), Eltac (el tacı), Elçiçək (el çiçəyi), Yazçiçək (yaz çiçəyi), Orduxan (ordu xanı) və s. Göründüyü kimi, bu antroponimlərin II növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı əsasında bir mürəkkəb vahidə çevrilməsi birbaşa qavranmır.

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında formalaşan antroponimlər

Azərbaycan onomastikasında təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə müxtəlif münasibətlər vardır. Bu tip antroponimlər təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu antroponimlər kimi tədqiq edilməmişdir. Məsələn, M.Çobanov bu tip antroponimləri “birinci komponenti ismin yönlük və yerlik hal şəkilçisini qəbul edən, ikinci komponenti isə sadə sözdən ibarət olan (Dilənur, Bağdagül və s.) və birinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi, ikinci komponenti isə sadə sözdən ibarət olan (Adızər, Adıgül və s.)” antroponimlər kimi izah etmişdir (180 – 85). X.Məmmədova yazır ki, “mürəkkəb antroponimlərin müəyyən qisminin hansı sintaktik əlaqə və söz birləşməsi növündə formalaşdığını müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Məsələn, “Əsligül” sözünün ismi birləşmə, yaxud da ərəb-fars izafəti əsasında formalaşdığını düşünmək olar” (117-60). Göründüyü kimi, M.Çobanov təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu antroponimləri sintaktik deyil, morfoloji prizmadan təhlil etməyə çalışmışdır.

X.Məmmədova isə təyini söz birləşməsinə daxil olmayan ismi birləşmənin inkişafı əsasında mürəkkəb quruluşlu antroponimə çevrilmiş “Əsligül” adının hansı ismi birləşmənin inkişafı əsasında yarandığını dəqiq göstərmir.

Antroponimikamızda bu tip birləşmələrin inkişafı əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu antroponimlərin intensivliyi müəyyən qədər azdır, daha dəqiqi, sadə və düzəltmə quruluşlu antroponimlərə nisbətən az işlənir. Buna baxmayaraq, həmin quruluşda olan antroponimik vahidlər türk mənşəli antroponimlər sistemində xüsusi lay təşkil edir. Bu tip vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlə ifadə olunanlar: Adıgözəl, Adıbala, Adıgül, (hibrid), Adıgün, Adızər (hibrid), Adışirin (hibrid), Börkiyarıq (XII əsr), Atamoğlan, Özüxan, Xalığözəl (hibrid) və s. (əsl şəxs adları); Əliçatılı Məhəmməd, Gözüpıçalaqlı Anaxanım (N.Vəzirov) və s. (ləqəblər); Boynuburuq, Gözüyuxulu (M.Ə.Sabirin təxəllüslərindəndir), Qarnıyarıq (Nəsrulla Qəribli), Əlidəyənəkli (Əli Nəzmi) və s. (təxəllüslər). Bu antroponimlərin ikinci tərəfindəki vahidlər birinci tərəfdəki vahidlərin əlamətini bildirir. Çünki ikinci tərəf atributiv funksiyalı (gözəl, çatılı, pıçalaqlı, buruq, yuxulu, yarıq...) vahidlərdən ibarətdir.

Yuxarıdakı nümunələrdə təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişaf edərək bir sözə, o cümlədən antroponimik vahidə çevrilməsi aydın görünür. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr elə birləşmələr kimi də işlənmişdir. Daha dəqiq olsun, - deyə digər faktlara deyil, məhz antroponimlərlə bağlı olan dil faktlarına müraciət edək: “**Adı görklü** Məhəmməd Mustafa, **Bıǵı qanlı** Bəkdüz Əmən” və s. Hər iki dil faktı dastanda ən çox işlənən vahidlərdəndir.

b) Birinci tərəfi yerlik hal şəkilçili sözlə ifadə olunanlar. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi məkanca izah edir,

lakin bu məkan geniş əhatə dairəsinə malik olmur və buna görə də çox vaxt məkan mənasına malik obyekt kimi çıxış edir (3-48). Azərbaycan antroponimləri sistemində bu tip birləşmələrin inkişafı əsasında mürəkkəb quruluşlu antroponimə çevrilmə, az da olsa, müşahidə edilir. Məsələn, Aydagül, Bağdagül, Bağdazər, Eldəgül və s. Göründüyü kimi, birinci tərəfin ikinci tərəfi məkanca izah etməsi nisbidir. Bu nisbilik “Aydagül” və “Bağdagül” antroponimlərinin müqayisəsində daha aydın görünür. Əgər “Aydagül” antroponimində məkan anlayışı (aydagül) məcazidirsə, “Bağdagül” antroponimində nisbətən konkretir. Maraqlıdır ki, gözəllik motivli hər iki antroponimdə poetiklik müşahidə edilir.

Türk mənşəli antroponimlər sistemində elə mürəkkəb quruluşlu antroponimlər müşahidə edilir ki, onlar təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmənin inkişafı nəticəsində formalaşsa da, fonetik, leksik və morfoloji semantikasından donmuş olduğundan hansı birləşmə əsasında yarandığı formal qavranmır. Məsələn, “Toğanyürək” (XI əsr) antroponimi bu baxımdan maraqlıdır. “Toğanyürək” antroponimi təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmənin inkişafı əsasında (“toğan yürək” – qartal ürəkli) formalaşmışdır. Burada birinci tərəf (toğan) ikinci tərəfi izah edir. Belə birləşmələr müasir ədəbi dilimizdə fərqli formadadır. Dəqiq desək, ikinci tərəf həmişə -lı⁴ şəkilçili sözlə işlənir. Məsələn, “qan rəngli, könül adlı” və s. (3-47). Bu tipli birləşmələrdən mürəkkəb sözlə çevrilənləri də vardır. Məsələn, “durnagözlü”. Əlavə edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da belə birləşmələrin ikinci tərəfi məhz -lı⁴ şəkilçili sözlə işlənmişdir. Məsələn, **Atağuzlu Uruz Qoca** (Anlar eylə digəc Atağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstünə çökdi) (103-42). Fikri təsdiq üçün gətirdiyimiz “Atağuzlu” antroponimi də “Toğanyürək” adı kimi igidlik motivi əsasında formalaşmışdır. Bu antroponimlərin quruluşu da birbirinə yaxındır: hər ikisi təyini söz birləşmələrinə daxil olma-

yan ismi birləşmənin inkişafı əsasında mürəkkəb quruluşlu antroponimə çevrilmişdir; hər ikisində zooleksemlə ifadə olunmuş birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir. Əgər “Atağuzlu” antroponiminin ikinci tərəfindəki –l⁴ leksik şəkilçisini “Toğanyürək” antroponiminin ikinci tərəfindəki “yürək” sözüne əlavə etsək, bu vahidlərdəki struktur və məna yaxınlığı aydın görünə bilər: “Atağuzlu”, “Toğanyürəkli”.

Azərbaycan antroponimləri sistemindəki türk mənşəli “Özdəmir” antroponiminin hansı birləşmənin inkişafı əsasında yarandığı müəyyənləşdirilməmişdir. Bizə belə gəlir ki, “Özdəmir” antroponimi təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmənin inkişafı əsasında yaranmışdır. Struktur baxımından Özüxan, Adıxan kimi antroponimləri yada salır: Özdəmir-Özüdəmir.

Sadə cümlə (nəqli cümlə) əsasında formalaşan antroponimlər: *Ağaverdi, Qaryağdı, Bəyverdi, Bəygəldi (Gəldibəy), Babaverdi, Tanrıverdi, Tarverdi, Xangəldi, Ocaqverdi* və s. (kişi adları); *Bəslər (Bəs+ələr), Oğlangərək* və s. (qadın adları). Bu model əsasında elə mürəkkəb quruluşlu antroponimlər də formalaşmışdır ki, onların ikinci tərəfindəki vahid feli sifət şəkilçilidir, lakin həmin tip vahidlərə xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçisi (-dır⁴) asanlıqla artırıla bilər. Bu onu göstərir ki, həmin tip vahidlərdə xəbərlilik kateqoriyasının morfoloji semantikasi dönmüş haldadır. Faktlara müraciət edək: Toxmaqvruran (Toxmaq vurandır, yaxud Toxmaq vuran adamdır), Tanrıverən (Tanrı verəndir, yaxud Tanrı verən uşaqdır), Erbasan (Er basandır, yaxud Er basan adamdır), Güldərən (Gül dərəndir, yaxud Gül dərən qızıdır) və s.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı antroponimik vahidlərin əsasında subyekt və predikatlı cümlələr durur. M.Çobanov həmin tip antroponimlərin mübtəda ilə xəbərin birləşməsi nəticəsində yarandığını göstərsə də, qovuşmanın səbəbini izah etmir (180-82). A.Qurbanov isə belə antroponimləri “kök+kök+şəkilçi”

modeli əsasında yaranan antroponimlər sırasında izah etmişdir (60-472). Türkologiyada sübut olunmuşdur ki, cümlə leksikləşdikdə özünəməxsus bitkinlik, predikativlik, modallıq və intonasiya xüsusiyyətlərini itirir, cümlədəki vahidlərarası durğu zəifləyir, baş vurğu isə, T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, son sözün son hecasının üzərinə düşür (170-99). Bu, yuxarıdakı mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə də aiddir.

Əmr cümləsi əsasında formalaşan antroponimlər: Ağadur (Ağa dur!), Baxdur (Bax dur!), Qızqayıt (Qız qayıt!), Qızıyetər (Qız yetər!), Dayandur (Dayan! Dur!), Ərol (Ər ol!) və s. Bu tip vahidlər qədim türk antroponimləri sistemində də müşahidə edilir: Günəçix, Bektur, Albeni, Erol və s. (95-64).

Yuxarıdakı antroponimlər tam leksikləşmiş vahidlər olsa da, onların predikatlarının felin əmr şəkli ilə ifadə olunması (II şəxsin təkində) aydın şəkildə görünür.

**TÜRK MƏNŞƏLİ
(hibrid antroponimlər daxil olmaqla)
AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN
SİYAHISI**

a) Arxaik antroponimlər

Ağbuğa	Barsbək
Ağquş	Bars buğa
Ağsunqur	Basbas
Alan	Bəkçur
Alp Kuş	Bilgə
Alp Ərən	Bilgəçur
Altuntək	Borak
Altuntaş	Böribars
Arğun	Böritay
Arkasun	Börkiyarıq
Arpaxan	Buğay
Aybas	Buğday
Ayana	Buğac
Aydoğmuş	Buğra
Aytaş	Buğrategin
Aytoldu	Bulduq
Ayxan	Buluş
Ayxaqan	Daşdı
Aza	Dirsə
Azak	Durğut
Aznavur	Duxa
Baqlubək	Dukak
Bayançur	Elteber
Balxatun	Erarslan
Bars	Erbasan

Erisin	Taqtegin
Erki	Tegin
Erkixan	Tenquş
Əgrək	Telusun
Ərən	Təkəş
Ərən uluğ	Təpər
Ərtegin	Toğrultegin
Güzəm	Toğanyürək
Gündoğdu	Tozqoparan
Günəçix	Tora ağa
Günxan	Topçubaşı
Göyxan	Tutar
İlbilgə	Ualli
İltegin	Uyqurtay
İşbay	Uluğ
İşpak	Ulusun
İşpakay	Ulubab
Karategin	Uru
Kudusun	Ursi
Qarasun	Uran
Qarasunqur	Usandıq
Qutlu	Yabqu
Qutluq	Yabquxan
Qurşak	Yağıcı
Minbaşı	Yağıbalı
Oysandıq	Yağıbasan
Sanaş	Yağıqıran
Səgrək	Yegnək
Tamğac	Yüzbaşı
Taştegin	

b) Müasir Azərbaycan antroponimikasında müşahidə olunan kişi adları

Ağa	Ağaməli
Ağababa	Ağaməmməd
Ağabəy	Ağami
Ağabəyi	Ağamir
Ağabəşir	Ağamirzə
Ağaverdi	Ağamoğlan
Ağaqardaş	Ağamurad
Ağaqurban	Ağamusa
Ağadadaş	Ağanemət
Ağadayı	Ağanəbi
Ağadur	Ağanəzər
Ağazadə	Ağarəsul
Ağazal	Ağarəfi
Ağazəki	Ağarəhim
Ağazeynal	Ağarza
Ağayar	Ağasadıq
Ağayunus (Ağayunis)	Ağasaleh
Ağayusif	Ağasəlim
Ağakazım	Ağasəlman
Ağakərim	Ağasəməd
Ağagül	Ağasərxan
Ağamalik	Ağasəf
Ağamurad	Ağası
Ağamehdi	Ağasultan
Ağaxan	Ağasuvar
Ağahəsən	Ağasüleyman
Ağahüseyn	Ağafate
Ağacan	Adaş
Ağacəfər	Adıgözəl
Ağaş	Adıbala

Adışirin	Bəybala
Aqşin	Bəyverdi
Aran	Bəydadaş
Aranbəy	Bəydəmir
Aranxan	Bəygəldi
Arıx (Arıq)	Baba
Aruz	Balaş
Arslan (Aslan)	Bala
Ata	Balağa
Ataş	Baladayı
Atabəy	Balaqardaş
Atababa	Baladadaş
Atakişi	Balabəy
Atalar	Baləmi (Balaəmi)
Atam	Baloğlan
Ataməli	Balaxan
Atamoğlan	Baxış
Ataxan	Baxşı
Alqış (müştərək)	Bayram
Alay	Bədirxan
Altay	Bəylər
Alov	Binəşi
Anar	Boran
Apaydın	Böyük
Araz	Böyükağa
Ayaz	Böyükkişi
Aycan	Budaq
Aydın	Bulud
Aydəmir	Coşqun
Ayxan	Cığatay
Azay	Çapay
Bəybaba	Çələbi

Çingiz	Eltuz
Çoban	Elturan
Dadaş	Elçibəy
Dadaşbala	Elçin
Dağbəyi	Elbəy
Dağlar	Elbəyi
Dayandur	Elbir
Dalğın	Elbrus
Daşqın	Elcan
Daşdəmir	Elşad
Dədələr	Elşən
Dədəxan	Erkin
Dədəkişi	Elyar
Dəniz	Elyanar
Dəmir	Elyaz
Dəmirçi	Eymur
Dilən	Ərtac
Domrul	Əzizbəy
Dönməz	Əzizağa
Dönüş	Əzizxan
Duman	Əhmədağa
Dursun	Əliağa
Durasan	Əlibala
Duraxan	Əlibala
Duemuşxan	Əliqardaş
Düşəri	Əliyoldaş
Elnur	Əmiraslan
Eloğlu	Əmikişi
Elsevər	Əmən
Eltay	Ərol
Eltən	Gəray
Eltəkin	Göyüş

Göyçə	İmamverdi
Gursel	İsmixan
Günalı	Kərimağa
Gündüz	Koroğlu
Gülağa	Kiçikbəy
Güləş	Qaçay
Gülçin	Qalabəy
Gümüş	Qambay
Haqverdi	Qara
Halay	Qarabəy
Hüseynağa	Qaraxan
Hüseynbala	Qaraca
Xaqan	Qaraş
Xaqani	Qardaş
Xan	Qardaşxan
Xanış	Qartal
Xankişi	Qaryağdı
Xangəldi	Qaya
Xanlar	Qayıt
Xanoğlu	Qayıtmaz
Xansuvar	Qılınc
Xanbaba	Qırıqlərbəy
Xanbala	Qorxmaz
Xanqardaş	Qoca
Xanqulu	Qoçər
Xandadaş	Qoşqar
Xanəli	Qoşun
Xanəhməd	Laçın (müştərək)
Xəzər	Lələkişi
Xudaverdi	Məmmədخان
İgid	Məmmədağa
İlkin	Minyaşar
İldırım	Oğul

Oğuz	Tanrıverdi
Oqtay	Tamerlan
Orxan	Turan
Orduxan	Tural
Orman	Tufan
Ocaqverdi	Türk
Ocaqquli	Traıyel
Ozan	Tarıverdi
Özüxan	Tarxan (Tərzan)
Özdəmir	Tapdıq
Ölməz	Teymur
Ötkəm	Təbriz
Paşa	Təzəbəy
Pirverdi	Tərlan (müştərək)
Poladxan	Timurçin
Sabutay	Toğrul
Sarı	Toybəyi
Sarıxan	Tokay
Satılmış	Uğuz
Sevdim	Uğur
Sevdimalı	Uğurlu
Sevindim	Umud (Ümid)
Sevindik	Umar
Sevdik	Usan
Sönməz	Ucabəy
Suvar	Ucal
Sulduz	Verdi
Şahverdi	Vəzirxan
Şahsevər	Vurğun
Şahsuvar	Yaylaq
Şiraslan	Yalçın
Şirxan	Yanar
Şubay	Yaralan

Yaradanqulu
Yaraşıq
Yaşar
Yenilməz

Yetkimn
Yoldaş
Yolçu
Yüksəl

**c) Müasir Azərbaycan antroponimikasında
müşahidə olunan qadın adları**

Adıgül
Adıgün
Ağbənz
Ağabacı
Ağabanu
Ağabəyim
Ağadostu
Ağqız
Ağgül
Ağtab
Ağgün
Ağxanım
Ağca
Ağcabənz
Ağcaqız
Ağcagül
Ağabəyim
Ağadost
Algül
Alagöz
Alma
Almaz (müştərk)
Anabacı
Anacan
Anaqız

Anagül
Anaxanım
Aycamal
Ayçöhrə
Ayçiçək
Aygün
Aydan
Aydagül
Aygül
Ayxanım
Aymələk
Aynışan
Aynur
Aynurə
Aypara
Aysel
Aysəba
Aysimə
Aysurə
Aytac
Aytən
Aytəkin
Ayulduz
Bağça
Bağdagül

Balaqız	Eltac
Balaxanım	Elçiçək
Bacıqız	Gərəkməz
Bacıgül	Gəlingül
Banıçiçək	Gözəl
Baxdur	Gülyetər
Ballı	Gülyanaq
Bacıgül	Gülgəlin
Başxanım	Gülsona
Bəyim	Gülay
Bəyimxanım	Gülaçar
Bənzər	Gülbəs
Bəslər	Gülbəsdi
Bəsdi (Bəsti)	Gülçiçək
Bəsdıqız	Gülərkən
Bibi	Gülertə
Bibixanım	Gülpız
Bikə	Güldərən
Bikəxanım	Gülər
Bildirçin	Güləkər
Çiçək	Gülyaz
Çiçəknur	Gülyanar
Dönə	Gülxanım
Durna	Gülüş
Dursun (müştərək)	Gülsolmaz
Elbəzər	Gültəkin
Evdəgül	Günay
Eldostu	Günel
Elgül	Güntəkin
Elnarə	Güney
Elnurə	Günəş
Elnaz	Günnuru
Gözəlcə	Gözəlgül

Gözəlgəlin	Qaragöz
Gözəlxanım	Qarasaç
Gözəlcə	Qaratel
Göyçəkgül	Qaşqara
Göyçəkgəlin	Qızana
Göyərçin	Qızılgül
Göyçək	Qızıyetər
Gözəlgöz	Qızgəl
Humay	Qızbacı
Xanım	Qızbəs
Xanımana	Qızbəsdı
Xanımağa	Qızqayıt
Xanımbacı	Qızım
Xanımbəyim	Qızılgül
Xanımbikə	Qızıyetər
Xanımqız	Qızgəl
Xanımqız	Qızgöl
Xatın	Qızxanım
İncə	Qıztamam
İncəgül	Qırqovul
İncəxanım	Laçın (müştərək)
İnci	Laləçiçək
İnciqız	Maral
İncigül	Narxanım
İncixanım	Nənəqız
İstəmöz	Nənəpiri
Kəklik	Nənəxanım
Kürnaz	Nuray
Kürüz	Nurtəkin
Qayıt	Nurxanım
Qaraqaş	Oğlangərək
Qaraqız	Saçlı
Qaragilə	Sarıtel

Sarıgül	Ulduz
Seçmə	Ulduzə
Sevgili	Yaxşı
Sevgiyyə	Yaxşıçiçək
Sevər	Yaxşıxanım
Sevil	Yanargül
Sevinc	Yaraşlıq
Selcan	Yaşılgül
Solmaz	Yazbahar
Sona	Yazçiçək
Sonagül	Yazgül
Telnaz	Yazdagül
Telli	Yazşad
Telcan	Yetər
Turac	Zərçiçək
Turanə	
Türkan	
Türkanə	
Türkam	

ç) Arxaik titullar

Ağa	Minbaşı
Aznavur	Miraxurbaşı
Bağbaşı	Mollabaşı
Bəy	Onbaşı
Bəyim	Ordubaşı
Bəglərbəyi	Sübaşı
Bikə	Şad
Çavuş	Tarxan
Çobanbəyi	Tacirbaşı
Erbaşı	Tegin

Xan	Təkur
Xanım	Topçubaşı
Xaqan	Yabqu
Xatun	Yüzbaşı
Qorçubaşı	

d) Təxəllüslər

Azəroğlu (Balaş Abizadə Azəroğlu)
Anacan (Bahar Əmirəli qızı Ağalarova)
Araz (Məmməd Araz)
Aranlı (Mirzəcan Aranlı)
Araslı (Həmid Məmmədağa oğlu Araslı)
Bakuvı (Əbdülbaqi Bakuvı)
Baxış (Mirzə Baxış Nadim)
Beyləqani (Mücirəddin Beyləqani)¹
Bozalqanlı (Hüseyn Cəfərqulu oğlu Quliyev)
Boynuburuq (M.Ə.Sabir)
Borçalı (Eyvaz Borçalı)
Coşqun (İsgəndər Coşqun)
Dağlı (Seyfəddin Əliağa oğlu Abbasov)
Dağıstanlı (Şərafət Dağıstanlı)
Divanbəyoğlu (Abdulla bəy Vəli oğlu Sübhanverdixanov)
Duyğun (Ramiz Duyğun)
Düşkün (Əlixan Bayram oğlu Abbasov)
Elsevər (Emin Mahmudov)
Əlidəftərli (Əli Nəzmi)
Əfşar (Sadıq bəy Əfşar)
Göyçəli (Musa Göyçəli)
Güzgü (Məmmədəli Manafzadə)

¹ Qeyd: Eyni toponimik vahid, yaxud eyni apelyativ əsasında düzələn təxəllüslərdən yalnız biri verilmişdir.

Xaqani (Əfzələddin Xaqani)
İlkin (Qılman İsabala oğlu Musayev)
Kirpi (Əjdər Süleymanzadə, Qulam Məmmədli və b.)
Kəngərli (Bəhruz Şirəlibəy oğlu Kəngərli)
Kürçaylı (Əliağa Həsənağa oğlu Kürçaylı)
Qanacaqsız (Əli Nəzmi)
Qantəmir (Qafur Səbi oğlu Əfəndiyev)
Qarqarlı (Cahangir Gözəlov)
Qaradağlı (Həsənəli xan Qaradaği)
Qarayazı (Əlixan Ömərov)
Qaraçöp (Səməd Qaraçöp)
Qarnıyarıq (Nəsruлла Qəmbərli)
Qafqazlı (Qara Qafqazlı)
Qırxbulaqlı (Məmmədhənifə Aciz Qırxbulaqlı)
Lağlaği (Ömər Faiq Nəmanzadə)
Ordubadi (Mirzə Məmməd Ordubadi)
Sancaq (C.Cabbarlı)
Sanılı (Hüseyn Sanılı)
Saraclı (Aşıq Hüseyn Saraclı)
Şəmkirli (Məmmədcəfər Miskin)
Şəkili (Hatəm Şəkili)
Şirvani (Pir Hüseyn Şirvani)
Şişqayalı (Aşıq Şişqayalı)
Təbrizi (Xətib Təbrizi)
Tikmədaşlı (Xəstə Qasım)
Türkay (İslam Əfdik oğlu Əhmədov)
Ulu Türk (Xəlil Rza)
Vurğun (Səməd Yusif oğlu Vəkilov)
Yoldan keçən (Nəsruлла Qəmbərli)
Yoldaş (Soltan Məcid oğlu Əfəndiyev)

***e) Ləqəblər (bu sistemə yalnız apelyativi
arxaizm, arxaizm səciyyəli dialektizm və dialektizm olanlar
daxil edilmişdir)***

Ağıcı Bədircahan (N.Vəzirov)
Ağçuxa Ağabala (Şamaxı)
A gədə Pirməmməd (Onomastik fond)
Alp Eltəbər (VI əsr)
Axtaxan (Ağa Məhəmməd şah Qacar - Ə.Haqverdiyev)
Boğazca Fatma ("Kitabi-Dədə Qorqud")
Boğaz Bayram (Borçalı)
Bəhrəm Yüzbaşı (Şamaxı)
Bordaq Məhəmməd (Erm. respub. Kalinino rayonu)
Bımbidi Güləbətın (Kalinino rayonu)
Cinqoy Kazım (Şəmkir)
Cında Hüseyn (S.Rəhman)
Carçı Əvəz (Şamaxı)
Cicişdi Sahibxan (Şamaxı)
Cöyüzsatan Məsmə (Qazax)
Cıncılı Mövsüm (Naxçıvan)
Çuğul Kərbəlayı Məhəmməd ("Qaçaq Nəbi")
Çarıqçı Murad (Şamaxı)
Çılı Mustafa (Naxçıvan)
Dağarcıq Ağamirzə (Oğuz)
Danqır Abbas (M.Cəlal)
Darqursaq Musa (Füzuli rayonu)
Dəli Domrul ("Kitabi-Dədə Qorqud")
Dəli Həsən ("Koroğlu")
Dəli Muxtar (Şəmkir)
Dinqidi Allahverdi (Kalinino)
Dığ-dığ Gülsüm (Bakı)
Dızqax Nəsrəddim (Şamaxı)
Dıncıl Əhməd (Oğuz)

Dinqılı Əli (Naxçıvan)
Dır-dır Dursun (Şamaxı)
Dıppılı Saday (Şamaxı)
Donqa Əhməd (Şəmkir)
Dunux Salatın (Borçalı)
Əvəçi Sənəm (Qazax)
Əysibaldır Tapdıq (Qazax)
Əliçatılı Məhəmməd (Şamaxı)
Əfçi Nərgiz (Şəmkir)
Güəzə//Gəvəzə Əhməd (Qazax)
Girdik Həsən (C.Məmmədquluzadə)
Gorçu Qasım (Tovuz)
Gor Xalid (Şamaxı)
Gözüpiçalaqlı Anaxanım (N.Vəzirov)
Halaypozan ("Koroğlu")
Xaşal Qurban (Ə.Haqverdiyev)
Xırça Məcid (Şəmkir)
Yava Qurban (Kürdəmir)
Karsala Çoban (Laçın)
Keçəçi Əlabbas (Şamaxı)
Kərəntidüzəldən Bayram (Qazax)
Kirli Məhəmməd (Borçalı)
Kirimış Cahan (Şəmkir)
Qaroy Muxtar (Borçalı)
Qart Osman (Qazax)
Qaxdağan Güləbətin (Kalinino)
Qılçıq Məhəmməd (Şamaxı)
Qısır Fatma (Borçalı)
Qısırca Yengə ("Kitabi-Dədə Qorqud")
Qırlı Çoban (Qazax)
Laxbaş Əli (Şəmkir)
Parax Bayram (Qazax)
Pıçqı Əsgər (Tovuz)

Sanlı Səməd (“Koroğlu”)
Sırt Yusif (“Koroğlu”)
Sırx Əli (Qazax)
Sığırçı Məhərrəm (Yevlax)
Taytax Qurban (Şəmkir)
Tayçarıq Məhəmməd (Şamaxı)
Tosoy Tapdıq (Qazax)
Topalaq Teybə (Kalinino)
Toppulu Sənəm (Kalinino)
Toxmaqvuran (“Koroğlu”)
Törə Osman (Şəmkir)
Tupdağıdan (“Koroğlu”)
Zağar Əli (Qazax)

NƏTİCƏ

Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin lingvistik baxımdan araşdırılması aşağıdakı nəticələri qeyd etməyə imkan verir:

Türk mənşəli əsl şəxs adlarının geniş etimoloji təhlili göstərdi ki, antroponimik vahidlər dilin qoruyucularıdır, müasir ədəbi dil baxımından arxaik hesab olunan bir sıra apelyativlər məhz antroponimlərdə leksik, morfoloji semantikasi donmuş halda mühafizə olunur, bəzi antroponimlərin apelyativi və özü arxaikləşsə də, onlar arxaizm səciyyəli dialektizm funksiyasındadır: məsələn, Yağıbasan – yağı (düşmən). Bununla bərabər, apelyativi ilə birlikdə arxaikləşən elə antroponimlər də vardır ki, müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində, o cümlədən antroponimik vahidlər sistemində arxaik apelyativin və antroponimik vahidin mənasını verir (məsələn, bulmaq – Bulduq, tapmaq – Tapdıq; sunqur – Ağ Sunqur, şahin – Şahin; uluğ – Uluğ, böyük – Böyük).

Azərbaycan antroponimikasında əsl şəxs adlarının bir hissəsi arxaikləşmiş, bir hissəsinin apelyativi arxaikləşmiş, bir hissəsinin isə apelyativi eynilə müasir ədəbi dildə işlənməkdədir.

Türk mənşəli kişi adlarının yaranmasında iştirak edən vahidlər, əsasən, müsbət motivli, igidlik, məğrurluq, qüdrətliklik çalarlıdır ki, bu da türk xarakteri, türk psixologiyası ilə bağlıdır.

Türk mənşəli qadın adlarının yaranmasında iştirak edən vahidlər, əsasən, gözəllik çalarlıdır. Bu əsasda formalaşan qadın adları türk estetikasının zənginliyini göstərir.

Türk mənşəli əsl şəxs adlarının formalaşmasında türkün maddi varlıq və mənəvi anlayışları qiymətləndirmə baxışı, ictimai-sosial həyata münasibəti, mifik dünyagörüşü, etnoqrafiyası, istək və arzusu əsas olmuşdur. Türk mənşəli əsl şəxs ad-

larının leksik-semantik qrupları da elə bu meyarlara görə müəyyənləşir.

Azərbaycan antroponimləri sistemində Laçın, Tərən kimi antroponimlər müştərəkdir. Bu cür müştərəkliyə səbəb həmin varlıqların iki əsas keyfiyyətə malik olmasıdır. Əgər “laçın” və “tərən”dakı sürətli uçuş kişi adlarının motivləşməsi baxımından əsasdırsa, həmin varlıqlardakı zahiri gözəllik əlamətləri qadın adları üçün əsasdır.

Toponimik vahidlər əsasında düzələn əsl şəxs adlarının yaranmasında böyüklük, ucalıq, əzəmət, vüqar, coşqunluq, həmçinin torpağa, vətənə məhəbbət və s. xüsusiyyətlər əsas götürülmüşdür. Bu tip antroponimlər kişi, həm də qadın adlarımızın tərkibində müşahidə edilir.

“Baq”, “qut” və “tar” teonimləri əsasında formalaşan antroponimlər təkcə Azərbaycan antroponimikası baxımından deyil, həm də türk xalqları antroponimikası baxımından xarakterikdir. Bu əsasda formalaşan antroponimlər müasir antroponimikamızda müşahidə edilsə də, işlək adlar cərgəsində deyil. Qeyd olunan teonimlərin türk toponimikasında da xüsusi yeri vardır.

Təxəllüsün əsl şəxs adına çevrilməsində denotativ daha çox tanınması, xüsusilə milliyyəti əsas götürülür. Bu cür antroponimlərin motivləşməsində yazıçı şöhrəti, yazıçı qüdrəti əsas götürülür, apelyativin leksik semantikasi isə donmuş halda olur, yaxud nəzərə alınmır.

Qohumluq münasibəti bildirən sözlərlə əsl şəxs adlarının yaradılması türk antroponimikasında xüsusi yer tutur. Bu tip antroponimlərin motivləşməsində hörmət, əzizləmə, emosional müraciət və s. xüsusiyyətlər əsasdır. Antroponim yaradıcılığında qohumluq münasibəti bildirən sözlər daha çox titullarla birlikdə ad yaradıcılığına cəlb edilmişdir ki, bu da əksər titulların yüksək təyinatı ilə bağlıdır.

Azərbaycan antroponimikasında etnonimlər əsasında düzələn qadın adları müşahidə olunmur. Buna səbəb türk mənşəli etnonimlərin kişi adları əsasında yaranması və kişi adlarının da əksəriyyətinin igidlik çalarlı olmasıdır. Bu da gözəllik çalarlı türk mənşəli qadın adlarının motivləşmə xüsusiyyətlərinə uyğun gəlmir. Digər tərəfdən, türk tayfa başçılarından qadın deyil, məhz kişi olması ilə bağlıdır. Əlavə edək ki, müasir advermə ənənəsində bu qayda, demək olar ki, gözlənilir.

Fitonimlər gözəllik motivli olduğundan daha çox qadın adlarında müşahidə edilir. Bu təkcə türk mənşəli fitonimlər əsasında düzələn qadın adlarını deyil, həm də fitonimlər əsasında yaranan alınma apelyativli qadın adlarını əhatə edir.

Tərəflərindən biri türk mənşəli olan hibrid antroponimlər türk təfəkkürü ilə yaradılmışdır. Elə buna görə də türk mənşəli kişi və qadın adlarında olduğu kimi, hibrid antroponimlər də igidlik, qüdrətlik, böyüklük, dini-mifoloji və gözəllik məzmunludur. Belə antroponimlər türk xalqları antroponimikasında xüsusi yer tutur.

Mənfi emosiyalı qadın adlarının yaranması əski inamla, konkret desək, “qız uşağı dalbadal doğulan ailələrdə axıncı qızıza Qızqayıt, Oğlangərək və s. adlar verilsə, bir daha qız uşağı deyil, oğlan doğular” inamı ilə bağlıdır. Türk estetikasının zənginliyindəndir ki, bəzən belə şəraitdə də mənfi emosiya müsbət motivli adla ifadə olunmuşdur (məsələn, Gülbəsti, Gülyetər, Bəslər və s.). Statistik hesablamalar göstərir ki, nisbətən mənfi emosiyalı qadın adları azalmaq üzrədir.

Ata adları və familiyalar, əsasən, əsl şəxs adları əsasında formalaşdığı üçün onların leksik-semantik qrupları da əsl şəxs adlarının (əsasən, kişi adlarının) leksik-semantik qrupları kimidir.

İctimai-siyasi həyatla bağlı olan titullar (türk mənşəlilər nəzərdə tutulur) tam arxaikləşsə də, onların bir qismi onomastik vahidlərdə, xüsusən antroponim və toponimlərdə mühafizə

olunmaqdadır, həmçinin müəyyən qrup türk mənşəli titullar titul kimi arxaikləşsə də, müasir ədəbi dilimizdə hörmət mənasında (bəy, xanım), bəzilərinin isə apelyativi eynilə işlənməkdədir (onbaşı – “on” və “baş”, yüzbaşı – “yüz” və “baş” və s.). Titulların əsl şəxs adı kimi istifadə olunmasında daha şöhrətlik, daha qüdrətliklik funksiyası əsas götürülmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, “bəy”, “yabqu”, “tegin”, “xan”, “çur”, “şad”, “bəyim” və s. titullar əsl şəxs adı yaradıcılığına cəlb edilsə də, “onbaşı”, “çavuş”, “qaravaş” (qarabaş) və s. titullardan əsl şəxs adı kimi istifadə olunmamışdır. Bu həmin tip titullarda daha şöhrətlik, daha qüdrətliklik funksiyasının olmaması və ya zəif olması ilə bağlıdır.

Azərbaycan antroponimikasında toponimlər əsasında düzələn təxəllüslər üstünlük təşkil edir ki, bu da, bir tərəfdən, torpağa, vətənə məhəbbət hissi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, Azərbaycan toponimik vahidlərinin əksəriyyətinin türk mənşəli olması ilə əlaqədardır. Türk mənşəli təxəllüslərdə daha çox müsbət motivli apelyativlərdən istifadə olunma müşahidə edilir, mənfi emosiyalı apelyativlərdən isə nadir hallarda təxəllüs kimi istifadə olunmuşdur.

Şəxsin ləqəbi ilə onun keyfiyyəti, əlaməti arasında müəyyən yaxınlıq olduğu üçün əksər hallarda məfhumla sözün, konkret desək, ləqəbin sərhədi bərabərləşir.

Azərbaycan antroponimikasında ləqəb kimi müşahidə olunan vahidlər qırğız antroponimləri sistemində əsl şəxs adı funksiyasındadır.

Türk mənşəli ləqəb və ayamaların böyük bir qrupunun apelyativi arxaizm, arxaizm səciyyəli dialektizm və dialektizmlərdir.

Antroponim yaradıcılığında sadə, düzəltmə, grammatik şəkildə, mürəkkəb quruluşlu və cümlə tipli vahidlərdən, yaxud digər onomastik vahidlərdən, əsasən, hazır şəkildə istifadə

olunmuşdur. Sadə quruluşlu antroponimik vahidlərdə isim və sifətlər üstünlük təşkil edir,

Düzəltmə quruluşlu antroponimlərdə leksik və qrammatik-leksik şəkilçilər müşahidə edilir. Qrammatik şəkilçilərə isə söz-cümlə quruluşlu antroponimik vahidlərdə təsadüf olunur. Bu tip antroponimik vahidlərdəki qrammatik şəkilçilər, əsasən, predikatla birlikdə daşlaşmış vəziyyətdədir. Antroponimlərdə müşahidə olunan bir qrup leksik şəkilçilər tarixi-etimoloji təhlil aparmadan qavranmır (məsələn, Annax, Duxa (Dukak), Səgrək və s.).

Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər tabesizlik və tabelilik əlaqələri əsasında formalaşmışdır. Burada birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, eləcə də təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında formalaşan antroponimlər üstünlük təşkil edir. İkinci növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşan elə mürəkkəb quruluşlu antroponimlər vardır ki, onların ikinci növ təyini söz birləşmələri əsasında yaranması birbaşa qavranmır (Eldost, Elxan, Elşad və s.). Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında formalaşan elə mürəkkəb quruluşlu antroponimlər də vardır ki, onların hansı birləşmə əsasında yarandığı yalnız müqayisə üsulu ilə müəyyənləşir (məsələn, Toğanyürək – Toğanyürəkli – Atağuzlu; Özdəmir – Özuxan və s.). Mürəkkəb quruluşlu antroponimlərin bir hissəsi nəqli və əmr cümlələri əsasında formalaşmışdır. Belə mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahidlər türk xalqları antroponimikası üçün də xarakterikdir.

Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri ümumilikdə götürdükdə türk tarixi, mifologiyası, etnoqrafiyası, psixologiyası və estetikasını əks etdirir, bu keyfiyyətlə də əsrlərdən-əsrlərə ötürülür, yaddaşlardan-yaddaşlara köçürülür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N.G. Azərbaycan dilində şəxs bildirən isimlər. Azərbaycan dilində adların morfolojiyası. Bakı, S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri, 1984, s.16-19.
2. Abdullayev B. Haqqın səsi. "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", Bakı, 1989.
3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, "Maarif", 1972.
4. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985.
5. Abdulla A. Dədəm Qorqud işığında. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, Bakı, 1978, N 52.
6. Adilov M. Şəxs adları haqqında. "Bakı" qəzeti, 19 iyun 1969.
7. Adilov M. (Z.Sadıqovla birlikdə). Об Азербайджанской антропонимии. Баку, «Советская тюркология», 1971, N 3, с.113-118.
8. Adilov M. Niyə belə deyirik. "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", Bakı, 1982.
 - a) Adilov M. Azərbaycan teonimikası. Azərbaycan onomastikası problemləri, I. Bakı, 1986, s.277.
9. Adilov M. Mürəkkəb adlar haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s.8.
10. Adilov M. (A.Paşayevlə birlikdə). Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987.
11. Adilov M. Antroponimlərin tarixi-müqayisəli tədqiqinə dair. Azərbaycan onomastikası problemləri, III. Bakı, 1990, s.46-48.
12. Azərbaycan aşiq və şair qadınları. Tərtib edəni Ə.Cəfərzadə. Bakı, "Gənclik", 1974.

13. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, "Elm", 1975.
14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı, 1966, II c., Bakı, 1980, III c., Bakı, 1983.
15. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, "Elm", 1965.
16. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Elm", 1964.
17. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I c., Bakı, "Elm", 1967.
18. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c., Bakı, 1977.
 - a) Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX c., Bakı, 1986.
19. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, "Elm", 1960.
20. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, "Maarif", 1981.
21. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, "Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı", 1989.
22. Aslanov V. Nəsiminin dili haqqında bəzi qeydlər (İ.Nəsimi məqalələr məcmuəsi), Bakı, "Elm", 1973, s.116-183.
23. Aslanov V. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1983, s.84-94.
 - a) Ашурбейли С. Очерки истории средневекового Баку. Баку, 1985.
24. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, "Gənclik", 1982.
25. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikas. Bakı, "Maarif", 1984.
26. Aşıq Ələsgər. I c., tərtib edəni Ə.Axundov və M.Təhməsimib. Bakı, "Elm", 1972, II c., Bakı, "Elm", 1972.

27. Бакыханов А. О наименованиях и титулах. Баку, «Элм», 1982, с.136-141.
28. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1951.
29. Баскаков Н.А. Введение и изучение тюркских языков. М., 1969.
30. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Этнография имен. М., «Наука», 1971, с.93-99.
31. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Восточно-славянская ономастика. М., «Наука», 1972.
32. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., «Наука», 1979.
33. Баскаков Н.А. Имена собственное гуннов, болгар, хазаров, сибиров и аваров в исторических источниках. Баку, «Советская тюркология», 1985, № 4, с.29-45.
34. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Баку, «Язычы», 1992.
 - а) Баскаков Н.А. О происхождении этнонима Башкир. Этническая ономастика. М., «Наука», 1984.
35. Бегматов Е. Антропонимика узбекского языка. АКД, Ташкент, 1965.
 - а) Босворт К. Мусульманские династии. М., «Наука», 1971.
36. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. т.І, СПб, 1869, т.ІІ, СПб, 1891.
37. Буниятов З.М. Азербайджан в VIII-IX вв. Баку, изд-во «Элм», 1965.
38. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, "maarif", 1979.
39. Vəliyev K. Azərbaycan xalqının etnogenezisinin öyrənilməsində linqvistik araşdırmaların rolu. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqları öyrənilmə problemləri. Bakı, 1988, s.80-92.

40. Гарипова Н.Д. Персидские элементы в именах Башкир. Ономастика Поволжья-3, Уфа, 1973, с.81-85.

41. Qaraşarlı Ç. Qədim Skandinaviya mənbələrində türk etnonimləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s.108.

42. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: D.Məmmədova. Bakı, 1964.

43. Qeybullayev Q. Coğrafi adlar tarixi mənbədir. Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1975, N 11, s.16-17.

44. Гейбуллаев Г.К этногенезу Азербайджанцев. Баку, «Элм», 1991.

45. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.

46. Горбановский М.В. В мире имен и названий. М., «Знание», 1983.

47. Гордлевский В.А. К личной ономастике у османов. Отгискъ из Древностей Востока, т.IV, вып. I, М., 1913.

48. Гордлевский В.А. Государство сельджуков Малой Азии. М., 1941.

49. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. т. I, М., 1968.

50. Qukasyan V.A. Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixinə dair qeydlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1983.

51. Quliyev Ə. Orxon-Yenisey abidələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, I. Bakı, 1986, s.44-45.

52. Гулиева Л.Г. Заметки о семантике Азербайджанских антропонимов. Баку, 1982, с.74-80.

53. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., «Наука», 1967.

54. Qurbanov A. Ad nədir və uşağa necə ad qoymalı? "Sovet Gürcüstanı" qəzeti, 1961, N 24.

55. Qurbanov A. Uşağa gözəl ad vermək hər bir valideynin borcudur. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1961, N 88.
56. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası, Bakı, 1986.
57. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986.
58. Qurbanov A. Poetik onomastika. Bakı, 1988.
59. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikasının zəruri məsələləri. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 16 mart 1988-ci il.
60. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, "Maarif", 1988.
61. Qurbanov Z. Bir neçə söz haqqında. Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1981, N 3, s.20-21.
62. Гусейнзаде А. Об одном древнем этнопониме Азербайджана (Bilasuvar) . Баку, «Советская тюркология», 1979, № 5, с.30-35.
63. Гусейнзаде Ч. О фономорфологических особенностях тюркских собственных имен в средневековых арабских источниках. Тбилиси, 1981, с.73-74.
64. Гусейнзаде Ч. Об участии титулов в образовании древнетюркских антропонимов. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s.42-43.
65. Гусейнзаде Ч. Тюркская антропонимия в средневековых арабоязычных письменных памятниках до XIII в. АКД, Баку, 1988.
66. Даль В.И. Тольковый словарь живого великорусского языка. т.III, М., 1935.
67. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959.
68. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1972.
69. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, "Maarif", 1979.
- a) Dəmirçizadə Ə. 50 söz, Bakı, 1968.

70. M.Kaşğari. Divanü lüğät-türk tercümesi, Gevireni B.Atalay, I-III cildlər, Ankara, 1939-1941.

71. Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969.

72. Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Фрунзе, «Илим», 1971.

а) Документы на половецком языке XVI в. Под редакцией Э.В.Севортьяна. М., 1967, с.128, 236, 248.

73. Eldar Nəsimli Sibirel. Yaddaş, “Mərhəmət” jurnalı, N 11, 12, Bakı, 1992.

74. Энциклопедический словарь, т.III, М., 1955.

75. Эрмеев Д.Э. Этногенез турок. М., 1971.

76. Əliyev H. Ümumi antroponimika problemləri. Bakı, 1985.

77. Əliyev H. Antroponimlərin çoxvariantlılığı. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1986, s.35-36.

78. Əliyev H. Antroponimik variantlar. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s.13-15.

79. Əliyev H. Qədim türk şəxs adlarının quruluşca növləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, III. Bakı, 1990, s.37-38.

80. Əlibəyzadə E. Azərbaycan antroponimiyasında alliterasiya. Azərbaycan onomastikası problemləri, I. Bakı, 1986.

81. Əlizadə S. “Kitabi-Dədə Qorqud” antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri, I. Bakı, 1986, s.29.

82. Əliyarov S. Tarixi coğrafi qeydlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı, “Yazıçı”, 1988, s.262.

83. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, “Maarif”, 1985.

84. Əsgərov N. Azərbaycan dilində hidronimlər (ND), Bakı, 1986.

85. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. Bakı, 1987.

86. Əhmədov B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. Bakı, 1990.

87. Əhmədov B. Leksika məsələləri. Bakı, “Maarif”, 1990.

88. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, “Gənclik”, 1989.

89. Əhmədov T. Azərbaycan coğrafiya nomenli hidronimlərin yaradılmasında sifət, feli sifət və saylardan istifadə. “Azərbaycan dili morfologiyasının aktual problemləri”, Bakı, 1987, s.30-32.

90. Джанузаков Т.Ж. Обычаи и традиции в Казахской антропониимии. Этнография имен. М., «Наука», 1971, с.100-104.

91. Джанузаков Т.Ж. Esiminiz kim? Alma-Ata, 1980.

92. Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə. “Kitabi Dədə Qorqud”, Bakı, “Yazıcı”, 1988, s.5-28.

93. Зейналов М. Бытовая лексика в диалектах и говорах Азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР, АКД, Баку, 1982, с.73.

94. История Агван Моисея Каганкатвации. Перевод Л Патканова, СПб, 1861, с.I-XV-I-374.

95. İsmayılova S. Şəxs adlarının bir forması haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, I. Bakı, 1986, s.64.

96. İsrailov R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987.

а) Илимбетов Ф.Ф. Личные имена как источник при изучении древних верований Башкир. Ономастика Поволжья. Уфа, 1973, с.89-95.

97. Yüzbaşev R. Azərbaycanın coğrafi terminləri. 1969.

98. Yüzbaşev R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, “Maarif”, 1972.

99. Юсифов Ю. Историческая антропониимия Азербайджана. Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989, с.146.

a) Yusifov Y. Yuxarı Qarabağ abidələrində türk adları. Azərbaycan onomastikası problemləri, V. Bakı, 1995.

100. Yusif Z. Adlar və onların mənası. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 22 mart 1973.

101. Kazımov Q. “Qurbani” dastanının onomastik leksikası və bir antroponim haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s.52-53.

102. Катанов Р.Ф. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся в I-II томах, «образцов народной литературы тюркских племен». СПб., 1988.

103. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, “Yazıçı”, 1988.

104. Кыргыз адам аттарынын сөздүгү. Фрунзе, «Мектеп», 1979.

105. Kürçaylı Ə. Bütövlük. Bakı, “Yazıçı”, 1978.

a) Gabain A. Vom Sinn Symbolischer Farbenbezeichnungen. AOH. Budapest, 1962, т.XV. Tajc.1-3.

106. Ковалевский А.Г. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу и 921-922, Харков, 1956.

107. “Koroğlu”. Çapa hazırlayanı M.Təhmasib. Bakı, “Gənclik”, 1982.

108. Концевич А. Древнекорейский миф о Тангуне и его ономастикон. Этническая ономастика. М., 1984.

109. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. М., «Наука», 1978, с.159.

110. Крыжановская С.Г. Баба-яга или... фантомас (о произвищах). Этническая ономастика. М., «Наука», с. 100-102.

111. Куранян А.А. Тюркские антропонимы в удинской антропонимической системе. АКД, Баку, 1984.

112. Касимова Т.Х. Некоторые обычаи наречия имен у Башкир. Ономастика Поволжья-2, Горький, 1971, с.52-54.

113. Касимова Т.Х. Антропонимы в Башкирских шежере. Ономастика Поволжья-3., Уфа, 1973, с.66-71.

114. Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антропонимы. АКД, Уфа, 1975.

а) Махпиров В. Собственные имена в памятнике XI в. «Дивану лугатит тюрк» Махмуда Кашкарского. АКД, Алма-Ата, 1980.

115. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, 1979.

116. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1987.

117. Məmmədova X. Mürəkkəb quruluşlu antroponimlərin struktur xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s.60.

118. Məmmədov Ə. Qarayazı düzündən Xəzər dənizinə qədər. Bakı, “Maarif”, 1980.

119. Məmmədliyəv V. Quranda ümumtürk mənşəli sözlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, “Elm”, 1983, s.84-94.

а) Məmmədzadə H. “Tanrı” sözünün mənşəyi. Azərbaycan onomastikası problemləri, V. Bakı, 1995.

120. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1962.

121. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Maarif”, 1990.

122. Mirzəyev O. Adlarımız. Bakı, “Azərnəşr”, 1986.

123. Митрошкина А.Г. Из истории развития системы Бурятских личных имен. Этническая ономастика. М., «Наука», 1984, с.93-96.

124. Molla Cümə. Tərtib edən P.Əfəndiyev və Ş.İdrisov. Bakı, 1966.

125. Молчанова Т.О. Мотивирование личные имена у алтайцев. Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., «Наука», 1970, с.184-194.

126. Молчанова Т.О. Морфологические характеристики тюркских географических имен Горно-Алтайской Автономной области. Баку, «Советская тюркология», 1983, № 2, с.32-34.

127. Молчанова Т.О. Топонимический словарь горного Алтая. Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979.

128. Мустафаева Г. Стилистические особенности личных имен в Азербайджанской художественной литературе. АКД, Баку, 1981.

129. Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları. Bakı, 1990.

а) Мухаммедова З. Несколько слов об антропонимах в «Огузنامه» из сочинения «Салар Баба». Ономастика Средней Азии. М., «Наука», 1978, с.169-171.

130. Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı, “Elm”, 1978.

131. Müasir Azərbaycan dili. II c., Bakı, “Elm”, 1980.

132. Müasir Azərbaycan dili. III c., Bakı, “Elm”, 1981.

133. Нафасов Т. Узбекистан топонимларынинг изохлилуғати. Тошкент, 1988.

134. Никонов В.А. Русская адаптация иноязычных личных имен. «Ономастика», М., «Наука», 1969, с.54-79.

135. Никонов В.А. Имя и общество. М., «Наука», 1974.

136. Никонов В.А. Среднеазиатские материалы для словаря личных имен. «Ономастика Средне Азии», М., «Наука», 1978, с.153-164.

137. Nəbiyev N. Coğrafi adların mənşəyi. Bakı, “Maarif”, 1969.

138. Nuriyev A. Gürcüstan SSR ərazisindəki bəzi yer adları haqqında. "Elm və həyat" jurnalı, Bakı, 1975, N 10, s.29.

139. Novruzov M. Asparux adı haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s.74.

140. Радлов В.В. Титулы и имена уйгурских ханов. «Записки» Восточного отделения Русского археологического общества, СПб., 1891, Т 5, с.265-270.

141. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т.І, ч.І, СПб., 1893; т.ІІ, ч.1, СПб., 1899; т.ІІ, ч.2, СПб.,1899; т.ІІІ, ч.1 СПб., 1905;

т.ІІІ, ч.2, СПб., 1905; т.ІV, ч.1, СПб., 1911; т.ІV, ч.2, СПб., 1911.

142. Раянди Е. Имя и право. Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., «Наука», 1970, с.25-30.

а) Rasonyi L. D.Les noms de nombre dans (anthropologie turque (АОН. 1961, т.ХІІ (fak.1-3); Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques (АОН. 1962. т. ХV. Fasc. s.3); Sur quelques catégories de noms de personnes en turc (ALH.1953, т. ІІІ. Fasc. s.3-4).

143. Русско-Азербайджанский словарь, т.1, Баку, «Маариф», 1984.

144. Paşayev A. (M.Adilovla birlikdə). Azərbaycan onomastikası, Bakı, 1987.

145. Paşayev A. İkinci adlar, təxəllüs və ləqəblər. Azərbaycan onomastikası problemləri, III. Bakı, 1990, s.35-36.

146. Пашаев Айдын. Прозвища в Азербайджанском языке. АКД, Баку, 1987.

147. Paşayev S. "Ağqız oğlu Piri". Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1984, N 4, s.23-25.

148. Савина В.И. Этнонимы и топонимы Ирана. Ономастика Востока. М., «Наука», 1980, с.140—155.

149. Саттаров Г.Ф. Сословные титулы и древнетатарские личные имена. Ономастика Поволжья-1. Ульяновск, 1969.

150. Саттаров Г.Ф. Отглагольные антропонимы в татарском языке. Ономастика Поволжья-3. Уфа, 1973, с.41-49.

151. Саттаров Г.Ф. Татарская антропонимия и этнолингвистические связи. Баку, «Советская тюркология», 1978, Т 3, с.22-23.

152. Sadiqov Z.A. Azərbaycan dilində şəxs adları (nami-zədlilik dissertasiyası). Bakı, 1975.

153. Садыгов З.А. Имя творчество Азербайджанской антропонимии. «Ономастика Кавказа», Орджоникидзе, 1980, с.48-50.

154. Sadiqov Z.A. Azərbaycan antroponimiyasında cins kateqoriyası. Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s.76.

155. Seyid Əzim Şirvani. əsərləri, I c., tərtib edən S.Rüstəmov, Bakı, 1967; Əsərləri, II c., tərtib edən Ə.Mirəhmədov, Bakı, 1969.

156. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке. М., «Наука», 1966.

157. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. т.1, М., «Наука», 1974; т.III, М., 1980.

158. Sədiyev Ş. Dil haqqında hekayələr. Bakı, 1959.

а) Sədiyev Ş. Adlar necə yaranmışdır? Bakı, 1969.

159. Sədiyev Ş. Antroponimik kateqoriyalar. Bakı, “Elm və həyat” jurnalı, 1984, N 3, s.31-32.

160. Структура и история тюркских языков. М., 1971.

161. Суперанская А.В. Структура имени собственно-го. М., «Наука», 1969.

162. Тагирзаде А. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах Азербайджанского языка. АКД, Баку, 1983.

163. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, т. II, М., «Прогресс», 1967.

164. Ф.Рашид ад-дин. «Огузنامه», Баку, «Эдм», 1987.

165. Rəşidəddin F. “Oğuznamə”, Bakı, “Azərnəşr”, 1992.

166. Феофилакт Симокатта. История. М., 1957.

167. Xalıqova R. Antroponimlərin tədqiqi sosioloji dilçiliyin obyektı kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s.84.

168. Xalıqova R. Azərbaycan antroponimiyasının inkişafı yolları (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1992.

a) Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, “Maarif”, 1989, s.211.

169. Hacıyev Ç., Vəliyev S. Yeni doğulmuş uşaqlara verilən şəxs adlarının statistik-struktur sisteminə dair. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s.86-87.

170. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi (namizədlik dissertasiyası), Bakı, 1961.

171. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, “Elm”, 1983, s.25-34.

172. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri (II buraxılış), Bakı, “Elm”, 1984, s.125-136.

173. Hacıyev T. Onomastik vahidlər dilin unudulmuş vahidlərinin qoruyucuları kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s.278-279.

a) Hacıyeva Ə. Fars dilində türk köklü onomastika. Azərbaycan onomastikası problemləri, V, Bakı, 1995.

174. Həsənov H. Söz və ad. Bakı, “Maarif”, 1984.

175. Həsənov H. Təxəllüslər və ləqəblər. “Elm və həyat” jurnalı, N 1, 1980.

176. Həsənov H. Azərbaycan antroponimləri Qafqaz xalqlarının adlar sistemində. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s.21-22.

177. Həsənov H. Familiya sosial-ictimai hadisə kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990, s.9-12.

178. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Bakı, “Maarif”, 1988.

179. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1979.

180. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi, “Qanatileba”, 1983.

181. Çobanov M. Təxəllüs, familiya. Tbilisi, 1987.

182. Çobanov M. Azərbaycan dilində antroponimik hadisələr. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 198, s. 96.

a) Çağatay S. Türk lehçeleri örnekleri. Ankara, 1972, s.215-223.

183. Cavadov Ə. Qız qalası toponimi haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s. 108.

184. Cavadov Ə. Qız, quz, qur sözlərinin oğuz etnonimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Azərbaycan onomastikası problemləri, IV, Bakı, 1993, s. 108.

185. Cəlil Məmmədquluzadə. “Danabaş kəndinin əhvalatları”. Bakı, 1953.

186. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988.

187. Cəlilov F. Praazərbaycan teonimləri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri. Bakı, 1988, s.93-101.

188. Cəmsidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tekstoloji tədqiqi (doktorluq dissertasiyası), Bakı, 1985.

189. Cəmsədiv Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s. 260.
190. Cəfərov İ. Azərbaycanın türk mənşəli etnohidronimləri (namizədlik dissertasiyası), Bakı, 1988.
191. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1992.
192. Cəfərzadə M., Murasaqlıyev V. Əski antroponimlərimizə bir nəzər. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s. 23.
193. Шайхулов А. Лексико-семантический общность башкирский и казахский антропонимии. «Личные имена в прошлом, настоящем и будущем». М., «Наука», 1970, с.81-86.
194. Шайхулов А. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Уфа, 1983.
195. Шайхулов А. Топонимия Урала и Северо-Европейской части СССР. Свердловск, 1985, с.155.
196. Шапшал С.М. К вопросу о тарханных ярлыках. Сборник статей к 75-летию акад.В.А.Гордлевского. М., 1953, с.302-316.
197. Şahbazov İ. Coğrafi adların xəritəsi. Bakı, “Elm və həyat” jurnalı, 1979, s.36-37.
198. Щербак. Очерк по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1981.
199. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1962.
200. Şükürov Ə., Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
I fəsil: Türk mənşəli antroponimlərin tədqiqi tarixi	5
a) Türkologiyada şəxs adlarının tədqiqi tarixi	5
b) Azərbaycan dilçiliyində şəxs adlarının tədqiqi tarixi	22
II fəsil. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri	38
“Ağ” və “qara” sözlü antroponimlər	38
“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də antroponimlər	50
“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”dəki antroponimlərin XIX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən antroponimlərlə bağlılığı.....	56
“Buğa” leksemli antroponimlər	58
Yazılı mənbələrdəki türk mənşəli antroponimlərə dair	59
Arxaik antroponimlər	73
Apelyativi arxaikləşən antroponimlər.....	86
Apelyativi arxaikləşən kişi adları.....	87
Apelyativi arxaikləşən qadın adları.....	97
Apelyativi müasir ədəbi dildə işlənən antroponimlər	99
Türk mənşəli antroponimlərin leksik-semantik qrupları.....	111
a) Türk mənşəli kişi adlarının leksik-semantik qrupları	114

b) Türk mənşəli qadın adlarının leksik-semantik qrupları	123
Titullar.....	133
Təxəllüslər.....	143
Ləqəb və ayamalar	148
III fəsil. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri	159
Sadə quruluşlu antroponimlər	160
Düzəltmə quruluşlu antroponimlər	162
a) Leksik şəkilçili antroponimlər	162
b) Qrammatik-leksik şəkilçili antroponimlər.....	165
c) Qrammatik şəkilçili antroponimlər	166
Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər	168
Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin siyahısı	177
Nəticə	193
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	198

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdinin 17 kitabı, 160-dan artıq məqaləsi çap olunmuşdur.

Əsas əsərlərindən:

“Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (1996), “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (1999), “XVI əsr qıpçaq (poloves) dilinin qrammatikası” (2000), “Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi” (2002), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” (2007), “Dədə-Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi” (2008), “Dilimiz, mənəviyyə-tımız” (2008), “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları” (2009), “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (2010).